

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

**Η εσωτερική μετανάστευση τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες(1949-1967):
Ο λόγος του Τύπου και οι κρατικές πολιτικές**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γεωργικοπούλου Αγγελική

Αθήνα, 2020

Τριμελής επιτροπή

Λίνα Βεντούρα , Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)
Ελένη Ανδριάκαινα, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Κώστας Κατσάπης, ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αγγελική Γεωργικοπούλου, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Περίληψη- Λέξεις κλειδιά	4
Abstract- keywords	5
Εισαγωγή	6
Μέρος Α: Το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης	
Κεφάλαιο 1 : Ένα παγκόσμιο φαινόμενο της μεταπολεμικής εποχής.....	19
Κεφάλαιο 2: Οι μετακινήσεις προς τις πόλεις ως τον Β.Π.Π.....	24
2α. Στο 19 ^ο και ως τις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα.....	24
2β. Από τις αρχές του 20 ^{ου} αι. και μέχρι το 1922.....	26
2γ. 1922-1940.....	29
Κεφάλαιο 3: Η εσωτερική μετανάστευση τη δεκαετία του 40 και μετά τη λήξη του εμφυλίου	35
3α. Η εμπόλεμη δεκαετία 1940-1950.....	35
3β. Η δεκαετία του 50.....	42
3γ. Η δεκαετία του 60.....	53
Κεφάλαιο 4: Η ιδιαιτερότητα της Αθήνας.....	60
Μέρος Β: Ο λόγος του Τύπου και οι κρατικές πολιτικές για την εσωτερική μετανάστευση	
Κεφάλαιο 1 : Τύπος και εσωτερική μετανάστευση.....	71
1α. Ο πολιτικός Τύπος την περίοδο 1950-1967.....	71
1β. Ζητήματα ορολογίας.....	75
1γ. Διαφοροποιήσεις στο λόγο του Τύπου για τη μετανάστευση.....	77
1δ. Όψεις της εσωτερικής μετανάστευσης μέσα από τον Τύπο.....	91
Κεφάλαιο 2 : Κρατικές πολιτικές για την εσωτερική μετανάστευση.....	103
2 α .Η επιλογή της εκβιομηχάνισης.....	104
2 β. Η ανασυγκρότηση της υπαίθρου- στέγαση.....	110
2 γ. Αγροτική εισοδηματική και κοινωνική πολιτική.....	119

2 δ. Αποκέντρωση.....	126
2 ε. Πολιτικές για την ενσωμάτωση των μεταναστών στα αστικά κέντρα.....	135
Αντί επιλόγου.....	151
Πηγές- βιβλιογραφία.....	154
Παράρτημα πινάκων και εικόνων	164

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος « Πολιτική Επιστήμη και Νεότερη Ιστορία» του Παντείου Πανεπιστημίου, πραγματεύεται τον τρόπο που ο Τύπος αντιμετώπισε το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης και τις κρατικές πολιτικές που ασκήθηκαν γι αυτό κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και συγκεκριμένα από το 1949-1967. Ειδικότερα εξετάζει πώς ο Τύπος, ως κύριος φορέας του δημόσιου λόγου, καταγράφει το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης που ήταν σε εξέλιξη, ποια στάση κρατούν απέναντι του επιλεγμένες εφημερίδες της εποχής καθώς και τις ιδεολογικές αφετηρίες στο λόγο και στη ρητορική τους για το ζήτημα. Επίσης εξετάζει κατά πόσο η επίσημη πολιτική προσπάθησε να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει την εξέλιξη του φαινομένου τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και σε επίπεδο πράξεων και πολιτικών επιλογών και πώς ο Τύπος στάθηκε απέναντι σε αυτές τις επιλογές. Διαπιστώνεται ότι παρά την έντονη, συγκροτημένη και ενορχηστρωμένη αποδοκιμασία του Τύπου, το ρεύμα της αστυφιλίας όχι μόνο δεν περιορίστηκε αλλά διογκώθηκε στη δεκαετία του 50, έφτασε σε μια έξαρση της δυναμικής του στα τέλη της δεκαετίας του 60. Η επικριτική στάση του Τύπου και του πολιτικού λόγου ευρύτερα για την αστυφιλία έρχεται σε αντίφαση με τη βασική πολιτική επιλογή των μεταπολεμικών κυβερνήσεων που ήταν η ανάπτυξη μέσω της εκβιομηχάνισης και η οποία συνεπαγόταν την αστικοποίηση. Ο λόγος του Τύπου αντιστακτικά τον φόβο που προκαλεί η ανατροπή των παραδοσιακών αγροτικών δομών και την αμηχανία μπροστά στα νέα δεδομένα που διαμορφώνονται με την αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Η αποτρεπτική ισχύς άλλωστε των στοχευμένων κατά της αστυφιλίας δημοσιευμάτων ανατρέπονταν στην πράξη από τα πλεονεκτήματα της ζωής στις πόλεις που άμεσα ή έμμεσα καταγράφονται από τον Τύπο. Οι πολιτικές του ελληνικού μεταπολεμικού ελληνικού κράτους, αντιφατικές, αποσπασματικές και ανεπαρκείς, δεν μπόρεσαν να ανακόψουν το ρεύμα συγκέντρωσης στην πρωτεύουσα και να διαμορφώσουν ένα μοντέλο ισόρροπης ανάπτυξης κέντρου περιφέρειας.

Λέξεις κλειδιά: αποκέντρωση, αστυφιλία, δεκαετίες 1950 και 1960, εσωτερική μετανάστευση, Τύπος.

THE INTERNAL MIGRATION DURING THE FIRST POST-WAR DECADES (1949-1967):

THE PRESS DISCOURSE AND THE STATE POLICIES

Abstract

This dissertation was conducted in the framework of the postgraduate program "Political Science and Modern History" of Panteion University and discusses the means through which the press dealt with the phenomenon of internal migration and the state policies that were implemented during the first two post-war decades (1949-1967). More specifically, it examines the way that the press, as the main carrier of public discourse, records the phenomenon of internal migration that was developing at the time and the attitude that was held towards the press as well as the ideology on which it was based. It also examines in what degree the official policy has tried to encourage or discourage the development of the phenomenon, both in terms of speech and in terms of actions and political choices, and how it was addressed by the press. It must be stressed that despite the intense disapproval of the press, the tide of urbanism increased in the 1950s and reached a peak in its dynamics in the late 60s and early 70s. The condescending attitude of the Press and the political discourse in general on urbanism, contradicts the principal choice of post-war governments which was the development through industrialization and which entailed urbanization. The Press discourse reflects the fear caused by the overthrow of traditional rural structures and the embarrassment in the face of the new facts shaped by the urbanization of Greek society. The anti-urban publications was overturned by the advantages of the city life which was presented by the press. The policies of the Greek post-war state became contradictory, inadequate and could not regulate the concentration in the capital, so that a model of balanced development of a regional centre would be formed.

Key words: decentralization, urbanism, 1950s and 1960s, internal migration, press

Εισαγωγή

Το φαινόμενο της μετανάστευσης -εσωτερικής και εξωτερικής- αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα της νεοτερικότητας και ιδιαίτερα των πρώτων δεκαετιών της μεταπολεμικής περιόδου και καταγράφει το σύνθετο τρόπο με τον οποίο δημιουργούνται οι ανισότητες κέντρου – περιφέρειας στο πλαίσιο της εξέλιξης των καπιταλιστικών σχέσεων στη μεταπολεμικό κόσμο.¹ Ειδικά για την Ελλάδα, την εικοσαετία που ακολούθησε τον πόλεμο, πραγματοποιήθηκε μια από τις μεγαλύτερες δημογραφικές μεταβολές στην ιστορία της ελλαδικής χερσονήσου. Κατά την περίοδο 1951-1971, σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού της ΕΣΥΕ, καταγράφηκε μια τεράστια έξοδος πληθυσμών από την ύπαιθρο. Περίπου 1.300.000 άτομα² (το ένα έκτο δηλ. του πληθυσμού της χώρας) κατευθύνθηκαν προς την εξωτερική μετανάστευση, ενώ την ίδια περίοδο ο πληθυσμός των πόλεων υπερέβη τον αριθμό των κατοίκων της υπαίθρου. Ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε από το 47,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας το 1951 στο 35,2% το 1971. Αντίστοιχα ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε από 37,7% το 1951 σε 43,3% το 1961 και σε 53,2% το 1971.³ Ιδιαίτερα επλήγησαν οι ορεινές και απομονωμένες περιοχές στις οποίες παρατηρήθηκαν φαινόμενα ερήμωσης και μαζικής εγκατάλειψης ολόκληρων χωριών. Η «φυγή» αυτή τροφοδότησε την εκρηκτική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης και κυρίως της Αθήνας στην οποία το 1971 συγκεντρώθηκε το ένα τρίτο του πληθυσμού της Ελλάδας.⁴

Τόσο η μετανάστευση στο εξωτερικό, όσο και η εσωτερική μετανάστευση συνδέονται στενά τόσο στο πλαίσιο των ερμηνειών τους όσο και στο πλαίσιο του επίσημου λόγου της εποχής. Φαίνεται μάλιστα ότι αποτελούν συχνά διαδοχικές στιγμές μιας ενιαίας διεργασίας κινητικότητας των ανθρώπων, καθώς πολύ συχνά ο εργάτης μετανάστης στο εξωτερικό έχει υπάρξει αγρότης μετανάστης σε κάποια μεγάλη πόλη ή στην Αθήνα. Και στις δύο

¹ Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.135-170

² Από αυτούς αρκετοί παλινόστησαν στη δεκαετία του 70 και οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στις πόλεις. Η Έμκε Πουλοπούλου υπολογίζει την καθαρή μετανάστευση προς το εξωτερικό στη δεκαετία 1950-1970 στα 650.000 άτομα . βλ Έμκε Πουλοπούλου Ήρα, *Προβλήματα Μετανάστευσης και Παλιννόστησης*, ΙΜΕΟ και ΕΔΗΜ, Αθήνα 1986, σ.21 και σ.59 και Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019, σ.338-344

³ ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1972(βλ. πιν.1 του παραρτήματος)

⁴ Μετά το 1950 υπολογίζεται ότι στην πόλη εισέρρεαν 30.000- 40.000 μετανάστες κάθε χρόνο. βλ. Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 341

περιπτώσεις άλλωστε η μετάβαση από την ύπαιθρο στην πόλη ή στο εξωτερικό όχι μόνο έχει κοινή αφετηρία αλλά και τα υποκείμενα της μετανάστευσης – εσωτερικής ή εξωτερικής- γίνονται δέκτες εμπειριών πολύ διαφορετικών από τον οικείο τρόπο πρόσληψης των πραγμάτων και εντάσσονται σε νέες κοινωνικές και πολιτισμικές ιεραρχήσεις οι οποίες θα τους οδηγήσουν στο να οικοδομήσουν μια νέα ταυτότητα.⁵

Βέβαια οι δύο εμπειρίες δεν ταυτίζονται. Μάλιστα τα υποκείμενα της εσωτερικής μετανάστευσης στις μεταπολεμικές δεκαετίες δεν «αυτοπροσδιορίζονται» ως μετανάστες.⁶ Επιπλέον αν και στις δύο περιπτώσεις ως κοινή αφετηρία μπορούν να θεωρηθούν κυρίως τα διαρθρωτικά προβλήματα της αγροτικής οικονομίας και οι οικονομικοί μετασχηματισμοί που υφίσταται ο μεταπολεμικός καπιταλισμός, υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις δύο μεταναστεύσεις που αφορούν τη μεθόδευση της μετακίνησης, τους στόχους των μετακινούμενων, την ηλικία. Έτσι η μέση ηλικία των μεταναστών στο εξωτερικό το διάστημα 1955-1975 ήταν 25-32 ετών και ήταν κυρίως άνδρες, ενώ στο δυναμικό των εσωτερικών μεταναστών υπήρχε μεγάλο ποσοστό γυναικών, παιδιών και εφήβων 12-16 ετών.⁷ Επίσης η μετανάστευση στο εξωτερικό υπήρξε οργανωμένη και μεθοδευμένη, ειδικά μετά την υπογραφή διακρατικών συμφωνιών της Ελλάδας με ευρωπαϊκά κράτη υποδοχής,⁸ ενώ το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης φαίνεται να εξελίχθηκε χωρίς οργανωτικό πλαίσιο ή κάποια μορφή κρατικής ή άλλης θεσμικής παρέμβασης. Κύριος στόχος των μεταναστών στο εξωτερικό ήταν η αποταμίευση και η επιστροφή στην πατρίδα, ενώ κύριος στόχος της μετακίνησης στην πόλη ήταν η μόνιμη εγκατάσταση και η δημιουργία ενός νέου πλαισίου ζωής. Τα δύο φαινόμενα πάντως τροφοδοτούν το ένα το άλλο και αποτελούν

⁵ Λαμπροπούλου Δ, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.135-170 και Βεντούρα Λ, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα 1999

⁶ Κυδωνιάκης Θ. (παραγωγός), Μπινιαδάκη Ν. (σκηνοθέτης), *Παρασκήνιο: Στην Αθήνα με το όνειρο*. ΕΡΤ, 2001. <https://archive.ert.gr/6607/> και Λαμπροπούλου Δ., *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.135-171.

⁷ Η Έμκε – Πουλοπούλου αναφέρει ότι το εξωτερικό μεταναστευτικό ρεύμα απορροφά σημαντικά υψηλότερο ποσοστό ενεργού πληθυσμού απ'ότι το ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης. Την περίοδο 1956-1961 το ποσοστό ενεργού πληθυσμού ηλικίας 15-44 ετών που μετανάστευσε στο εξωτερικό ήταν 82% ενώ το ποσοστό εσωτερικών μεταναστών 65% βλ Έμκε Πουλοπούλου Ήρα, *Προβλήματα Μετανάστευσης και Παλιννόστησης* ό.π.σ.70-71

⁸ Για την οργάνωση της μετανάστευσης στο εξωτερικό και για τις διμερείς συμφωνίες που υπέγραψε το Ελληνικό κράτος με κράτη υποδοχής μεταναστών, για τις πολυμερείς συμβάσεις καθώς και τη λειτουργία της ΔΕΜΕ βλ. Έμκε Πουλοπούλου ό.π., σ.25-30 και Βεντούρα Λ., *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα 1999

εναλλακτικές απαντήσεις στις μεταβολές που συντελούνται στη χώρα και των στρατηγικών που αναπτύσσουν τα άτομα και οι οικογένειες για να ανταπεξέλθουν σε αυτές τις μεταβολές.

Ειδικότερα το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, που αποτελεί το αντικείμενο αυτής της εργασίας, απασχόλησε ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 κοινωνικούς ανθρωπολόγους, κοινωνιολόγους, κοινωνικούς γεωγράφους, οικονομικούς επιστήμονες και ιστορικούς.⁹ Επομένως η ερμηνεία του ποικίλλει ανάλογα με την μεθοδολογική και ιδεολογική οπτική με τη οποία γινόταν η προσέγγιση κάθε φορά. Σύμφωνα με την οικονομική ερμηνεία που ακολουθεί το κλασσικό σχήμα έλξης –απόθησης μεταξύ της ευημερούσας πόλης και της εξαθλιωμένης υπαίθρου¹⁰, η εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα εξελίχθηκε ακολουθώντας το μοντέλο αγροτικής εξόδου και αστικοποίησης που χαρακτηρίζει τις περισσότερες χώρες του πλανήτη την περίοδο αυτή, με τις ιδιαιτερότητες που οι τοπικές συνθήκες και οι ιστορικές συγκυρίες επέβαλαν. Σύμφωνα με το παραπάνω πλαίσιο ερμηνείας, η εσωτερική μετανάστευση, και κατ' επέκταση η περιφερειακή κατανομή του πληθυσμού, αποτελούν ορθολογικές ανταποκρίσεις των ατόμων στις οικονομικές ευκαιρίες που παρουσιάζονται κατά τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Η ανακατανομή του πληθυσμού ήταν επομένως μια αναπόφευκτη διαδικασία στο μηχανισμό οικονομικής μεγέθυνσης που συντελούνταν στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ο Κανελλόπουλος μάλιστα, στην έκθεση του για την εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα, υποστηρίζει ότι η εσωτερική μεταπολεμική μετανάστευση ήταν μάλλον αναπόφευκτη και το πρότυπο που ακολουθήθηκε δεν υπήρξε ελληνική ιδιομορφία αλλά παρόμοιο με αυτό χωρών του ίδιου περίπου επιπέδου ανάπτυξης¹¹.

Άλλοι μελετητές δε θεωρούν τον οικονομικό παράγοντα ως τον καθοριστικό ή τον μοναδικό για τη φυγή των ανθρώπων προς τα αστικά κέντρα και αμφισβητούν ότι στην Ελλάδα υπήρξε ποτέ «αγροτική έξοδος» με τον τρόπο που συντελέστηκε στις εκβιομηχανισμένες χώρες (Αγγλία) ή ότι υπήρξε εκβιομηχάνιση που να αιτιολογεί την

⁹ Κυριαζή-Αλίσσον Ελισάβετ, *Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης*, Έκθεση αποτελεσμάτων στα πλαίσια του προγράμματος αριστείας «Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα των αρχών του 21^{ου} αι», ΙΑΑΚ/ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007 σ. 8-10

¹⁰ Για τις θεωρίες και τα μοντέλα ερμηνείας της μετανάστευσης Βλ. Massey D. S., J. Arango, G. Hugo, A. Konaoui, A. Pellegrino, J. E. Taylor, "Theories of international migration: A review and appraisal", *Population and Development Review* 19, 1993, p. 431-466, και E. Morawska, "International migration: its various mechanisms and different theories that try to explain it", *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations* 1/2007.

¹¹ Κανελλόπουλος Κωνσταντίνος, *Εσωτερική μετανάστευση*, ΚΕΠΕ, Εκθέσεις Νο 21, Αθήνα 1995, σ.56

αστική ανάπτυξη της χώρας. Αποδίδουν το φαινόμενο της εισροής εργατικής δύναμης στις πόλεις σε «εξωοικονομικούς» λόγους και κυρίως στις εθνικοκοινωνικές κρίσεις του 20 ου αι. (Μικρασιατική Καταστροφή , Εμφύλιος Πόλεμος) και σε πολιτικά αίτια (διώξεις αριστερών κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο)¹². Κοινωνικοί επιστήμονες και ανθρωπολόγοι, χωρίς να παραγνωρίζουν τα οικονομικά αίτια, επισημαίνουν τις πολιτισμικές μεταβολές που συντελέστηκαν στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία και ενίσχυσαν το φαινόμενο. Ο Kayzer χαρακτηριστικά θεωρεί ότι η μετανάστευση στις δεκαετίες του 50 και του 60 ήταν περισσότερο θέμα έλξης της πόλης παρά αγροτικής εξόδου, καθώς δεν ήταν οι συνθήκες της υπαίθρου που άλλαξαν δραματικά προς το χειρότερο αλλά η προσδοκία καλύτερης ζωής που υποσχόταν η πόλη που ωθούσε τους ανθρώπους στη μετανάστευση.¹³ Μια νέα προσέγγιση τέλος εντάσσει το μεταναστευτικό φαινόμενο της μεταπολεμικής εποχής σε ένα πλαίσιο μακράς διάρκειας που περιλαμβάνει τις μεταναστεύσεις στον ελλαδικό χώρο από το 19^ο αιώνα και εξής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι αναστατώσεις που προκάλεσαν οι πόλεμοι το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα απλώς ανέκοψαν το ρεύμα της αστικοποίησης που ήταν ήδη σε εξέλιξη και που εκδηλώθηκε δυναμικά μετά τον πόλεμο υποβοηθούμενο από τις ισχυρές ανακατατάξεις που αυτός επέφερε.¹⁴

Παρά τις επιμέρους ερμηνείες πάντως δε πρέπει να μας διαφεύγει ότι η μετανάστευση είναι ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο και δεν μπορεί να αποδοθεί μονοδιάστατα στην αποδιοργάνωση της αγροτικής κοινωνίας, στην ελκτική δύναμη της πρωτεύουσας ή σε ατομικές επιλογές. Είναι το σημείο που τέμνονται ατομικές αποφάσεις και συλλογικές δυναμικές. Επομένως οικονομικοί και εξωοικονομικοί παράγοντες, άμεσα συνυφασμένοι με τις ιστορικές συγκυρίες αλλά και τις ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές των υποκειμένων, συντέλεσαν στην έκταση που πήρε το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.

¹² Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη» στο *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος*, Εταιρία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σελ.521-531,σ. 530. Παρόμοιες απόψεις διατυπώνουν οι Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, Κοινωνία ,Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993 και Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Νεφέλη, Αθήνα,2016

¹³ Για τη προσέγγιση αυτή βλ. Kayzer Bernard, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 196 σ.97

¹⁴ Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019, σ.342-343

Η διαδικασία της εσωτερικής μετανάστευσης μεταπολεμικά πάντως, αν και έχει τις ρίζες της στην πριν τον πόλεμο εποχή¹⁵, σχηματοποιήθηκε την περίοδο της Κατοχής και πολύ περισσότερο την περίοδο του Εμφυλίου. Η εμπόλεμη δεκαετία του 40 υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση του φαινομένου, έτσι όπως θα εκδηλωθεί μεταπολεμικά. Οι καταστροφές στις αγροτικές δομές που θα επιφέρει ο πόλεμος, οι ιδιόμορφες πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που επέβαλλαν στην χώρα οι νικητές του εμφυλίου, η μεταβολή των οικονομικών και πολιτισμικών ισορροπιών ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο αλλά και οι ραγδαίες οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές που συντελούνται στον μεταπολεμικό κόσμο, θα εκθρέψουν το φαινόμενο ολόκληρη την εικοσαετία 1950- 1970 και με ιδιαίτερη ένταση τη δεκαετία του 60, οπότε και θα πραγματοποιηθεί μια μαζική μετακίνηση πληθυσμών από την ύπαιθρο και γενικότερα την επαρχία στα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Στις δύο αυτές δεκαετίες υπολογίζεται ότι μετακινήθηκαν από τις αγροτικές περιοχές στις πόλεις γύρω στα 2.800.000 άνθρωποι¹⁶ με κλιμακούμενη αυξητική τάση. Κατά τη δεκαετία του 70 ο όγκος των μετακινήσεων θα σταθεροποιηθεί για να μειωθεί τα επόμενα χρόνια και να πάρει νέες μορφές, χωρίς να ανακοπεί εντελώς ως τις μέρες μας.¹⁷

Οι μετακινήσεις αυτές συντέλεσαν με καθοριστικό τρόπο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της σύγχρονης Ελλάδας, μεταβάλλοντας ριζικά το δημογραφικό χάρτη της χώρας, αντιστρέφοντας τον πληθυσμιακό συσχετισμό πόλης –υπαιθρου, εξαφανίζοντας μακραίωνους τρόπους κοινωνικής συγκρότησης (κυρίως στις ορεινές περιοχές) και διαμορφώνοντας νέους κοινωνικούς συσχετισμούς και νέα δεδομένα οικονομικά, πολιτισμικά, οικιστικά. Η μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική, άγγιξε τα περισσότερα νοικοκυριά της χώρας, αφού ο μισός πληθυσμός σχεδόν άλλαξε τόπο διαμονής και εργασίας

¹⁵ Ο Kayzer επισημαίνει μάλιστα ότι οι περισσότερες πόλεις και χωριά της Ελλάδας έχουν πρόσφατο χαρακτήρα και στη δημιουργία τους σημαντικό ρόλο έπαιξε η εσωτερική μετανάστευση. Οι μετακινήσεις ορεσίβιων πληθυσμών προς τα πεδινά και η μετοίκηση σε πόλεις που εμφανίζεται από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους μπορούν να θεωρηθούν ως έκφραση εσωτερικής μετοικεσίας. βλ. Kayzer Bernard, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 91-93.

¹⁶ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Κανελλόπουλου που στηρίζονται στις απογραφές της ΕΣΥΕ τη δεκαετία του 50 μετακινήθηκαν 1.300.000 και του 60, 1.500.000 άτομα. βλ. Κανελλόπουλος Κωνσταντίνος, *Εσωτερική μετανάστευση*, ΚΕΠΕ, Εκθέσεις Νο 21, Αθήνα 1995, σ.19-21

¹⁷ Κατά τη δεκαετία του 70, αν και ο αριθμός όσων μετακινήθηκαν έφτασε τα 1. 700.000 άτομα. Οι εισροές προς την Αθήνα μειώνονται, ανακόπτεται η αγροτική έξοδος και διαχέεται και προς άλλα κέντρα εκτός της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, ενώ παρατηρούνται και μετακινήσεις από τα αστικά προς τα ημιαστικά κέντρα. Η τάση αυτή συνεχίζεται και τη δεκαετία του 80. Η παλιννόστηση όμως των εξωτερικών μεταναστών την ίδια περίοδο και η εγκατάσταση τους κυρίως στα αστικά κέντρα θα ενισχύσει την αστικοποίηση. βλ. . Κανελλόπουλος Κ., *Εσωτερική μετανάστευση*, ΚΕΠΕ, Εκθέσεις Νο 21, Αθήνα 1995, σ.19-30

μόνιμα ή για μεγάλο διάστημα. Κατά τις δύο μεταπολεμικές δεκαετίες επομένως ,δεν είναι μόνο η ιστορία της ελληνικής εργασίας που «παραμένει σε βαθμό καθοριστικό ιστορία κίνησης και μετανάστευσης»¹⁸ αλλά η ιστορία της νεοελληνικής μεταπολεμικής κοινωνίας στο σύνολο της που θα καθορισθεί από τη μετανάστευση.

Ήδη στις δεκαετίες του 50 και του 60 η αστυφιλία γίνεται θέμα επιστημονικών συνεδρίων και βιβλίων, εκτενών δημοσιευμάτων στον τύπο, αντικείμενο συζητήσεων στη Βουλή και αντικείμενο έρευνας από επιστημονικούς και ερευνητικούς φορείς, οι οποίοι συστάθηκαν εκείνη την περίοδο. Η μεταναστευτική εμπειρία στα αστικά κέντρα αποτυπώνεται άμεσα ή έμμεσα σε κινηματογραφικές ταινίες, τραγούδια και λογοτεχνικά βιβλία.¹⁹ Στη συγχρονία του το φαινόμενο αντιμετωπίζεται από την πλειονότητα του δημόσιου λόγου με όρους κοινωνικής απειλής και εθνικού κινδύνου. Στο δημόσιο λόγο (τύπος, εκθέσεις ειδικών, αρθρογραφία σε περιοδικά, συνέδρια κλπ) η αγροτική έξοδος και η συσσώρευση στα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα στην Αθήνα προβάλλονται με ιδιαίτερη ανησυχία. Επισημαίνονται και συχνά διεκτραγωδούνται η ερήμωση της υπαίθρου, οι κίνδυνοι για την αγροτική οικονομία, οι πολεοδομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις της άναρχης αστικοποίησης, η στρεβλή ανάπτυξη, ο υδροκεφαλισμός της Αθήνας κλπ. Ειδικοί, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, πνευματικοί άνθρωποι παίρνουν θέση και προτείνουν λύσεις, ενώ το κράτος επιχειρεί, φαινομενικά τουλάχιστον, να ανακόψει το φαινόμενο με πολιτικές ενίσχυσης της υπαίθρου και να αναδιοργανώσει την αστική ζωή.

Ο λόγος του Τύπου για την εσωτερική μετανάστευση, οι κρατικές πολιτικές που ασκήθηκαν και ο τρόπος που ο Τύπος της εποχής τις κατέγραψε αποτελούν το ερευνητικό αντικείμενο αυτής της εργασίας . Συγκεκριμένα θα εξεταστεί πώς ο Τύπος ,ως κύριος φορέας του δημόσιου λόγου στην υπό εξέταση περίοδο, αντιμετωπίζει και καταγράφει το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης που είναι σε εξέλιξη και ποια στάση κρατούν απέναντι του επιλεγμένες εφημερίδες της εποχής καθώς και τις ιδεολογικές αφετηρίες στο λόγο και στη ρητορική τους για το ζήτημα . Επίσης θα εξεταστεί κατά πόσο η επίσημη πολιτική προσπάθησε να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει την εξέλιξη του φαινομένου τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και σε επίπεδο πράξεων και πολιτικών επιλογών. Ειδικότερα θα διερευνηθεί αν υπήρχε συγκροτημένη πολιτική στο θέμα της εσωτερικής μετανάστευσης και αν

¹⁸ Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, . Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.135-137

¹⁹ Ενδεικτικά αναφέρονται οι ταινίες «το προξενίο της Άννας» του Π.Βούλγαρη , «Συννοικία το όνειρο» του Αλ. Αλεξανδράκη, τα βιβλία «Το διπλό βιβλίο» του Δ. Χατζή, «Στοιχεία της δεκαετίας του 60»του Θ. Βαλτινιού, «Δυτική συννοικία» του Χρ. Μηλιώνη, « Η Καγκελόπορτα» του Α. Φραγκιά.

ακολουθήθηκε ενιαία στάση απέναντι στο μεταναστευτικό φαινόμενο από τις διάφορες κυβερνήσεις της περιόδου ή αν παρατηρείται διαφοροποίηση ως προς την αντίληψη, το λόγο και τις πολιτικές της δεξιάς, της αριστεράς και του κέντρου. Θα εξεταστεί τέλος ποια μέτρα παίρνονται, αν παίρνονται, για τη συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο, πώς αρθρώνεται η κριτική απέναντι τους από τον Τύπο και ποια μέτρα λαμβάνονται για την ενσωμάτωση των πληθυσμών που συρρέουν στις πόλεις. Στόχος είναι να ανιχνεύσουμε αν υπάρχει ταύτιση, σύγκρουση ή αντίφαση μεταξύ επίσημου λόγου και αποφάσεων που λαμβάνονται για το ζήτημα και της εφαρμογής τους.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο Τύπος ο οποίος παρέχει πληροφόρηση και συντελεί στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, αποτελεί για τις μοντέρνες δημοκρατίες θεσμό. Καταγράφοντας γεγονότα, στάσεις, απόψεις και νοοτροπίες, ο Τύπος γίνεται πηγή για την Ιστορία όχι τόσο με την έννοια του «τι ακριβώς έγινε», όσο αποτυπώνοντας τις αντιλήψεις και το κλίμα μια εποχής. Μέσα από τα πρωτοσέλιδα τους τίτλους, τα κύρια άρθρα και τα ρεπορτάζ, αλλά και μέσα από τα μονόστηλα και τα σχόλια, συγκροτείται ένα πλούσιο υλικό έρευνας από το οποίο εκπηγάζει όχι μόνο η Ιστορία αλλά και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα μιας εποχής. Με άλλα λόγια ο Τύπος αποτελεί μια διαμεσολαβημένη πηγή για την προσέγγιση μιας περιόδου, αλλά ενδεικτική για τις αντιλήψεις που συγκροτούνται, υποστηρίζονται ή επικρίνονται για ένα θέμα ή ένα ζήτημα.²⁰

Επιπλέον ο Τύπος λειτουργεί ως σύγχρονος μάρτυρας των γεγονότων αλλά συγχρόνως κατά τη διεργασία αποτύπωσης τους, κατασκευάζει την κοινωνική πραγματικότητα. Οι εφημερίδες εκφράζοντας στάσεις και αντιλήψεις, αναπαράγουν και παράγουν- κατασκευάζουν- ιδεολογία, πολιτική, και πολιτισμό και συγχρόνως επαναδιοργανώνουν τις πρακτικές και τα πρότυπα που συνδέονται με αυτές.²¹ Η ιδεολογία που παράγουν συνήθως προέρχεται από μια ελίτ που αρθρώνει το λόγο του Τύπου με γνώμονα όμως τις προτιμήσεις και τις πεποιθήσεις του κοινού στο οποίο απευθύνεται. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ο ανταγωνισμός των πολιτικών ομάδων για τον έλεγχο των δημόσιων αντιλήψεων καθίσταται πρωταρχικός στόχος των πολιτικών στρατηγικών.

²⁰ Για το ρόλο του Τύπου ως ιστορική πηγή βλ. την εισήγηση της Δρούλιας Ε. «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας» σ. 477-488 και Παπαθανασίου Ι. «Αρχαία εφημερίδων. Μια αγνοημένη παράμετρος» σ. 489-493 στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005

²¹ Croteau, D. and Hoynes, W. (1997) *Media and ideology*. In: Croteau, D. and Hoynes, W. *Media/society: industries, images, and audiences*. Pine Forge Press (Sage). Pp.163-195

Μέσω επίσης του δημόσιου λόγου που εκφέρει και της επίδρασης της πληροφορίας, ο Τύπος συμβάλλει στην ανάδειξη των προβλημάτων και των κυρίαρχων ή εναλλακτικών τους ορισμών στη δημόσια σφαίρα, γεγονός που δρα καταλυτικά τόσο στις δημόσιες αντιλήψεις για τη σημασία των προβλημάτων αυτών, όσο και στις πολιτικές πρακτικές και τις δημόσιες πολιτικές που καλούνται να εφαρμοσθούν. Οι μηχανισμοί επιλογής, ιεράρχησης και πλαισίωσης που ο Τύπος χρησιμοποιεί στην ανάδειξη μιας είδησης ή ενός προβλήματος αποκτούν ιδιαίτερη στρατηγική σημασία τόσο για την προσοχή που θα τύχουν τα προβλήματα όσο και για τον έλεγχο τους, ενώ μπορεί να οδηγήσουν στην εγγραφή ορισμένων προβλημάτων στην πολιτική ατζέντα, ακόμα και στην ανάληψη πολιτικής δράσης.²² Στην περίπτωση της εσωτερικής μετανάστευσης η προσέγγιση της μέσω του Τύπου δίνει αφενός τη δυνατότητα να διαγνώσουμε το πώς οι άνθρωποι της εποχής αντιλαμβάνονταν το φαινόμενο στη συγχρονία του, τόσο κατά τη γένεση του όσο και κατά την εξέλιξη του, καθώς και τον τρόπο που τοποθετήθηκαν απέναντι του πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις και αφετέρου να ανιχνεύσουμε τον τρόπο που οι κυρίαρχες αντιλήψεις για το φαινόμενο αναπαρήχθησαν ή επαναπροσδιορίστηκαν και πώς τελικά επηρέασαν τις πολιτικές και τις πρακτικές που υιοθετήθηκαν

Πρέπει να τονιστεί επίσης ότι η εσωτερική μετανάστευση, ως οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο, διατρέχει εγκάρσια τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και χαρακτηρίζει όλη την μεταπολεμική περίοδο ανεξάρτητα από τα κόμματα ή τους κυβερνητικούς σχηματισμούς που ήταν στην εξουσία (κυβερνήσεις Κέντρου 1950-1952, Ελληνικός Συναγερμός 1952-1955, ΕΡΕ 1955-1963, Ένωση Κέντρου 1963-1967, Δικτατορία 1967-1974). Το φαινόμενο δεν μπορεί να συνδεθεί με μία μόνο κυβέρνηση και την πολιτική της, αλλά είναι αποτέλεσμα δομικών μεταβολών τόσο της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας όσο και του μεταπολεμικού κόσμου. Αυτό δε σημαίνει ότι υπήρξε η ίδια αντιμετώπιση από όλες τις κυβερνήσεις σε όλη την εξέλιξη του ή ότι η ρητορική των κομμάτων για τη μετανάστευση υπήρξε ταυτόσημη. Οι πολιτικές αποφάσεις και πρακτικές το εξέθρεψαν, το μορφοποίησαν και το κατήθυναν. Επειδή όμως τα κοινωνικά φαινόμενα έχουν τους δικούς τους χρόνους εξέλιξης που καθορίζονται αλλά δεν ταυτίζονται πάντα χρονικά με τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις, στην παρούσα εργασία, προτιμήθηκε να μην

²² «Ο μηχανισμός της πλαισίωσης εστιάζει στη διαδικασία ορισμού ενός προβλήματος, μιας κατάστασης ή ενός πολιτικού διακυβεύματος, ως αποτέλεσμα της επιλεκτικής παρουσίασης και της διάκρισης ορισμένων χαρακτηριστικών που προσανατολίζουν σε μία συγκεκριμένη ερμηνεία του αντικειμένου» βλ. σχετικά Κουντούρη Φ. *Ο μετανάστης στον ελληνικό τύπο : 1950-2005 η περίπτωση της εφημερίδας τα Νέα*, (έρευνα – μελέτη) Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2008 σ.12-15

ακολουθηθούν στην παρακολούθηση του μεταναστευτικού φαινομένου οι τομές της πολιτικής ιστορίας, αλλά η προσέγγιση και η αποτίμηση να γίνεται σε επίπεδο δεκαετίας. Σε αυτό συντείνει η ύπαρξη των απογραφών του πληθυσμού από την ΕΣΥΕ που καθώς διενεργούνται το 1951, 1961 και 1971, αποτελούν φυσικές τομές για τη μελέτη του φαινομένου αποτυπώνοντας κατά δεκαετία τις μεταβολές που έχουν συντελεστεί στις πόλεις και την ύπαιθρο και τη δυναμική του. Στη μελέτη του δημόσιου λόγου και των πολιτικών για την εσωτερική μετανάστευση η παρούσα εργασία θα περιορισθεί στην περίοδο 1949- 1967, από το τέλος δηλ του εμφυλίου και ως την επιβολή της δικτατορίας, καθώς αυτή είναι η κρίσιμη περίοδος που ξεκινά και κορυφώνεται το φαινόμενο. Εντός αυτής της περιόδου ο δημόσιος λόγος και οι κρατικές πολιτικές θα εξετασθούν με βάση τις τομές που η αλλαγή τα κυβερνητικών σχημάτων διαμορφώνουν (Κυβερνήσεις Κέντρου, Ελληνικός Συναγερμός, ΕΡΕ, Ένωση Κέντρου).

Η εργασία αρθρώνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στην ιστορική εξέλιξη του φαινομένου. Ειδικότερα στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους εξετάζεται η παγκοσμιότητα του φαινομένου της συγκέντρωσης ανθρώπων στις πόλεις και η εγκατάλειψη της υπαίθρου μεταπολεμικά. Η αστικοποίηση δεν υπήρξε ελληνικό φαινόμενο αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερων μετασχηματισμών και κινητικότητας που συντελούνται στον μεταπολεμικό κόσμο. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται το φαινόμενο της αστικοποίησης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καθώς θεωρείται απαραίτητο να κατανοηθούν οι προϋπάρχουσες συνθήκες και δομές που αποτελούν την αφετηρία του. Ειδικότερα εξετάζονται οι μετακινήσεις κατά το 19^ο αι και μέχρι τις αρχές του 20^{ου}, περίοδο κατά τη οποία η Ελλάδα είναι μια καθαρά αγροτική χώρα. Οι μετακινήσεις πληθυσμών και η εγκατάσταση στις πόλεις αλλάζει μορφή στην παραγμένη περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου για να διαμορφωθούν τελείως νέες συνθήκες με την άφιξη και την εγκατάσταση των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και ως την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται οι παράγοντες που ευνόησαν το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης και της αστυφιλίας στη δραματική πολεμική δεκαετία του 1940 στην οποία μπορούν να ανιχνευθούν οι ρίζες του. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζονται το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο των δύο μεταπολεμικών δεκαετιών του 50 και 60 εντός των οποίων ξεκίνησε και εντάθηκε το φαινόμενο της αστικοποίησης και ο τρόπος εξέλιξης του. Στο τέταρτο κεφάλαιο αυτού του μέρους συμπεριλαμβάνεται μια ειδική αναφορά για την πληθυσμιακή εξέλιξη της Αθήνας από τον ορισμό της ως πρωτεύουσας του Ελληνικού

Κράτους το 1832 ως τα τέλη της δεκαετίας του 60. Σύμφωνα άλλωστε με τον Κ. Τσουκαλά, «ένα από τα χαρακτηριστικά της εξέλιξης του αστικού χώρου στην Ελλάδα, είναι ο ρυθμός αστικοποίησης της περιοχής της πρωτεύουσας, σε συνδυασμό με την σταθερότητα ή την παρακμή άλλων αστικών κέντρων»²³

Στο δεύτερο μέρος, εξετάζεται ο τρόπος που η συσσώρευση στις πόλεις αντιμετωπίζεται από τον Τύπο και οι κρατικές πολιτικές που ασκήθηκαν. Για την εξέταση του Τύπου (κεφάλαιο 10), επειδή ο όγκος των δημοσιευμάτων είναι τεράστιος και δεν είναι εφικτή η μελέτη του συνόλου τους στα πλαίσια μιας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, επιλέχθηκαν ως βασικές πηγές οι εφημερίδες *Ελευθερία*, *Η Αυγή*, και *Εμπρός*, ως αντιπροσωπευτικά έντυπα των τριών κυρίαρχων ιδεολογικών, κοινωνικών και πολιτικών χώρων της περιόδου, του κέντρου, της αριστεράς και της δεξιάς αντίστοιχα. Εκτός από την πολιτική τους τοποθέτηση οι εφημερίδες αυτές επιλέχθηκαν γιατί αντιπροσωπεύουν μια διαφορετική κοινωνική και αισθητική ευαισθησία. Επιπλέον η δυνατότητα έρευνας με θεματικά κριτήρια που παρέχει η ψηφιοποιημένη έκδοση της *Ελευθερίας* και του *Εμπρός* στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη εφημερίδων και περιοδικού τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, προσφέρει ένα χρήσιμο εργαλείο ποσοτικής και συγκριτικής έρευνας που δυστυχώς δεν υπάρχει για άλλες εφημερίδες της περιόδου. Η έλλειψη του υπήρξε εμφανής στην επεξεργασία της *Αυγής* για την οποία επικεντρωθήκαμε σε δημοσιεύματα που από τον τίτλο τους παρέπεμπαν στο θέμα μας.

Έγινε προσπάθεια να αποδελτιωθούν τα δημοσιεύματα της περιόδου 1946-1967 (κύρια άρθρα, ρεπορτάζ, άρθρα γνώμης ενυπόγραφα και ανυπόγραφα, σχόλια) των παραπάνω εφημερίδων που αναφέρονται στην εσωτερική μετανάστευση, στην αγροτική έξοδο και στην αστυφιλία, αλλά και δημοσιεύματα που άμεσα ή έμμεσα σχετίζονται με το θέμα μας (ανασυγκρότηση, αποκέντρωση, αγροτική πολιτική). Ας σημειωθεί ότι για τις περιόδους που το θέμα της εσωτερικής μετανάστευσης βρίσκεται σε ένταση στο δημόσιο διάλογο (όπως το 1961 που το θέμα προκαλεί έντονη αντιπαράθεση στη Βουλή ή το 1966 που το συνέδριο του ΤΕΕ για τη μετανάστευση προκαλεί έντονη δημόσια συζήτηση), μελετήθηκαν δημοσιεύματα και άλλων εφημερίδων (*Ακρόπολις*, *Τα Νέα*, *Η Καθημερινή*, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*) ώστε να υπάρξει σφαιρικότερη αντίληψη για την αντίδραση του Τύπου.

²³ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1975, σ. 178.

Το υλικό αυτό αρχικά ομαδοποιήθηκε ανά έτος με στόχο να ανιχνευθεί η διαφοροποίηση στην αποτύπωση του φαινομένου κατά τη χρονική του εξέλιξη, αρχικά ποσοτικά (συχνότητα και όγκος δημοσιευμάτων) και κατόπιν ποιοτικά (οι μεταβολές που υφίσταται ο λόγος για τη μετανάστευση μέσα στο πέρασμα των δεκαετιών καθώς το φαινόμενο αλλάζει μορφή και ένταση αλλά και καθώς μεταβάλλονται οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και οι πολιτικοί συσχετισμοί). Στη συνέχεια έγινε προσπάθεια θεματικής ομαδοποίησης του υλικού (διατηρώντας την εξελικτική χρονική προσέγγιση) ώστε να ανιχνευθεί: α) η αντίληψη που αντανακλάται στον Τύπο για την εσωτερική μετανάστευση και ο τρόπος που ο Τύπος επαναδιαμορφώνει την κοινωνική αντίληψη για αυτήν, β) οι διαφοροποιήσεις στη ρητορική του Τύπου που παρατηρούνται απέναντι στο φαινόμενο μέσα στο χρόνο, γ) οι διαφοροποιήσεις των πολιτικών χώρων –κομμάτων απέναντι του, δ) οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις για τη μετανάστευση και τους μετανάστες που υπαγόρευε ο Τύπος και ο τρόπος που επέδρασε πάνω στο μεταναστευτικό φαινόμενο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αυτού του μέρους εξετάζονται οι πολιτικές που αναπτύχθηκαν σχετικά με την εσωτερική μετανάστευση και ο λόγος του Τύπου για αυτές. Ειδικότερα εξετάζονται οι πολιτικές που εφάρμοσαν οι κυβερνήσεις από το τέλος του εμφυλίου και μέχρι την επιβολή της δικτατορίας σχετικά με την αγροτική έξοδο και την αστυφιλία. Επιλέχθηκε να εξεταστούν οι πολιτικές που ασκήθηκαν για α. την εκβιομηχάνιση, β. την ανοικοδόμηση/ανασυγκρότηση της υπαίθρου, γ .την εισοδηματικά και κοινωνική ενίσχυση των αγροτών , δ. την περιφερειακή ανάπτυξη και αποκέντρωση και ε. την ενσωμάτωση των μεταναστών στα αστικά κέντρα, καθώς θεωρήσαμε ότι στους παραπάνω τομείς γίνεται επαρκώς αντιληπτή η κρατική βούληση και πρακτική πάνω στο θέμα της μετακίνησης από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα. Το κεφάλαιο αυτό εκτός από τη δευτερογενή βιβλιογραφία σχετικά με τις κρατικές πολιτικές για την εσωτερική μετανάστευση , έχει στηριχθεί στα πολιτικά προγράμματα των κομμάτων και τις εξαγγελίες τους κυρίως κατά τις προεκλογικές περιόδους, έτσι όπως αυτές αποτυπώνονται στον Τύπο, στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής και σε δημοσιεύματα του Τύπου (κυρίως των εφημερίδων που αναφέρθηκαν παραπάνω: Ελευθερία, Εμπρός και Αυγή) για αυτές τις πολιτικές.

Η επιλεκτική μελέτη μερίδας του Τύπου και συγκεκριμένων πολιτικών για τη μετανάστευση αναγνωρίζουμε ότι αποτελούν μια περιοριστική συνθήκη για την εργασία. Στόχος όμως δεν είναι να εξεταστούν διεξοδικά όλες οι πολιτικές που ασκήθηκαν άμεσα ή έμμεσα για την εσωτερική μετανάστευση αλλά να ανιχνευθεί αφενός η στάση των πολιτικών δυνάμεων σε επίπεδο δημόσιου λόγου απέναντι στο φαινόμενο , να συγκριθεί η σχέση

λόγου- πράξης σε κυβερνητικό επίπεδο και να διερευνηθεί ο τρόπος που αυτές οι πολιτικές προωθούνται ή κρίνονται από τον Τύπο. Θα ήθελα σε αυτό το σημείο να επισημάνω ότι στην πορεία της έρευνας και της συγγραφής της εργασίας οι δυσκολίες πρόσβασης σε αρχειακό υλικό που η συγκυρία της εποχής δημιούργησε (covid 19), επέβαλε τον περιορισμό της έρευνας σε πηγές κυρίως ηλεκτρονικά προσβάσιμες.

Τελειώνοντας θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους διδάσκοντες του ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Νεώτερη Ιστορία» και ιδιαίτερα στους Ελένη Ανδριάκαινα, Χρυσάφη Ιορδάνογλου, Κώστα Κατσάπη, Δέσποινα Παπαδημητρίου και Προκόπη Παπαστράτη για τη γνώση, την εμπειρία και την έμπνευση που αποκόμισα από τα σεμινάρια τους. Στους υπευθύνους της Βιβλιοθήκης της Βουλής στο τμήμα εφημερίδων και περιοδικού τύπου για την εξυπηρέτησή τους, ειδικά στην περίοδο των έκτακτων συνθηκών που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της πανδημίας. Και φυσικά τις θερμότερες ευχαριστίες μου στην κ Λίνα Βεντούρα για την επιστημονική καθοδήγηση και την ανθρώπινη στήριξη.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ένα παγκόσμιο φαινόμενο του μεταπολεμικού κόσμου

Η εσωτερική μετανάστευση²⁴ είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο της νεότερης εποχής και ιδιαίτερα μια διεθνής τάση του μεταπολεμικού κόσμου συνδεδεμένη με την εκβιομηχάνιση και τον μετασχηματισμό του καπιταλιστικού συστήματος. Το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης εξελίχθηκε στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αι. με σχετικά παρόμοιο τρόπο στις περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου, τόσο σε ό,τι αφορά τις φάσεις και την ένταση του, όσο και σε ό,τι αφορά τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά, το είδος και το προφίλ των μετακινούμενων πληθυσμών. Η κυρίαρχη μορφή εσωτερικής μετανάστευσης είναι αυτής των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις (αγροτική έξοδος), με αποτέλεσμα την πληθυσμιακή ανάπτυξη των πόλεων (αστικοποίηση) και τη δημογραφική συρρίκνωση/αποψίλωση της υπαίθρου.²⁵ Φυσικά η αστικοποίηση δεν αποτελεί καινούριο φαινόμενο. Στις δεκαετίες του 50 και του 60 όμως πήρε τεράστιες διαστάσεις έτσι ώστε η δημογραφική σύνθεση της υπαίθρου και των πόλεων της Ευρώπης τη δεκαετία του 80, να μην έχει καμία σχέση με την προπολεμική.

Στο Δυτικό κόσμο αποτελεί επομένως ένα φαινόμενο που χαρακτήρισε στη «χρυσή εποχή» της εκρηκτικής οικονομικής ανάπτυξης στις δεκαετίες του 50 και του 60. Ο Χομπσμπάουμ αναφέρει χαρακτηριστικά «Η μεγάλη οικονομική άνοδος στην περίοδο της Χρυσής Εποχής αιμοδοτήθηκε όχι μόνο από τη δεξαμενή των πρώην ανέργων αλλά και από μεγάλες ροές εσωτερικής μετανάστευσης - απ' την ύπαιθρο στις πόλεις, απ' τη γεωργία (ιδιαίτερα από ορεινές περιοχές όπου η γη ήταν φτωχή σε απόδοση), απ' τις φτωχότερες σε πλουσιότερες περιοχές».²⁶ Η αδιάλειπτη οικονομική ανάπτυξη του δυτικού κόσμου από τα μέσα της δεκαετίας του 50 προκάλεσε τεράστια ζήτηση εργατικών χεριών που στη αρχή καλύφθηκε εκ των ενόντων από τους αγροτικούς πληθυσμούς που συνέρρεαν στα αστικά κέντρα και κατόπιν από την προσέλκυση εργατικών χεριών από τις χώρες της περιφέρειας. Ο Μαζάουερ

²⁴ Ως εσωτερική μετανάστευση ορίζεται η αλλαγή τόπου μόνιμης διαμονής ενός ατόμου ή ενός νοικοκυριού από τα διοικητικά όρια μιας περιοχής στα διοικητικά όρια μιας άλλης εντός των συνόρων του ίδιου κράτους. Για το περιεχόμενο του όρου βλ., Κυριαζή-Αλισσον Ελισάβετ, *Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης*, ό.π. σ. 3

²⁵ Κυριαζή-Αλισσον Ελισάβετ, *Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης*, ό.π. σ.3

²⁶ Hobsbawm E., *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ.329

αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «ο μεταπολεμικός καπιταλισμός διψούσε για εργατικά χέρια και απαιτούσε κινητικότητα από τους ανθρώπους». ²⁷

Οι μετακινήσεις πληθυσμών είναι επίσης χαρακτηριστικό και των χωρών της περιφέρειας του καπιταλισμού. Η εξαγωγή κεφαλαίων από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες προς τον υπόλοιπο κόσμο κι ειδικά προς χώρες της περιφέρειας, μετά τον πόλεμο, διευρύνεται με τη μορφή βιομηχανικών επενδύσεων που αναλαμβάνουν πολυεθνικές εταιρείες, καθώς το καπιταλιστικό σύστημα εισέρχεται σε ένα νέο «διεθνή καταμερισμό εργασίας». Οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες επενδύουν σε χώρες της περιφέρειας σε επιλεγμένους κλάδους παραγωγής ή σε επιλεγμένες φάσεις της μεταποίησης ενός προϊόντος εκμεταλλευόμενες τα συγκριτικά πλεονεκτήματα κάθε χώρας (πρώτες ύλες, φτηνό εργατικό δυναμικό, γεωγραφική θέση). Η εξαγωγή κεφαλαίων αυτής της μορφής πήρε σημαντική διάσταση τη δεκαετία του 60 και οδήγησε στην ταχεία εκβιομηχάνιση των χωρών της περιφέρειας που εντάχθηκαν σε αυτόν τον μετασχηματισμό συντελώντας σε ένα είδος «εξαρτημένης/ άνισης» ανάπτυξης τους. ²⁸ Η ταχεία εκβιομηχάνιση στις χώρες της περιφέρειας συνοδεύτηκε από μια διαδικασία αποδιάρθρωσης των παραδοσιακών αγροτικών τους οικονομιών εξαιτίας της εντεινόμενης διείσδυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στον αγροτικό τομέα και οδήγησε στην απομάκρυνση μεγάλων τμημάτων του αγροτικού πληθυσμού από τη γη, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο βίαια ²⁹. Εκατομμύρια άνθρωποι μετακινήθηκαν προς τις πόλεις σε κλίμακα άγνωστη σε οποιαδήποτε άλλη ιστορική περίοδο.

Οι μετακινήσεις αυτές άλλαξαν τόσο την ύπαιθρο όσο και τις πόλεις. Η πιο δραματική αλλαγή με μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα, αλλαγή που ανέτρεψε κυρίαρχες δομές αιώνων, υπήρξε ο «θάνατος του αγροτικού κόσμου». Για χιλιετίες οι άνθρωποι έζησαν κυρίως ως γεωργοί, κτηνοτρόφοι και αλιείς. Αγρότες και καλλιεργητές εξακολούθησαν να αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του απασχολούμενου πληθυσμού ακόμα και στις εκβιομηχανισμένες χώρες στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, με

²⁷ Ο Μαζάουερ αναφέρει ότι μόνο στην Ιταλία περισσότεροι από 9.000.000 άνθρωποι μετακινήθηκαν τις πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο από ένα μέρος της χώρας σε κάποιο άλλο. Mazower Mark, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001 σ.136- 138

²⁸ Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 35-47

²⁹ Η διαδικασία μπορεί να παραλληλιστεί χωρίς να ταυτίζεται με αυτήν της «αγροτικής επανάστασης» και της αγροτικής εξόδου που συντελέστηκε στην Αγγλία και σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης η οποία οδήγησε στην εκδίωξη των αγροτών από τη γη και τη δημιουργία του ελεύθερου εργάτη στην αγορά πριν από τη Βιομηχανική επανάσταση.

εξαίρεση τη Βρετανία.³⁰ Από το 1950 ως το 1972 όμως ο αριθμός των εργαζομένων στον αγροτικό τομέα έπεσε από τα 30.000.000 στα 8.400.000 ,από το ένα τρίτο στο ένα δέκατο δηλαδή, του συνόλου του εργατικού δυναμικού στις 6 χώρες που αποτελούσαν τους αρχικούς εταίρους της ΕΟΚ ³¹. Μέσα σε είκοσι χρόνια μετά το 1950, οι αγρότες της Ισπανίας μειώθηκαν κατά το ήμισυ, ενώ το ίδιο συνέβη και στην Πορτογαλία .

Αλλά και εκτός Ευρώπης η κατάσταση δεν είναι καθόλου διαφορετική. Ο αγροτικός πληθυσμός των ΗΠΑ έπεσε στο 10% .Στην Ιαπωνία, οι αγρότες μειώθηκαν από 52,4% του πληθυσμού το 1947 στο 9% το 1985, ενώ στην Κίνα εκατομμύρια εγκατέλειπαν τα χωριά τους συρρέοντας στις πόλεις. Στη Λατινική Αμερική, μέσα σε είκοσι χρόνια το ποσοστό των αγροτών μειώθηκε στο μισό στην Κολομβία , στο Μεξικό και -σχεδόν- στη Βραζιλία. Παρόμοια ήταν και η κατάσταση στις χώρες του δυτικού Ισλάμ.³² Πρόκειται για μια μαζική και σιωπηλή έξοδο από τη γη στο μεγαλύτερο ηπειρωτικό και νησιωτικό μέρος του πλανήτη.

Η τεράστια αυτή αλλαγή έγινε δυνατή σε μεγάλο βαθμό με την εκπληκτική και ορμητική άνοδο της αγροτικής παραγωγικότητας κατά κεφαλήν εξαιτίας της εκμηχάνισης της αγροτικής παραγωγής που επέτρεψε τη μείωση του πραγματικού αγροτικού δυναμικού, και μάλιστα με σταθερή τάση. Η ποσότητα μηχανημάτων που οι καλλιεργητές στις πλούσιες και ανεπτυγμένες χώρες είχαν τώρα στη διάθεσή τους, επέτρεψαν ταχύτατα την πλήρη εκμηχάνιση της γεωργίας, ενώ και τα επιτεύγματα της γεωργικής χημείας, της επιλεκτικής αναπαραγωγής και της βιοτεχνολογίας αύξησαν τις αποδόσεις. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η γεωργία δε χρειαζόταν πλέον τα χέρια που χωρίς αυτά στο παρελθόν, στην προτεχνολογική εποχή, ήταν αδύνατο να υπάρξει σοδειά.³³ Η εκβιομηχάνιση της αγροτικής παραγωγής απελευθέρωσε εργατικό δυναμικό από την ύπαιθρο και παράλληλα δημιούργησε ένα ανθρώπινο πλεόνασμα που στράφηκε στα αστικά κέντρα αναζητώντας μια καλύτερη ζωή. Έτσι ο εξαστισμός στο δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα πήρε διαστάσεις άγνωστες

³⁰ Στις παραμονές του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, μόνο σε μία βιομηχανική χώρα ,το Βέλγιο, εκτός από τη Βρετανία, οι απασχολούμενοι στη γεωργία και την αλιεία αντιπροσώπευαν λιγότερο από το 20% του πληθυσμού. Ακόμα και στη Γερμανία και στις ΗΠΑ, τις μεγαλύτερες βιομηχανικές οικονομίες στις οποίες ο αγροτικός πληθυσμός σημείωνε πράγματι σταθερή πτώση, αντιπροσώπευε ακόμα το ένα τέταρτο περίπου του συνολικού πληθυσμού, ενώ στη Γαλλία, τη Σουηδία και την Αυστρία κυμαινόταν ακόμη μεταξύ 35% και 40%. Σε χώρες όπως π.χ. η Βουλγαρία ή η Ρουμανία στην Ευρώπη κάπου τέσσερις στους πέντε κατοίκους δούλευαν τη γη. Τα στοιχεία προέρχονται από το βιβλίο του Hobsbawm *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991* ό.π. σ.240-266

³¹ Mazower Mark, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001 ,σ.138

³² Hobsbawm , *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π. σ.239-266

³³ Hobsbawm E. , *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π σ.242-244

στην ιστορία και ξεκίνησε η διαδικασία διαμόρφωσης των σύγχρονων μητροπολιτικών κέντρων.³⁴

Στην Ευρώπη το 1965 μόνο η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ιρλανδία είχαν επίπεδο αστικοποίησης κάτω από 60 %.³⁵ Ειδικά στην Μεσογειακή Ευρώπη ο τρόπος και ο βαθμός αστικοποίησης φαίνεται να ακολουθούν ένα κοινό μοντέλο. Ο κύριος όγκος των εσωτερικών μεταναστών συγκεντρώνεται στην πρωτεύουσα αυτών των χωρών διαμορφώνοντας μια άνιση αστικοποίηση. Ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης των μεσογειακών πρωτευουσών (Αθήνα, Ρώμη, Μαδρίτη) στις δεκαετίες 50 και 60 είναι περίπου 3%, μικρότερος από αυτόν που παρουσιάζουν πόλεις των αναπτυσσόμενων χωρών όπως η Βαγδάτη, η Κινσάσα, το Σάο Πάολο, που αναπτύσσονται με ετήσιο ρυθμό 4-6%, αλλά μεγαλύτερος των Ευρωπαϊκών πόλεων που έχουν ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης 1% περίπου όπως το Παρίσι, το Λονδίνο και η Βιέννη. Η πληθυσμιακή αυτή ανάπτυξη της πρωτεύουσας ως του σημαντικότερου πόλου αστικοποίησης με ρυθμό που δε συμβαδίζει με την εθνική δημογραφική ανάπτυξη υπήρξε ιδιαίτερα έντονη στην Ελλάδα.³⁶

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 πάντως υπήρχε μια γενικότερη ανησυχία για θέματα αστικοποίησης και εσωτερικής μετανάστευσης σε διεθνές επίπεδο. Σύμφωνα με την UNESCO που συμμετείχε στην αποστολή ερευνών των Ηνωμένων Εθνών για την αστικοποίηση στην περιοχή της Μεσογείου το 1959, οι μετακινήσεις των πληθυσμών είχαν καθοριστική επίδραση όχι μόνο στην κατανομή του πληθυσμού αλλά και στην κοινωνική και οικονομική ζωή γενικότερα.³⁷ Ακόμα και αυτοί που δεν επισκέφτηκαν ποτέ στη ζωή τους μια πόλη, επηρεάζονταν ολοένα και περισσότερο από τον αστικό τρόπο ζωής, του οποίου η επίδραση έφτανε, πλέον, ακόμη και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές. Στη δεκαετία αυτή ξεκινά άλλωστε η διεξοδική επιστημονική ανάλυση του φαινομένου της αστικοποίησης και

³⁴ Στη δεκαετία του '80 τα πιο γιγαντιαία αστικά συγκροτήματα βρίσκονται πλέον στον Τρίτο Κόσμο: το Κάιρο, η Πόλη του Μεξικού, το Σάο Πάολο και η Σαγκάη, με πληθυσμό δεκάδων εκατομμυρίων βλ. Hobsbawm E., *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π σ.244

³⁵ Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, ό.π. σ.20-23

³⁶ Λεοντίδου Λίλα, «Διαπολιτισμικότητα και Ετεροτοπία στο Μεσογειακό Τοπίο: Από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην Επιχειρηματική Πόλη» στο Γοσποδίνη Α., Μπεριάτος Η. (επιμ), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Κριτική, Αθήνα, 2006 σ.74-76 και Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, ό.π. σ.20-23

³⁷ UNESCO, *Participation of UNESCO experts in the United Nations Urbanization Survey Mission in the Mediterranean Region*, May-December, 1959, <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001270/127013EB.pdf> (ημερ. ανάκτησης 20.4.2020)

η πιο εκτεταμένη συνεργασία μεταξύ των επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων σε διεθνή κλίμακα³⁸

Βέβαια όπως επισημαίνει πάλι ο Χομπσμπάουμ «.. όσοι έζησαν στην εποχή που συντελέστηκαν οι μετασχηματισμοί αυτοί, δεν κατάφεραν να κατανοήσουν την πλήρη έκτασή τους, εφόσον η εμπειρία τους ήταν τμηματική ή πήρε τη μορφή αλλαγών στη ζωή των ατόμων που όσο δραματικές κι αν ήταν, εν τούτοις δε θεωρήθηκαν ότι αποτελούσαν διαρκή επανάσταση». ³⁹ Είναι χαρακτηριστικό πάντως ότι η ραγδαία μείωση του αγροτικού πληθυσμού στην Ευρώπη και οι ριζικές δημογραφικές αλλαγές που συντελούνται παγκοσμίως ελάχιστα σχολιάζονται στον ελληνικό τύπο και καταγράφονται συνήθως σε μονόστηλα. ⁴⁰ Στην πραγματικότητα όμως οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών που συντελέστηκαν στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ανέτρεψαν δομές χιλιετιών, συντέλεσαν στη δημιουργία ενός ευρύτατου κοινωνικού μετασχηματισμού και διαμόρφωσαν νέες δομές μέσα στις οποίες σήμερα ζούμε.

³⁸ Καπώλη Παρασκευή. *Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1949-1967)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014. σ.48-50

³⁹ Hobsbawm E. , *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π. σ. 240

⁴⁰ Ενδεικτικά βλ. *Εμπρός*: «Τεράστια η μείωση των αγροτών σε όλον τον κόσμο», 5/1/1957 μονόστηλο, σ.6, και *Ελευθερία*: «Λαμβάνει καταστρεπτικές διαστάσεις παγκοσμίως το ρεύμα της αστυφιλίας», 21/7/1964, μονόστηλο στη σ.8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Οι μετακίνηση προς τις πόλεις ως το Β.Π.Π.

2 α. Στο 19^ο και ως τις αρχές του 20^{ου}

Ολόκληρο το 19^ο αι η Ελλάδα είναι μια χώρα καθαρά αγροτική. Μετά την αποχώρηση των Οθωμανών, δύο διαδικασίες εποικισμού φαίνεται να καθορίζουν τη διαμόρφωση του οικιστικού χώρου. Στα πλαίσια ενός αυθόρμητου «αγροτικού εποικισμού», ορεινοί πληθυσμοί, για τους οποίους η ανάπτυξη εμπορευματικών καλλιεργειών ,κυρίως σταφίδας, αποτέλεσε βασική κινητήρια δύναμη, μετατοπίζονται από τις ορεινές στις πεδινές περιοχές. Οι μετακινήσεις αυτές θα διαρκέσουν μέχρι το 1870 περίπου. Η δεύτερη διαδικασία αφορά έναν «αστικό εποικισμό» που συντελείται κατά την Καποδιστριακή και Οθωνική περίοδο επίσης και που είναι πολιτικά δημιουργημένος από το κράτος. Στα πλαίσια αυτού του εποικισμού , αρχαίες πόλεις επανιδρύονται (Αθήνα) και νέες πόλεις ιδρύονται ή εποικίζονται από πρόσφυγες.⁴¹

Η αστικοποίηση πάντως ως το τέλος του αιώνα κινείται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού οικιστικού δικτύου, που θα παραμείνει σταθερό ολόκληρο τον αιώνα και για τις αρχές του επόμενου, θα είναι η διασπορά σε πολλά χωριά και η απουσία πόλεων με πληθυσμό πάνω από 50.000 κατοίκους με εξαίρεση την Αθήνα. Μόνο 2 στους 10 έλληνες ζουν σε πόλεις πάνω από 5.000 κατοίκους και οι πόλεις με πάνω από 10.000 είναι ελάχιστες.⁴² Η χαμηλή βιομηχανική ανάπτυξη, η ενίσχυση της μικροϊδιοκτησίας , η εξωτερική υπερατλαντική μετανάστευση που θα πάρει πολύ μεγάλες διαστάσεις μετά τη σταφιδική κρίση στα τέλη του αιώνα⁴³ , η ενασχόληση σε εποχιακές

⁴¹ Παραδείγματα τέτοιων πόλεων είναι η Οθωνούπολη στην Εύβοια , η Νέα Πέλα στην Αταλάντη από Μακεδόνες πρόσφυγες κ.α. Για τον εποικισμό και την ίδρυση πόλεων κατά την Οθωνική περίοδο βλ. Λεοντίδου Λίλα, Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989. σ. 57 και Μπαστέα, Ελένη, *Αθήνα 1834-1896.Νεοκλασική πολεοδομία & ελληνική εθνική συνείδηση*, Αθήνα: Libro,2008

⁴² Κυριαζή-Άλισσον Ελισάβετ, *Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης*, ό.π. σ.14

⁴³ Η καλλιέργεια σταφίδας είχε εξελιχθεί στα τέλη του 19 ου αιώνα σε μονοκαλλιέργεια σχεδόν για περιοχές τα Πελοποννήσου κυρίως. Η επιστροφή της Γαλλίας στο διεθνές εμπόριο σταφίδας μετά από την ήττα των αμπελιών της από τη φυλλοξήρα ,προκάλεσε πτώση των τιμών της σταφίδας και τεράστια προβλήματα στους καλλιεργητές της Μεσογείου. Η λύση για τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά και την υποαπασχόληση υπήρξε η υπερατλαντική μετανάστευση. Υπολογίζεται ότι από το 1890 που ξεκίνησε η κρίση ως τις αρχές του 1920 οπότε και τέθηκαν περιορισμοί από τις ΗΠΑ σχετικά με την είσοδο μεταναστών στη χώρα ,μετανάστευσαν περίπου 500.000 άνθρωποι. βλ. Κιτρόεφ Αλέξανδρος «Υπερατλαντική μετανάστευση» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Οι απαρχές*, τόμ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σελ.123-172

δραστηριότητες και σε δημόσια έργα της περιόδου, απορροφούν τον πλεονάζοντα αγροτικό πληθυσμό. Δεν παρατηρούνται μαζικές μετακινήσεις στο εσωτερικό της χώρας και ειδικά προς τα αστικά κέντρα, τουλάχιστον μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Εκτός από την Αθήνα τρεις πόλεις –λιμάνια, η Σύρος, η Πάτρα και ο Πειραιάς, αναδεικνύονται στα σημαντικότερα αστικά κέντρα του 19ου αι.

Παρόλα αυτά σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ιδίως στην περίοδο μετά το 1870 ,η ανασφάλεια που προξενούσε η αγροτική υποαπασχόληση εξαιτίας των περιπλοκών του συστήματος των τιμών και των κινδύνων της αγοράς που ενισχύονταν από τη συνεχώς αυξανόμενη σπουδαιότητα της παραγωγής σταφίδας και κρασιού και η κατάτμηση, από γενιά σε γενιά, των ήδη μικρών κλήρων ,οδηγούσαν όλο και περισσότερο στην αναζήτηση απασχόλησης σε άλλους οικονομικούς τομείς, συνήθως σε αστικές περιοχές . Αυτοί που αναζητούσαν απασχόληση σε άλλες περιοχές και κυρίως στις πόλεις, ήταν κυρίως εκείνοι που «περίσσευαν» όσο πλήθαινε η τάξη των μικροκτηματιών, είτε τους ωθούσε σ' αυτό η σπανιότητα της γης είτε οι αβεβαιότητες και οι ανατροπές που έφερνε μαζί της η εμπορευματοποίηση της γεωργίας. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια η μετανάστευση των παιδιών των αγροτών και των ίδιων άρχισε να γίνεται συχνή επιλογή των αγροτικών οικογενειών.⁴⁴ Η αγροτική οικογένεια έστελνε στην πρωτεύουσα τα πλεονάζοντα ή ανίκανα για γεωργικές εργασίες νεαρά μέλη της, αγόρια ή κορίτσια, προς αναζήτηση καλύτερης τύχης. Ο βασικός τροφοδότης των πόλεων σε παιδιά ήταν κυρίως τα νησιά και οι ορεινές περιοχές της Πελοποννήσου. Τα αγόρια εργάζονταν, κυρίως, σε διάφορα καταστήματα συντοπιτών τους ως μαθητευόμενοι ή βοηθοί με αντάλλαγμα στέγη και τροφή. Τα κορίτσια απασχολούνταν ως υπηρέτριες σε διάφορες αστικές οικογένειες, οι οποίες αναλάμβαναν να τα μεγαλώσουν και να τα προικίσουν. Η μετανάστευση στην πόλη αποτέλεσε τον εναλλακτικό μηχανισμό απορρόφησης των δημογραφικών πλεονασμάτων που δημιουργούνταν στα πλαίσια του αγροτικού νοικοκυριού. Ωστόσο, στην Ελλάδα δεν έχουμε φαινόμενα που θα προκαλούσαν τη βίαιη και μαζική έξοδο αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις (όπως, για παράδειγμα, οι περιφράξεις στην Αγγλία του 18ου αιώνα). Ακόμη, και όταν γύρω στα τέλη του 19 αιώνα η «κρίση της σταφίδας» έπληξε την πελοποννησιακή ύπαιθρο, η εξωτερική μετανάστευση ήταν εκείνη που χρησίμευσε ως διέξοδος για τα δημογραφικά πλεονάσματα που δημιουργήθηκαν και όχι η εσωτερική μετανάστευση και η απασχόληση στη βιομηχανία.

⁴⁴ Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη» στο *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Εταιρία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 1985, σελ.521-531

Παράλληλα στα τέλη του αιώνα (1870-1909), διαφαίνονται σημαντικές ανακατατάξεις στην εξέλιξη και στην ιεράρχηση του αστικού δικτύου της χώρας, εγκαινιάζοντας μια διαδικασία, που θα οδηγούσε μακροπρόθεσμα στον γιγαντισμό της πρωτεύουσας, εις βάρος σχεδόν όλων των άλλων περιφερειών της χώρας. Νέες πόλεις αναπτύσσονται ενώ κέντρα που είχαν παρουσιάσει αξιόλογη ανάπτυξη παρακμάζουν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Βόλου που, μετά τον Πειραιά, καταγράφει τους υψηλότερους ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης σε αντίθεση με την άλλη μεγάλη Θεσσαλική πόλη, τη Λάρισα, που μένει στάσιμη, καθώς και η συρρίκνωση του πληθυσμού της Ερμούπολη λόγω των αλλαγών στο διεθνές, διαμετακομιστικό εμπόριο και της αντικατάστασης των ιστιοφόρων από τα ατμόπλοια.

Την ίδια περίοδο η Αθήνα – που εκτός από τη διοίκηση, συγκεντρώνει πλέον όλους τους σημαντικούς οικονομικούς παράγοντες της χώρας, τις τράπεζες, τις έδρες των εταιρειών, το χρηματιστήριο – αυξήθηκε με πρωτόγνωρους ρυθμούς, μεγαλύτερους από κάθε άλλη πόλη του Βασιλείου και από κάθε προηγούμενη εποχή, φθάνοντας το 1907, μαζί με τον Πειραιά, με τον οποίο έτεινε πλέον να ενωθεί, τους 250.000 κατοίκους, τη στιγμή που η δεύτερη σε μέγεθος πόλη της χώρας, η Πάτρα – που πλήττεται καίρια από τη σταφιδική κρίση και τη μετανάστευση στο τέλος του 19ου αιώνα – δεν ξεπερνούσε τους 40.000 κατοίκους. Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου. Πόλεις που, σε μια πρώτη φάση, επωφελήθηκαν από την αστυφιλία σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο, συγκεντρώνοντας τα πρώτα δημογραφικά πλεονάσματα της υπαίθρου, όπως ο Πύργος, η Τρίπολη ή η Λαμία, η Λειβαδιά, το Αγρίνιο, στη συνέχεια μένουν στάσιμες λειτουργώντας τελικά, ως ενδιάμεσοι σταθμοί στο δρόμο των εσωτερικών μεταναστών για την πρωτεύουσα, ενώ η Καλαμάτα, η Κέρκυρα και η Χαλκίδα θα κατορθώσουν, μεσοπρόθεσμα, να συγκρατήσουν τον πληθυσμό τους, χάρη στην εγκατάσταση βιοτεχνιών και μικρο-βιομηχανιών στην περιοχή τους.⁴⁵

β. Στις αρχές του 20^{ου} και μέχρι το 1922

Η περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονες πληθυσμιακές μεταβολές και μετακινήσεις που προκαλούν οι συγκρούσεις και η εχθρότητα μεταξύ των κρατών της Βαλκανικής χερσονήσου ως συνέπεια του γενικότερου ανταγωνισμού στην περιοχή. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913), ο Α. Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918), η Μικρασιατική καταστροφή

⁴⁵ Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5ος Αθήνα 2003, σελ. 55-70.

(1922) και τη Συνθήκη της Λοζάνης (1923) συνοδεύτηκαν από μετοικίσεις πληθυσμών μεγάλης έκτασης .

Πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους, στις αρχές του αιώνα, ο εθνικός ανταγωνισμός στα εδάφη της ευρύτερης Μακεδονίας και της Θράκης προκαλεί μετακινήσεις πληθυσμών όπως αυτές των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1906. Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση των νέων περιοχών τα εδάφη της χώρας αυξήθηκαν κατά 70% περίπου (από 65.000 σε 108.000 τ. χμ). και ο πληθυσμός της κατά 80% (από 2.700.000 σε 4. 800.00 κατοίκους). Νέα ισχυρά αστικά κέντρα προστέθηκαν στον εθνικό κορμό, όπως η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, η Καβάλα, ενώ μετακινήσεις πληθυσμών από τη Βουλγαρία την Αν. Ρωμυλία, τη Ρουμανία, τη Ρωσία (Καύκασος), αλλάζουν το δημογραφικό χάρτη της Β. Ελλάδας κυρίως. Μετά το τέλος του Α.Π.Π. και με τη Συνθήκη του Νειγύ (1919) 50.000 Βούλγαροι αναχώρησαν από την Ελλάδα και περίπου 30.000 Έλληνες ήρθαν από τη Βουλγαρία (είχαν προηγηθεί άλλοι 20.000 περίπου). Ταυτόχρονα στη χώρα ήδη κατέφευγαν πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία εξαιτίας των διωγμών που υφίστατο μετά την ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού (Νεότουρκοι) και την επικείμενη συμμετοχή της Τουρκίας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914) ,ενώ Μουσουλμάνοι των Βαλκανίων αναχωρούσαν για την Τουρκία.⁴⁶

Την περίοδο μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, θα αρχίσουν να συρρέουν πληθυσμοί στην Αθήνα στην οποία η ίδρυση κάποιων βιομηχανικών μονάδων δίνει την υπόσχεση εργασίας. Καθώς ο κοινωνικός σχηματισμός μεταβάλλεται σταδιακά με την επικράτηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ιδιαίτερα μετά το 1909⁴⁷, η Αθήνα και κάποιες ακόμα πόλεις (Θεσσαλονίκη, Πάτρα ,Κέρκυρα) μεταλλάσσονται από μεταπρατικές πόλεις του 19^ο αι. σε εν δυνάμει βιομηχανικές πόλεις. Στην Ελλάδα των αρχών του αιώνα είναι χαρακτηριστικό ότι η βιομηχανοποίηση αναπτύσσεται σε υπάρχοντα αστικά κέντρα διαμορφώνοντας ένα κεντρομόλο μοντέλο αστικοποίησης. Παράλληλα στην πρωτεύουσα και τον Πειραιά δημιουργείται ο πυρήνας ενός προλεταριάτου που συγκεντρώνεται στις παρυφές της πόλης .⁴⁸ Η Αθήνα κατακλύζεται επίσης από προσωρινούς πληθυσμούς από την

⁴⁶ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τομ. ΙΕ

⁴⁷ Το 1909 ,που σε επίπεδο πολιτικής ιστορίας εκφράζεται με το κίνημα στο Γουδί, και την άνοδο του Βενιζέλου και του κόμματος των Φιλελευθέρων στην εξουσία, αποτελεί ορόσημο για τον κεφαλαιοκρατικό μετασχηματισμό της Ελλάδας με την επικράτηση της αστικής τάξης σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. βλ. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π..σ. 96-97

⁴⁸ Το 1909 η Αθήνα συγκεντρώνει ήδη 26.00 βιομηχανικούς εργάτες ενώ το 1920 ο πληθυσμός που απασχολείται στις βιομηχανίες και τις μεταφορές ανέρχεται στο 56% του ενεργού πληθυσμού των πόλεων. βλ.

ύπαιθρο που θέλουν να μεταναστεύσουν στην Αμερική και εγκαθίστανται για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα στην Πρωτεύουσα δουλεύοντας περιστασιακά στη βιομηχανία ή σε παρασιτικά επαγγέλματα. Τα πληθυσμιακά αυτά στοιχεία θα μετασχηματίσουν περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά σε εργατουπόλεις.

Το 1920 πάντως μόνο το 23% του πληθυσμού ζει σε πόλεις πάνω από 10.000 και μόνο 30 πόλεις έχουν πληθυσμό πάνω από 10.000.⁴⁹ Όπως αναφέρθηκε το πλεονάζον εργατικό δυναμικό έβρισκε διέξοδο κυρίως στην υπερπόντια μετανάστευση και όχι τόσο στη μόνιμη μετοίκηση στις πόλεις. Η εσωτερική μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού που παρατηρείται έχει περιορισμένη έκταση, αφορά κυρίως άνδρες και έχει κυρίως ενδοπεριφεριακό χαρακτήρα, κατευθύνεται δηλαδή προς τις κοντινές πόλεις.⁵⁰

Οι βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών θα πάρουν δραματικό χαρακτήρα και θα κορυφωθούν με την Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών που θα επιβάλλει η Συνθήκη της Λοζάνης (1923) επισφραγίζοντας με απόλυτο τρόπο την έξοδο του ελληνισμού από τα μικρασιατικά παράλια και την ανατροπή της συνύπαρξης των πληθυσμιακών ομάδων στα ίδια εδάφη για αιώνες. Η άφιξη 1.230.000 περίπου προσφύγων (σύμφωνα με την απογραφή του 1928) ανέτρεψαν σε πολλές περιοχές το δημογραφικό χάρτη. Ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε απότομα κατά 18%. Όσοι όμως έφτασαν στην Ελλάδα πρέπει να ήταν πολλοί περισσότεροι καθώς η θνησιμότητα μεταξύ των προσφύγων ήταν πολύ μεγάλη τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης τους εξαιτίας των άθλιων συνθηκών και των ασθενειών της εποχής. Παράλληλα περίπου 400.000 μουσουλμάνοι αναχώρησαν από την Ελλάδα την ίδια περίοδο κυρίως από αγροτικές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας.

Την περίοδο αυτή η γεωγραφική κινητικότητα και η αστικοποίηση θα ενταθούν κυρίως από μηχανισμούς εξωοικονομικούς που έχουν να κάνουν με την ιστορική συγκυρία. Από το 1.230.000 πρόσφυγες οι 600.000 περίπου θα κατευθυνθούν στα αστικά κέντρα και οι από αυτούς 246.000 στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Ξεκινά επίσης μια νέα περίοδος εποικισμού του ελληνικού χώρου καθώς η ΕΑΠ (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων)⁵¹

Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π. σ. 104-105

⁴⁹ Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.59-105

⁵⁰ Kayzer Bernard, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1968

⁵¹ Η ΕΑΠ υπήρξε ένας αυτόνομος υπερεθνικός οργανισμός υπό τον έλεγχο της Κοινωνίας των Εθνών με στόχο τη στεγαστική και εργασιακή αποκατάσταση των προσφύγων. Ιδρύθηκε το 1923 και τερμάτισε τη λειτουργία

θα προχωρήσει στη δημιουργία πάνω από 2.000 οικισμών, ιδίως στη Βόρεια Ελλάδα, άλλων νέων και άλλων προσαρτημένων σε υφιστάμενα χωριά.⁵² Το γιγάντιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων και η εγκατάστασή τους στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα θα διαμορφώσει τη δημογραφική εικόνα του ελληνικού χώρου του Μεσοπολέμου. Στις παρυφές των πόλεων δημιουργούνται προσφυγικοί συνοικισμοί που μετατρέπονται σε προσφυγουπόλεις ενισχύοντας παράλληλα τον πληθυσμιακό τους δυναμισμό. Σε πολλές από αυτές ο προσφυγικός πληθυσμός θα αποτελεί το σημαντικότερο δημογραφικά στοιχείο, όπως στη Δράμα (57,6%) στην Αλεξανδρούπολη (53%), στην Καβάλα (51,1%), στα Γιαννιτσά (47,4%), στην Κατερίνη (47,2%), στις Σέρρες (45,7%), στη Μυτιλήνη (42,7%).⁵³

2 γ.1922-1940

Οι έντονες μεταβολές στην πληθυσμιακή σύνθεση των πόλεων και της υπαίθρου που προκάλεσε η έλευση των προσφύγων φαίνεται να σταθεροποιείται στο τέλος του μεσοπολέμου. Το 1940 το 32,8% του πληθυσμού ζει σε αστικά κέντρα, το 14,8% σε κωμοπόλεις και το 52,4% στην ύπαιθρο.⁵⁴ Η κατανομή του αστικού πληθυσμού αποτελείται από 35% ντόπιους, 31,7% πρόσφυγες και 33,3% εσωτερικούς μετανάστες.⁵⁵ Η αύξηση του αστικού πληθυσμού οφείλεται όχι τόσο στη φυσική αύξηση και την εσωτερική μετανάστευση, όσο στην εγκατάσταση προσφύγων. Έως το 1927 στις 3 μεγάλες πόλεις Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη, είχε εγκατασταθεί το 60% των αστών προσφύγων. Ο αριθμός των κατοίκων και η έκταση της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε στο διάστημα 1920-1928, ενώ μαζί με το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης συγκέντρωναν το 17% του συνολικού και πάνω από το 50% του αστικού

της το 1930. Για τη δράση και το έργο της ΕΑΠ βλ. Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ.154-228.

⁵² Λεοντίδου Λ, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π.σ. 154-156

⁵³ Για τη διάρθρωση των πόλεων του Μεσοπολέμου και τον χαρακτήρα τους βλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.59-105

⁵⁴ Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 134 και πίνακες 1 και 2 στο παράρτημα της παρούσας εργασίας

⁵⁵ Kayzer Bernard, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1968 και πιν. 2 στο παράρτημα

πληθυσμού της χώρας. Το ευρύτερο πολεοδομικό συγκρότημα ξεπερνά το 1.000.000 κατοίκους στη δεκαετία του 30. Δημιουργείται έτσι μια πόλη με έκδηλο δημογραφικό δυναμισμό και αδιαμόρφωτο, σχεδόν χαοτικό, κοινωνικό και αστικό χώρο.⁵⁶

Εντυπωσιακή πληθυσμιακή αύξηση παρουσίαζαν και άλλα μικρότερα αστικά κέντρα όπως η Καβάλα, η Ξάνθη, η Δράμα, η Αλεξανδρούπολη, οι Σέρρες, στον πληθυσμό των οποίων κυριαρχούσαν οι πρόσφυγες όπως αναφέρθηκε, αλλά και η Κατερίνη, τα Γιαννιτσά, η Θήβα.⁵⁷ Άλλες πόλεις, οι οποίες είναι κυρίως πόλεις γηγενών, παραμένουν στάσιμες ή παρακμάζουν (Κέρκυρα, Ερμούπολη). Οι ημιαστικοί οικισμοί και ο αγροτικός χώρος διατηρούν τον πληθυσμό τους. Οι γενικότεροι ρυθμοί αστικοποίησης πράγματι επιβραδύνονται κατά τη δεκαετία του 30 και πέφτουν σε χαμηλά επίπεδα τη δεκαετία του 40. Η διαδικασία αστικοποίησης φαίνεται να περιορίζεται στις μεγάλες πόλεις και ειδικά στην Αθήνα και τα προάστια της, ενώ ο αγροτικός πληθυσμός αυξάνεται σταθερά. Το μεγαλύτερο τμήμα των εργαζομένων της χώρας κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ασχολείται με αγροτικές εργασίες και ζει στο χωριό. Το αγροτικό στοιχείο όχι μόνο κυριαρχεί, αλλά και κερδίζει έδαφος σε βάρος των άλλων επαγγελματιών. Η αναλογία του αγροτικού πληθυσμού στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της χώρας απέκτησε ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς έφθασε το 52,4% από 38,7% που ήταν στα 1907. Η περίοδος έχει χαρακτηριστεί για τους παραπάνω λόγους ως η περίοδος της «υπαιθροποίησης» ή «αγροτοποίησης».⁵⁸

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στην ενίσχυση της μικροϊδιοκτησίας ως συνέπεια της αγροτικής μεταρρύθμισης που είχε εξαγγελθεί το 1917 και θα υλοποιηθεί με την άφιξη των προσφύγων. Μέχρι το 1936 είχαν διανεμηθεί 4.205.000 στρέμματα σε 305.000 αγροτικές οικογένειες εδραιώνοντας το καθεστώς μικροϊδιοκτησίας στον αγροτικό χώρο που είχε

⁵⁶ «μια Αθήνα φερτική, άριζη, ρευστή [...] μια επαρχιακή Αθήνα. Την κατοικούσαν οι μετανάστες η επαρχιώτικη φτωχολογιά [...] οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες [...] Αυτό το γύρω, γύρω και ταυτόχρονα διάχυτο μέσα στην πόλη ήταν καινούρια χωριά δίπλα σε άλλα χωριά λιγότερο καινούρια, μαχαλάδες, γειτονιές, ολόκληρες καινούριες πόλεις δίπλα στην παλιά, ένας ολόκληρος κόσμος με ελάχιστα σημεία επαφής και οργανικής συνοίκησης των ενοικούντων με την Αθήνα του κέντρου, αλλά και με ελάχιστη επαφή μεταξύ τους»: Απόσπασμα από το κείμενο του Α.Ελεφάντη, *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1940-1951*, όπως παρατίθεται στο Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, ό.π.σελ. 135

⁵⁷ Kayzer ό.π. σ. 32-33 και πιν.2 στο παράρτημα.

⁵⁸ Για τους παραπάνω όρους βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη» στο *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Εταιρία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σελ.521-531 και Λεοντίδου Λ, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π. σ. 154-156

σχηματοποιηθεί από τις προηγούμενες μεταρρυθμίσεις (1871).⁵⁹ Το διάστημα μεταξύ 1923 και 1938 καταγράφηκε επίσης μεγάλη επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων (οι οποίες σχεδόν διπλασιάστηκαν) και μια εξίσου εντυπωσιακή αύξηση κατά 70% περίπου της αξίας της γεωργικής παραγωγής. Η συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο οφείλεται επίσης στα μεγάλα υδραυλικά έργα στις πεδιάδες της Μακεδονίας που αύξησαν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και στις πολιτικές κράτους και ΕΑΠ που εγκατέστησαν ένα σημαντικό μέρος των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές. Η ΕΑΠ έδωσε προτεραιότητα στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων διοχετεύοντας στους αστούς πρόσφυγες μόνο το 1/5 των δαπανών της. Το 1930 είχε αποκαταστήσει μόνο το 19,4% των προσφύγων που ζούσαν στην Αθήνα (47.664 από τους 246. 081) και το 62,86% όσων ζούσαν σε άλλες περιοχές, κάτι που μάλλον αντανάκλα την γενικότερη πολιτική αποκέντρωσης του πληθυσμού από την Αθήνα και τον Πειραιά, πιθανώς για την αποτροπή συγκέντρωσης ενός άνεργου προλεταριάτου στην πρωτεύουσα. Την ίδια πολιτική ευνοούσε και το Λαϊκό κόμμα τη δεκαετία του 30 όταν βρέθηκε στην εξουσία για κοινωνικοπολιτικούς λόγους (αποδυνάμωση της εκλογικής βάσης του κόμματος των Φιλελευθέρων στην πρωτεύουσα).⁶⁰

Από τη μεριά τους οι μικροί καλλιεργητές που διέθεταν σχετικά εύφορες γαίες στη διάρκεια του Μεσοπολέμου δεν τροφοδοτούσαν την αγορά εργασίας στις πόλεις. Η κατηγορία αυτή των αγροτών συνδύαζε τις αυτοκαταναλωτικές καλλιέργειες με τη συστηματική καλλιέργεια ενός εμπορευματικού προϊόντος – σταφίδα μέχρι το 1892, καπνός στη συνέχεια, ειδικότερα την περίοδο 1923-1940 – που συνέβαλλε στην οικονομική ασφάλεια του νοικοκυριού. Σε αντίθεση με τις εποχικές αγροτικές απασχολήσεις, η εργασία στις πόλεις είχε λίγο ως πολύ το στοιχείο της μονιμότητας. Έτσι, η διαρκής απουσία ενός ή περισσότερων μελών του αγροτικού νοικοκυριού μπορούσε να αποβεί σε βάρος της αγροτικής εκμετάλλευσης. Από την άλλη, τα φτωχά αγροτικά νοικοκυριά έλυναν τα άμεσα προβλήματα επιβίωσης με την αναζήτηση εποχικής απασχόλησης στις μεσαίες και μεγάλες ιδιοκτησίες. Η εποχική εργασία απέφερε ένα συμπληρωματικό εισόδημα, ενώ παράλληλα επέτρεπε την καλλιέργεια γαιών που ανήκαν στο αγροτικό νοικοκυριό ή νοικιάζονταν από αυτό. Με άλλα λόγια, η εποχική απασχόληση ερχόταν να συμπληρώσει τις αυτό-καταναλωτικές καλλιέργειες, ενώ παράλληλα συνιστούσε μια διέξοδο που προστάτευε τους ακτήμονες και τα φτωχά αγροτικά νοικοκυριά από την απόλυτη εξαθλίωση.

⁵⁹ Λεοντίδου Λ, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π. σ. 154-156

⁶⁰ Λεοντίδου Λ, ό.π. σ.229-230

Έτσι εξηγείται η περιορισμένη μετακίνηση γηγενών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα κατά τον Μεσοπόλεμο ενώ μια ακόμα από τις αιτίες επιβράδυνσης των ρυθμών αστικοποίησης αποτελεί η πενία και η ανεργία που μάστιζε τις πόλεις την εποχή του Μεσοπολέμου.⁶¹ Πράγματι με την έλευση των προσφύγων και την οικονομική κρίση του 1929 το εργατικό μεροκάματο συρρικνώθηκε και η κατάσταση των προλεταριακών στρωμάτων των πόλεων επιδεινώθηκε. Παρά την ανέχεια που υπήρχε και στην ύπαιθρο, η αυτοκατανάλωση και οι πολλαπλές απασχολήσεις στην αγροτική οικονομία κάλυπταν τα πενιχρά εισοδήματα των αγροτών. Κάτι τέτοιο δεν μπορούσε να γίνει στις πόλεις. Είναι η περίοδος που ο κορεσμός των πόλεων εξαιτίας της εγκατάστασης των προσφύγων δεν τις κάνει θελκτικές. Η περίοδος 1928-1940 δικαίως έχει χαρακτηριστεί σαν μια μικρή παρένθεση στη διαδικασία όξυνσης των περιφερειακών ανισοτήτων της σύγχρονης Ελλάδας.⁶²

Παρά την πληθυσμιακή αναζωογόνηση της υπαίθρου το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας δε διακόπτει τους ρυθμούς αστικοποίησης.⁶³ Εκτός από τους πρόσφυγες φαίνεται ότι η μετακίνηση από γηγενείς πληθυσμούς προς την πρωτεύουσα δε σταματά. Κάτοικοι φτωχότερων επαρχιακών πόλεων έρχονται στην Αθήνα με την προοπτική μιας καλύτερης δουλειάς καθώς οι περιορισμοί που έχουν επιβληθεί στην υπερπόντια μετανάστευση από τις ΗΠΑ στα 1921-1922⁶⁴ και τα φτηνά προσφυγικά χέρια που έχουν κατακλύσει τις πόλεις τους έχουν περιορίσει τις διεξόδους γι αυτούς τους πληθυσμούς. Οι μεγάλες πόλεις γίνονται την περίοδο του μεσοπολέμου το κατεξοχήν κέντρο των κοινωνικών ανισοτήτων και εντάσεων. Τα χαμηλά ημερομίσθια, η εκμετάλλευση γυναικών και παιδιών, η επαιτεία, η πορνεία, οι άθλιες συνθήκες στέγασης, διατροφής και υγιεινής αποτυπώνονται στη λογοτεχνία, στο ρεμπέτικο τραγούδι και στον τύπο της εποχής. Ο αγρότης όμως που έφτανε στην πόλη, ακόμη και αν ήταν αναγκασμένος να αναζητήσει δουλειά στο βιομηχανικό εργοστάσιο, έβλεπε τη μισθωτή εργασία ως προσωρινή κατάσταση. Επιδίωξή του ήταν να ενταχθεί στα μικροαστικά στρώματα της πόλης και ο ελληνικός αστικός χώρος του πρόσφερε τις ευκαιρίες για να το επιτύχει. Έτσι, τις περισσότερες φορές επεδίωκε να δημιουργήσει τη

⁶¹ Λεοντίδου Λ., ό.π. σ. 190-195

⁶² Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976, σ.169

⁶³ Η Λεοντίδου αναφέρει ότι ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης της Αθήνας την περίοδο 1920-1928 υπολογίζεται σε 7,4% και δημιουργήθηκε κατά 4,4% από πρόσφυγες και κατά 3% από γηγενείς εσωτερικούς μετανάστες. βλ. Λεοντίδου Λ, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π. σ. 164

⁶⁴ Κιτρώφ Αλέξανδρος «Υπερατλαντική μετανάστευση» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σελ.123-172

δική του μικροεπιχείρηση, βιοτεχνική ή εμπορική, ή κατάφερνε με τη βοήθεια κάποιου πολιτικού μέσου να διοριστεί στο δημόσιο.⁶⁵

Προς το τέλος της περιόδου του Μεσοπολέμου η οικονομική κρίση θα πλήξει εντονότερα τα περιφερειακά βιομηχανικά και εμπορικά κέντρα (πχ Πάτρα, Βόλος, Ερμούπολη) που ήδη δοκιμάζονται από τον σκληρό ανταγωνισμό της Αθήνας και του Πειραιά. Την περίοδο αυτή παρατηρείται μετεγκατάσταση επιχειρήσεων και άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων στην πρωτεύουσα όπου η αγορά είναι ευρύτερη, οι πρώτες ύλες φθηνότερες και τα επιτόκια χαμηλότερα αλλά και οικογενειών των ανώτερων στρωμάτων των τοπικών κοινωνιών τις φιλοδοξίες των οποίων αδυνατεί να ικανοποιήσει η επαρχία.⁶⁶ Η κρίση των περιφερειακών κέντρων θα εκδηλωθεί με την εξαφάνιση επαγγελματιών, τη διόγκωση της ανεργίας, την εκτεταμένη ανατροπή των κοινωνικών ισορροπιών που θα ευνοήσει την ιδεολογική συντηρητικοποίηση και την πνευματική και πολιτιστική στασιμότητα αρκετών από αυτά.⁶⁷

Κρίνοντας συνολικά την πορεία της οικονομίας στη διάρκεια του μεσοπολέμου, θα πρέπει να διαπιστώσουμε ότι κάτω από τις σημαντικές προόδους, υπάρχει μια βάση αρκετά ασταθής που συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας κατάστασης διαρκούς κρίσης και αβεβαιότητας, καθώς αδυνατεί να στηρίξει μονιμότερους και αποδοτικούς αναπτυξιακούς μηχανισμούς. Ανάπτυξη και κρίση έτσι στην ύπαιθρο συνυπάρχουν και αλληλοτροφοδοτούνται. Ασφαλώς, η ανάπτυξη του ελληνικού αγροτικού χώρου στη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου είναι αναμφισβήτητη. Στη διάρκεια μιας εικοσαετίας επήλθαν ριζικές αλλαγές και λύθηκαν προβλήματα που διαιωνίζονταν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Οι δομές εκσυγχρονίστηκαν, το θεσμικό καθεστώς εμπλουτίστηκε με νέα όργανα παρέμβασης (Αγροτική Τράπεζα, αγροτικοί συνεταιρισμοί), η αγροτική παραγωγή επεκτάθηκε και διευρύνθηκε, ενώ απελευθερώθηκαν σημαντικές παραγωγικές δυνάμεις της γεωργίας.

Ωστόσο, εξαιτίας των μικρών κλήρων, της οικονομικής κρίσης του μεσοπολέμου και των άτολμων επιλογών των ελληνικών κυβερνήσεων, ο διαρθρωτικός μετασχηματισμός της γεωργίας δεν ολοκληρώθηκε. Παρά την παραγωγική της βελτίωση, η αγροτική οικονομία

⁶⁵ Για τις συνθήκες εργασίας την εποχή του Μεσοπολέμου βλ. Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Νεφέλη, Αθήνα, 2016

⁶⁶ Για την σύνθεση των πόλεων την εποχή του Μεσοπολέμου βλ. Λούκος Χρήστος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1: 1922-1940. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 133-155.

⁶⁷ Έξοχη αναπαράσταση της προπολεμικής επαρχίας που φθίνει εξαιτίας των αλλαγών που επιφέρουν οι διαδικασίες οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού έχουμε σε λογοτεχνικό επίπεδο στο βιβλίο του Δ. Χατζή «Το τέλος της μικρής μας πόλης»

παρέμεινε δέσμια του μικρού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, της μονοκαλλιέργειας και του υψηλού κόστους παραγωγής, χαρακτηριστικά που επιδεινώθηκαν περαιτέρω εξαιτίας της διεθνούς κρίσης του 1929. Το «αγροτικό θαύμα» του μεσοπολέμου δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη εισοδηματική ευμάρεια των μικροκαλλιεργητών. Τα περισσότερα αγροτικά νοικοκυριά εισήλθαν στην ταραγμένη δεκαετία του 1940 υπερχρεωμένα και καταπονημένα από τις επιπτώσεις της μακροχρόνιας μεσοπολεμικής ύφεσης. Όπως σημειώνεται σχετικά σε χρέωση είχαν περιέλθει οι 7 στους 10 αρχηγοί γεωργικών εκμεταλλεύσεων και τα συνολικά χρέη τους αντιπροσώπευαν το 43,3% του ακαθάριστου αγροτικού εισοδήματος της χώρας.⁶⁸

Συμπερασματικά, οι διέξοδοι που προσέφεραν τόσο η μετανάστευση στο εξωτερικό όσο και οι πολλαπλές δραστηριότητες του αγροτικού κόσμου, απέτρεψαν την απόλυτη εξαθλίωση των αγροτικών νοικοκυριών και κυρίως τη μαζική έξοδο προς τις πόλεις ολόκληρο το 19^ο αι και μέχρι τον Β.Π.Π. Η εργασία στα εργοστάσια δεν αποτέλεσε επιλογή ή διέξοδο για αυτούς τους πληθυσμούς. Οι ανάγκες της βιομηχανίας καλύφθηκαν από την εργασία των προσφύγων κυρίως. Επομένως η εσωτερική μετανάστευση και οι μετακινήσεις πληθυσμών μετά την εισροή των προσφύγων αν και υπάρχουν σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν παίρνουν εκρηκτικές διαστάσεις. Η ύπαιθρος κρατά τον πληθυσμό της αν και οι δομικές αδυναμίες της θα καθορίσουν το μέλλον της. Παράλληλα οι δυναμικές που συνέβαλαν στο μετασχηματισμό της Αθήνας από ένα χωριό των 8.000 κατοίκων το 1832, σε μια πόλη 450.000 κατοίκων το 1920, παρά τη μείωση των ρυθμών αστικοποίησης για ένα σύντομο διάστημα, είναι παρούσες.

⁶⁸ Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, (ηλεκτρονικό βιβλίο)Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα Κάλλιπος, σ.176-177, διαθέσιμο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1707>(ανάκτηση 14/3/2020)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η εσωτερική μετανάστευση τη δεκαετία του 40 και μετά τη λήξη του εμφυλίου

3 α. Η εμπόλεμη δεκαετία 1940-1950

Στα χρόνια από την Ιταλική επίθεση (Οκτώβριος 1940) ως και την απελευθέρωση (Οκτώβριος 1944) , οι μετακινήσεις πληθυσμών από και προς τα αστικά κέντρα θα γνωρίσουν μεγάλη έκταση. Ο Β.Κοτζαμάνης εκτιμά ότι «πάνω από 800.000 άτομα μετακινήθηκαν μία ή περισσότερες φορές στη διάρκεια της Κατοχής, ενώ ένα σημαντικό τμήμα τους μετά τη λήξη του πολέμου βρίσκεται να κατοικεί σε τόπους διαφορετικούς από αυτούς που είχαν καταγραφεί το 1940. Επομένως, σχεδόν το 1/10 του συνολικού πληθυσμού της χώρας (που σύμφωνα με εκτιμήσεις της αγγλοαμερικάνικης αποστολής του 1946, ανερχόταν σε 7.357.000) μετακινήθηκε. Επρόκειτο κυρίως για αγροτικούς και ορεινούς πληθυσμούς, που η μετακίνηση τους στη διάρκεια της ταραγμένης αυτής περιόδου, επηρέασε σημαντικά τη χωροταξική κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας, προκαλώντας, μεταγενέστερα, νέες κινήσεις ή ξεριζωμούς».⁶⁹

Αρχικά από την ιταλική επίθεση(Οκτώβριος του 1940) και ως και την ανακωχή (Νοέμβριος 1941) κάτοικοι των συνοριακών περιοχών που επλήγησαν από τις πολεμικές επιχειρήσεις, κυρίως της Ηπείρου της Μακεδονίας και της Κρήτης συρρέουν προς τα αστικά κέντρα των περιοχών τους, ενώ μετά την παράδοση του ελληνικού στρατού και την ανακωχή, ένας σημαντικός αριθμός κληρωτών στρατιωτών (κυρίως νησιώτες) αλλά και πολιτών, εγκλωβίζεται στα αστικά κέντρα, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, καθώς δεν μπορεί να βρει τρόπο να επιστρέψει στην ιδιαίτερη πατρίδα του αποκτώντας μια πρώτη εμπειρία της αστικής διαβίωσης.⁷⁰

Κατά την περίοδο της Κατοχής (1941-1944) σημαντικοί πληθυσμοί από την Αν. Μακεδονία και τη Θράκη, που έχουν παραχωρηθεί στους Βούλγαρους, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τον τόπο τους- κυρίως ημιαστικές και εύφορες περιοχές στις οποίες ήταν εντονότερη η εποικιστική πολιτική που εφάρμοζαν οι Βούλγαροι- και να κατευθυνθούν στην

⁶⁹ Κοτζαμάνης Βύρων, «Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-1950 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικού και δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύχος 77, σ.108

⁷⁰ Κοτζαμάνης Βύρων, *ό.π.* σ.101

Κ. Μακεδονία και την Αθήνα ,ενώ άλλοι εστάλησαν ως όμηροι στη Βουλγαρία και τη Γερμανία. Ο αριθμός τους υπολογίζεται στις 250.000.⁷¹ Στην περίοδο του λιμού που πλήττει τα αστικά κέντρα κυρίως, θα σημειωθεί ένα κύμα εγκατάλειψης των πόλεων ακόμα και από πρόσφατα αστικοποιημένους πληθυσμούς (1920-1940) που διατηρούν σχέσεις με τον τόπο καταγωγής τους. Γενικότερα η Κατοχή, η ένοπλη αντίσταση, η πείνα, η ανασφάλεια δημιουργούν συνθήκες για αύξηση των μετακινήσεων. Ιδιαίτερα οι διώξεις από τους εισβολείς στην ύπαιθρο, η δράση των ταγμάτων ασφαλείας, η καταστροφή στην αγροτική παραγωγή, η διαρπαγή ζώων, η καταστροφή κατοικιών, οδηγεί μεγάλο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού προς τις πόλεις. Ο αριθμός των ανθρώπων αυτών, αν και δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία, πρέπει να ανέρχεται σε πολλές χιλιάδες⁷². Αρκετοί από αυτούς από το τέλος του 1944 ως το καλοκαίρι του 1945 έχουν επιστρέψει στην περιοχή τους με τη βοήθεια του κράτους, άλλοι συγκεντρωμένοι σε κέντρα ή σε περιοχές κοντά στη γενέτειρά τους περιμένουν να επιστρέψουν , ενώ ένας πολύ σημαντικός αριθμός, που ο Δοξιάδης τον υπολογίζει στους 150. 000, ⁷³και που στη σημαντική τους πλειονότητα έχουν εγκατασταθεί στις μεγάλες πόλεις, δεν επιθυμούν την επιστροφή τους.

Η αμέσως μεταπολεμική περίοδος στην Ελλάδα 1944-1950 δε χαρακτηρίζεται , σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, από την προσπάθεια του κράτους να καλύψει το ταχύτερο δυνατόν τις άμεσες ανάγκες, να ανασυγκροτήσει την παραγωγική υποδομή και να εξασφαλίσει τις γενικές συνθήκες ανάπτυξης. Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) ,που θα καθορίσει την περίοδο, θέτει σε άμεση απειλή την κυριαρχία του κράτους και επομένως οι ανάγκες της ανασυγκρότησης εμπλέκονται ή υποσκελίζονται από τις οξυτάτες κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις αλλά και τις στρατιωτικές συγκρούσεις του εμφυλίου. Η καθημερινή εφημερίδα *Ελευθερία* τον Απρίλιο του 1947 δημοσιεύει απόσπασμα από το ημερολόγιο μέλους της επιτροπής αξιολόγησης Porter που περιγράφει την εσωτερική κατάσταση της χώρας : « Η Ελλάς είναι η πλέον ιδιότυπος χώρα του κόσμου. Είναι η μόνη που συνεχίζει την καταστροφή των υλικών αγαθών της ,ενώ όλα οι άλλα ανοικοδομούνται. Η μόνη που έχει εκτάκτους πολεμικές δαπάνες εν καιρώ ειρήνης. Η μόνη

⁷¹ Κοτζαμάνης ό.π. σ.108 και Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκείας» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, : Οι απαρχές 1900-1922*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 142

⁷² Το υφυπουργείο ανοικοδομήσεως αμέσως μετά την απελευθέρωση αναφέρει ότι 220.000 άτομα ζήτησαν την κρατική βοήθεια για να επιστρέψουν στις εστίες τους ,ενώ η αποστολή του ΒΙΤ το 1947 κάνει λόγο για πάνω από 1.000.000 , κυρίως από αγροτικές περιοχές που έμειναν άστεγοι .βλ. Κοτζαμάνης ό.π. σ.104.

⁷³ Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, *Οικιστική Πολιτική για την ανοικοδόμηση της χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιο*, , Αθήνα 1947

που ενώ αδυνατεί να μισθοδοτήσει τους υπαλλήλους της διορίζει συνεχώς νέους. Η μόνη που τα βάρη της καταστροφής ερρίφθησαν εις τους εξαντλημένους ώμους των οικονομικά ασθενών και αφέθη άθικτος η οικονομική ολιγαρχία [...] Η μόνη εν Ευρώπη που παρουσιάζει καθαρώς αποικιακήν κλιμάκωσιν[...] Η μόνη όπου τα πάντα γίνονται χωρίς πρόγραμμα...»⁷⁴.

Σε πολιτικό επίπεδο κυριαρχούν αλλεπάλληλες εξαιρετικά βραχύβιες⁷⁵ συμμαχικές, κεντρώες κυρίως κυβερνήσεις οι οποίες επωμίσθηκαν το έργο της συντριβής του Δημοκρατικού Στρατού και της κομμουνιστικής απειλής. Κατά το διάστημα αυτό εδραιώνεται η ουσιαστική παρέμβαση των ΗΠΑ στα πολιτικά πράγματα της χώρας μετά την δήλωση- τελεσίγραφο της Βρετανίας ότι αδυνατεί να στηρίξει οικονομικά και στρατιωτικά την Ελλάδα (1947) και το Δόγμα Τρούμαν⁷⁶. Η ξένη βοήθεια μέσω αρχικά της UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration)⁷⁷ θα συμβάλλει στην αντιμετώπιση των άμεσων προβλημάτων επιβίωσης του πληθυσμού και στη εφαρμογή μέτρων ανοικοδόμησης. Τα τεράστια ποσά που θα διατεθούν στην Ελλάδα μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ ⁷⁸ και γενικά η «αμερικάνικη βοήθεια» από το 1947 ως και το 1952 που περικόπηκε δραστικά, θα καθορίσουν την εξέλιξη του εμφυλίου υπέρ των εθνικοφρόνων, θα διαμορφώσουν τους παραγωγικούς στόχους της χώρας και ένα τμήμα της θα χρησιμοποιηθεί για την ανασυγκρότηση της χώρας.

⁷⁴ *Ελευθερία*, 23/01/1947, σ. 1.

⁷⁵ Στο διάστημα 1945-1950 πραγματοποιήθηκαν δύο μόνο εκλογικές αναμετρήσεις. Η μία στις 31 Μαρτίου του 1946 με νικητή των εκλογών το Θ. Σοφούλη και αποχή των κομμουνιστών και η δεύτερη το Μάρτιο του 1950 με Πρωθυπουργό των εκλογών τον Ιωάννη Θεοτόκη. Εν τούτοις συγκροτήθηκαν και άλλαξαν πολλές κυβερνήσεις με Πρωθυπουργούς τον Ν. Πλαστήρα, τον Π. Βούλγαρη, τον Π. Κανελλόπουλο (για δύο εβδομάδες), τον Π. Πουλίτσα, τον Κ. Τσαλδάρη, το Δ. Μάξιμο, το Θ. Σοφούλη (τον Ιανουάριο του '49 και τον Απρίλιο του '49), τον Αλ. Διομήδη, τον Σ. Βενιζέλο για λίγες ημέρες και το Ν. Πλαστήρα στις 15 Απριλίου του 1950. βλ. Ριζάς Σωτήρης, *Απ' την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011 και Αλιβιζάτος Νίκος, *Πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της Ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983.

⁷⁶ Ο Πρόεδρος της Αμερικής Τρούμαν το Μάρτιο του 1947 κατόρθωσε να πείσει το Κογκρέσο να παραχωρηθεί στην Ελλάδα και δευτερευόντως στην Τουρκία, μεγάλη οικονομική και στρατιωτική βοήθεια, ανατρέποντας τον παραδοσιακό αμερικάνικό απομονωτισμό, διακηρύσσοντας ότι αποστολή της Αμερικής είναι να προστατεύσει τις ελευθερίες των λαών από τον ολοκληρωτικό κομμουνισμό. βλ. Close D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Θύραθεν, Αθήνα 2007, σ.67-69.

⁷⁷ Η UNRRA δραστηριοποιήθηκε από τον Απρίλιο του 1944- ως το Δεκέμβριο του 1945. Επاندρώνονταν και χρηματοδοτούνταν κυρίως από Βρετανούς και Αμερικάνους και στόχευε στη βελτίωση των συνθηκών ζωής και διατροφής του πληθυσμού αμέσως μετά την Κατοχή. βλ. Close D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Θύραθεν, Αθήνα 2007, σ. 71.

⁷⁸ Βλ. Close D., *ό.π.*, σ.69-73.

Ενώ η περίοδος από το τέλος του 1944 έως το τέλος του 1946, η οποία οριοθετείται από την απελευθέρωση και την έναρξη του εμφυλίου πολέμου, χαρακτηρίζεται από ένα σημαντικό κύμα επανόδου στη γενέτειρά τους των μετακινήθέντων στη διάρκεια των προηγούμενων ετών, η περίοδος 1946 -1949, που σηματοδοτείται από την εμφύλια διαμάχη, χαρακτηρίζεται από αναγκαστικές ή «εκούσιες» μετακινήσεις, που πολλές φορές προσλάμβαναν χαρακτήρα μαζικής φυγής, κυρίως από τις περιοχές που και την προηγούμενη περίοδο είχαν υποστεί τις συνέπειες της κατοχής και της ένοπλης αντίστασης και τώρα γίνονται θέατρα του εμφυλίου. Πρόκειται κυρίως για κατοίκους ορεινών περιοχών, της Ηπείρου, της Δ. και Κεντρικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και σε μικρότερο βαθμό της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου, των οποίων τα χωριά κάηκαν ή λεηλατήθηκαν, αλλά και αγροτικούς πληθυσμούς που φοβούμενοι αναγκαστική στρατολόγηση από τους αντάρτες, νιώθοντας ανασφάλεια από τη δράση οργανώσεων όπως τα τάγματα ασφαλείας ή εξαναγκαζόμενοι από τον εθνικό στρατό που εκκένωνε ολόκληρα χωριά ώστε να εμποδίσει τον ανεφοδιασμό των ανταρτών⁷⁹, αναγκάστηκαν λιγότερο ή περισσότερο βίαια να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να κατευθυνθούν προς τις κοντινές πόλεις Ιωάννινα, Κατερίνη, Λαμία, Άρτα, Γιαννιτσά, Καρδίτσα ή την Αθήνα, τον Πειραιά και την Θεσσαλονίκη, ουσιαστικά ως πρόσφυγες . Ο αριθμός των ανθρώπων αυτών που η κυβερνητική προπαγάνδα τους ονόμασε «ανταρτόπληκτους» ή «συμμοριόπληκτους»⁸⁰ το 1947 έφτανε τους 200.000-300.000 ενώ στην πιο κρίσιμη φάση του Εμφυλίου το 1949 έφθασε τους 600.000 - 700.000.⁸¹

⁷⁹ Η τακτική της «καμμένης γης» και της μετακίνησης ντόπιων πληθυσμών ώστε να αποδυναμωθεί ο αντίπαλος που χρησιμοποιήθηκε από τις φιλοβασιλικές δυνάμεις καθ' υπόδειξη των ξένων συμμάχων τους έφερε πλήγμα στο Δημοκρατικό Στρατό που στήριζε τον ανεφοδιασμό του για στρατιώτες και τρόφιμα σε αυτούς τους πληθυσμούς. Η τακτική αυτή, που φαίνεται να εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα, θα χρησιμοποιηθεί και στον πόλεμο της Αλγερίας από τους Γάλλους και στο Βιετνάμ από τους Αμερικάνους. βλ. Κοτζαμάνης ό.π. σ. 109-110

⁸⁰ Η Αγγ. Λαΐου χρησιμοποιεί τον όρο «εκτοπισμένοι» για όλους όσους άλλαξαν τόπο κατοικίας εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου καθώς η διαδικασία με την οποία συντελέστηκε η αλλαγή αυτή υπήρξε θέμα διαμάχης και προπαγάνδας. Η χρήση των όρων «ανταρτόπληκτοι» και «συμμοριόπληκτοι» από κυβερνητικές πηγές και δεξιές εφημερίδες υπέβαλε την ιδέα ότι οι άνθρωποι αυτοί εξαναγκάστηκαν από το Δημοκρατικό Στρατό να εγκαταλείψουν τα χωριά τους, ενώ αντίθετα πηγές της αριστεράς αναφέρουν ότι εξαναγκάστηκαν από τον Εθνικό Στρατό να εκκενώσουν τα χωριά τους για να αποδυναμωθεί το σύστημα ανεφοδιασμού, πληροφοριών και στρατολόγησης του Δημοκρατικού Στρατού. βλ. Λαΐου Αγγ, Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, στο Baerentzen I., Ιατρίδης Ο., Smith O. (επιμ.) *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992 σ.72-73

⁸¹ Η μεγάλη αύξηση των προσφυγικών πληθυσμών το 1947 συνδέεται με την επιχείρηση Terminus από τον Εθνικό Στρατό που στόχευε στην εκκαθάριση της Πίνδου και των Αγράφων. Για τον αριθμό των ανθρώπων που μετακινήθηκαν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και τις περιοχές προέλευσής τους αναλυτικότερα στο Λαΐου Αγγ, ό.π. σ.77-96. Πάντως τον αριθμό των 700.000 μετατοπισμένων αποδέχονται και οι επίσημες κυβερνητικές πηγές βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π., τόμ. Β σ.72

Αυτοί οδηγήθηκαν σε στρατόπεδα ή σε προσφυγικά κέντρα, σε στρατώνες ,σε παλιές φυλακές, σε σκηνές ,ακόμα και σε σφαγεία, σε άθλιες συνθήκες ,ενώ κάποιοι κατέφυγαν σε συγγενείς που είχαν ήδη εγκατασταθεί στα αστικά κέντρα. Η συντήρηση αυτών των πληθυσμών υπήρξε σημαντικό πρόβλημα. Η κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος με Υπουργό Πρόνοιας τον Κων. Καραμανλή επιχείρησε να το αντιμετωπίσει με τη δημιουργία «Κέντρων Ασφαλείας» στην ύπαιθρο, κυρίως στη Β. Ελλάδα. Επρόκειτο για χωριά φυλασσόμενα από ένοπλους χωρικούς και μισθοδοτούμενους εθελοντές στα οποία θα υποχρεώνονταν να επανέλθουν οι αγρότες κάτοικοι τους και να συγκεντρωθούν οι κάτοικοι γειτονικών χωριών. Έγιναν επίσης προσπάθειες για την ανεύρεση χώρων στέγασης, την απόδοση επιδομάτων και την εργασία σε κρατικά προγράμματα όπως το « Πρόγραμμα Κοινωνική Πρόνοια δια της Εργασίας».⁸² Το πρόγραμμα αυτό απέβλεπε στην απασχόληση των προσφυγικών πληθυσμών με την εκτέλεση δημοσίων έργων έναντι αμοιβής. Ο πολύ χαμηλός μισθός ήταν ένα είδος επιδόματος με αντάλλαγμα την εργασία σε έργα που αφορούσαν την περιοχή όπως η διάνοιξη δρόμων, διασύνδεση αγροτικών δρόμων με τις εθνικές αρτηρίες και άλλες παρεμφερείς εργασίες. Η άρνηση απασχόλησης δε, παρά τον προαιρετικό χαρακτήρα της , συνεπαγόταν τη στέρηση κάθε παροχής. Αν και τα πολύ χαμηλά επίπεδα αμοιβών καθιστούσαν ευκαιριακή και προσωρινή τη συγκεκριμένη απασχόληση, τα προγράμματα αυτά είχαν ως έμμεση συνέπεια την εξοικείωση αγροτών και ορεσίβιων με τη μισθωτή εργασία.

Τα παραπάνω μέτρα αποτέλεσαν ένα είδος ελέγχου και «οικειοποίησης» των «ανταρτόπληκτων» από την κυβερνητική παράταξη και στόχευαν ευθέως και στο να πληξουν τους αντάρτες στερώντας τους τη φυσική δεξαμενή εφεδρειών .⁸³ Ο Κων. Καραμανλής στην εισήγηση του στις 14/12/1948 στο Υπουργικό Συμβούλιο με τα μέτρα για την αντιμετώπιση του προβλήματος καταλήγει: «Οι συμμοριόπληκτοι αποτελούν σήμερα εν εκ των φοβεροτέρων όπλων, τα οποία χρησιμοποιεί ο κομμουνισμός δια να καταβάλει την

⁸² Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π. τόμ. Β, σ.72

⁸³ Μέσω αυτών των έργων υποδομής(δρόμοι, γέφυρες) έγινε εφικτή η πρόσβαση σε απομονωμένες περιοχές ορμητήρια του Δημοκρατικού Στρατού πράγμα που συντέλεσε στην επικράτηση του Εθνικού Στρατού βλ. Κοτζαμάνη Β. *ό.π.* σ.113-114, Close D., *Ελλάδα 1945-2004.ό.π.* σ.75-80

αντίστασιν του έθνους. Το όπλον αυτό οφείλομεν να εξουδετερώσομεν και να το στρέψομεν εν τέλει εναντίον των επινοητών του, χρησιμοποιούντες προς τούτο παν πρόσφορον μέσον»⁸⁴

Στην πραγματικότητα οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας θα φανούν ανεπαρκείς για τη φροντίδα αυτών των προσφύγων, ενώ συχνές θα είναι οι καταγγελίες για καταχρήσεις των επιδομάτων από τους κρατικούς υπαλλήλους . Θα δημιουργηθεί έτσι μια τεράστια μάζα εξαθλιωμένων πρώην αγροτών που καθώς αδυνατούν να επιστρέψουν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους αλλά και να ενταχθούν στον παραγωγικό μηχανισμό θα προστεθούν στον αστικό υπερπληθυσμό με περιθωριακό κυρίως τρόπο. Παρά τις πιέσεις της AMAG⁸⁵ για επιστροφή των πληθυσμών στα χωριά τους καθώς το κόστος συντήρησης τους ήταν υψηλό και οι επιπτώσεις στην αγροτική παραγωγή και την οικονομία εξαιτίας της απομάκρυνσης από τις αγροτικές τους δραστηριότητες πολύ αρνητικές, ο επαναπατρισμός τους δε θα ξεκινήσει σοβαρά πριν το τέλος του εμφυλίου.

Αλλά και στο τέλος του εμφυλίου ο αποκατάσταση αυτών των πληθυσμών δεν ήταν εύκολη και πραγματοποιήθηκε χωρίς φροντίδα και σχεδιασμό . Η Κυβέρνηση με το νόμο 894/4-3-1949 «Περί συντονισμού των μέτρων δια την θεραπεία των πάσης φύσεως αναγκών των συμμοριόπληκτων» θα ασκήσει πιέσεις για τον επαναπατρισμό τους καθώς η εγκατάλειψη της υπαίθρου, η πτώση της παραγωγής αλλά και τα προβλήματα που δημιουργούσε στα αστικά κέντρα η συσσώρευση τόσων ανθρώπων χωρίς καμία ουσιαστική παραγωγική εργασία, απαιτούσαν επιτακτικά λύση.⁸⁶ Για μεγάλο χρονικό όμως διάστημα, τουλάχιστον μέχρι το καλοκαίρι του 1950,στις πόλεις η ύπαρξη των προσφύγων συνέχιζε να αποτελεί σημαντικό πρόβλημα.

Η επαφή με τον αστικό τρόπο ζωής θα αποτελέσει καθοριστική εμπειρία για αυτούς τους ανθρώπους που ζούσαν μέχρι τότε απομονωμένοι και έξω από κάθε λογική του τρόπου ζωής στις πόλεις και της ελεύθερης αγοράς εργασίας. Η επίδραση θα είναι έντονη κυρίως στα νέα άτομα και τις γυναίκες οι οποίοι θα έρθουν σε επαφή με πολιτισμικά πρότυπα πολύ διαφορετικά από τα δικά τους που τους ασκούν τεράστια γοητεία. Ο ύπνος σε κρεβάτι, τα παπούτσια και οι κάλτσες, το σχολείο, η μισθωτή εργασία, η ψυχαγωγία και ο καλλωπισμός,

⁸⁴ Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π. σ.80

⁸⁵ Επιτροπή που συστάθηκε από Αμερικάνους εμπειρογνώμονες ώστε να ελέγχει τον τρόπο χρήσης της αμερικάνικης βοήθειας.

⁸⁶ Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π., σ.87

ήταν για πολλούς από τους ανθρώπους αυτούς πρωτόφαντη εμπειρία που θα τους ακολουθήσει και μετά την επιστροφή τους στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Η παραμονή στην πόλη έστω και παροδική, άνοιξε μια ρωγμή στις κλειστές κοινωνίες που θα γίνει ορατή στα επόμενα χρόνια.⁸⁷ Η απειλή εγκατάλειψης της υπαίθρου αρχίζει να αποτυπώνεται στο λόγο του τύπου όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Η *Ελευθερία* ήδη το καλοκαίρι του 1949 αναφέρει ότι ένα μεγάλο μέρος κατοίκων της επαρχίας την εγκατέλειψαν για την ασφάλεια που παρείχαν οι πόλεις, θίγει το ζήτημα της διαμόρφωσης ενός πληθυσμού (χαρακτηρίζονται ανταρτόπληκτοι) που έχει δεχθεί μια «ιδιόμορφη αστικοποίηση» που θα επηρεάσει τις επιλογές του και επισημαίνει την αναγκαιότητα ανασυγκρότησης της επαρχίας όχι στα προπολεμικά πρότυπα αλλά με τρόπο ώστε να γίνει θελκτική για να μπορέσει να συγκρατήσει τον πληθυσμό της.⁸⁸

Οι τεράστιες ανατροπές που έφερε στη ζωή των ανθρώπων η Κατοχή και ο εμφύλιος θα υπονομεύσει ευρύτερα τις παραδοσιακές δομές της αγροτικής κοινωνίας που όπως αναφέραμε βρίσκονταν σε λανθάνουσα κρίση ήδη πριν το 1940. Ο αγροτικός πληθυσμός υποχώρησε κατά 4,9% από το 1940-1950. Οι περισσότερες απώλειες του αγροτικού πληθυσμού απορροφήθηκαν από τα αστικά κέντρα όπως τα Ιωάννινα, η Άρτα, η Κοζάνη, η Θεσσαλονίκη, σε αντίθεση με τις κωμοπόλεις. Στο πλαίσιο αυτών των μετακινήσεων και η Αθήνα αύξησε τον πληθυσμό της.⁸⁹ Παράλληλα οι εμπειρία της λαϊκής εξουσίας και των νέων θεσμών που εισήγαγε το ΕΑΜ σε πολλά από τα χωριά που επικράτησε και η διάψευση των προσδοκιών για βελτίωση των συνθηκών με την ήττα της αριστεράς, οι διώξεις των αντιφρονούντων, η είσοδος της οικονομίας της αγοράς στις κλειστές αυτοκαταναλωτικές κοινωνίες, η αστική εμπειρία σημαντικού μέρους του αγροτικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης δεκαετίας, θα διαμορφώσουν τις συνθήκες που θα επιτρέψουν τις αμέσως επόμενες δεκαετίες το φαινόμενο της αγροτικής εξόδου και της μετακίνησης στις πόλεις.

Συμπέρασμα. Οι μετακινήσεις της περιόδου έχουν εν πολλοίς εξωοικονομικό χαρακτήρα. Ορίζονται από τις εμπόλεμες συνθήκες των ταραγμένων αυτών χρόνων. Θέτουν όμως τις βάσεις για την εξάπλωση του φαινομένου που θα παρατηρηθεί τις επόμενες δεκαετίες. Οι

⁸⁷ Για την επίδραση που άσκησε η παραμονή αυτών των ανθρώπων στις πόλεις βλ. Κοτζαμάνης Β. *ό.π.*, σ.119-125.

⁸⁸ *Ελευθερία*, «Η Επαρχία», 24/06/1949, σ.1

⁸⁹ Λαίου Αγγελική, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», *ό.π.*, σ.108-109

πληθυσμοί που αναγκάστηκαν να μετακινηθούν προς τα αστικά κέντρα, είτε παρέμειναν σε αυτά και αρνήθηκαν να επιστρέψουν στα χωριά τους καθώς ήρθαν σε επαφή με τον αστικό τρόπο ζωής, είτε αποτέλεσαν οι ίδιοι ή τα παιδιά τους μετανάστες της επόμενης περιόδου καθώς οι πολιτικές ανασυγκρότησης της υπαίθρου δεν ήταν αποτελεσματικές. Την κρίσιμη αυτή δεκαετία επομένως συντελούνται πολιτικές κοινωνικές και ιδεολογικές ανακατατάξεις στην ύπαιθρο και πυροδοτούνται οι μηχανισμοί που θα απελευθερώσουν τους αγροτικούς πληθυσμούς από την γη και θα οδηγήσουν στην αγροτική έξοδο της επόμενης περιόδου.

3 β. η δεκαετία του 1950

Το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος επεφύλαξε για την Ελλάδα μεγάλες ανθρώπινες απώλειες και υλικές καταστροφές. Συγκεκριμένα οι ανθρώπινες απώλειες έφθασαν τους 558.000 νεκρούς που αντιστοιχούν στο 7,65% του συνολικού.⁹⁰ Οι υποδομές και το οικιστικό απόθεμα της χώρας υπέστη τεράστια καταστροφή και υπολογίζεται ότι περίπου 1.000.000 άνθρωπο στο τέλος του πολέμου ήταν άστεγοι. Οι υλικές ζημιές υπολογίστηκαν σε 4,4 δις δολάρια οε τιμές 1938. Ο εμφύλιος θα προσθέσει νέα θύματα και καταστροφές. Η λήξη του, το 1949, άφησε πίσω του σωρούς ερειπίων. Εννέα έτη πολεμικών συγκρούσεων (1940-1949) είχαν ως αποτέλεσμα νεκρούς, εκατοντάδες χιλιάδες εκτοπισμένους, εκτεταμένες καταστροφές στις βασικές υποδομές, υποσιτισμό, υπερπληθωρισμό, κατάρρευση του νομισματικού και τραπεζικού συστήματος, φτώχεια και μαζική ανεργία.⁹¹

Στο πολιτικό επίπεδο, κάτω από τη σκιά του εμφυλίου που μόλις έχει τερματιστεί, η Κυβέρνηση Ν. Πλαστήρα που σχηματίστηκε στις 15 Απριλίου του 1950 με Αντιπρόεδρο τον Γ. Παπανδρέου, με την υποστήριξη του Σοφοκλή Βενιζέλου και με συμμετοχή και άλλων

⁹⁰ Για τις ανθρώπινες και τις υλικές απώλειες του Β.Π.Π. και του εμφυλίου βλ. Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, *Οικιστική Πολιτική για την ανοικοδόμηση της χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιο*, Αθήνα 1947 και Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκείας» ό.π, σ.137-144

⁹¹ Τα τελευταία στοιχεία πριν από τον πόλεμο δείχνουν ότι το 1940 η Ελλάδα είχε πληθυσμό 7.344.860 ατόμων. Η πρώτη μεταπολεμική απογραφή που έγινε το 1951 έδειξε ότι ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν 7.632.801. Έτσι μεταξύ του 1940 και του 1951 ο πληθυσμός αυξήθηκε μόνο κατά 2% περίπου, γεγονός που οφείλεται στους θανάτους από τον πόλεμο και τη μείωση των γεννήσεων .βλ .και πιν. 1 στο παράρτημα

κεντρώων προσωπικοτήτων επιχείρησε να εφαρμόζει μια πολιτική «μέτρων επιείκειας» περιορίζοντας τις διώξεις των αριστερών, πολιτική που προκάλεσε την πτώση της στις 21 Αυγούστου του 1950. Η πολιτική αστάθεια και η αδυναμία του κεντρώου χώρου να δώσει λύση στα μεγάλα προβλήματα της χώρας επιβεβαιώθηκαν και από τις δύο διαδοχικές κεντρώες κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν μετά τις εκλογές του 1951 με πρωθυπουργό το Σοφ. Βενιζέλο μέχρι τον Οκτώβριο του 1951 και την κυβέρνηση Ν. Πλαστήρα μέχρι το Νοέμβριο του 1952. Στις εκλογές του 1951 κατέρχεται στις εκλογές για πρώτη φορά ο Ελληνικός Συναγερμός του Αλ. Παπάγου που συσπειρώνει το συντηρητικό χώρο και ανασυγκροτεί τη δεξιά παράταξη, και πρωτοεμφανίζεται η ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) καταλαμβάνοντας 10 έδρες στη Βουλή.⁹² Το Νοέμβριο του 1952 οι εκλογές με πλειοψηφικό σύστημα έφεραν με 49,22% και 247 έδρες συντριπτικό νικητή τον Ελληνικό Συναγερμό του Αλέξανδρου Παπάγου. Το 1952 τελειώνει η κυριαρχία των κυβερνήσεων του Κέντρου (το «κεντρώο διάλειμμα» όπως έχει χαρακτηριστεί) και αρχίζει η διακυβέρνηση της χώρας από τη Δεξιά με τον Ελληνικό Συναγερμό μέχρι το 1956 και την ΕΡΕ (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση) του Κων. Καραμανλή μέχρι το 1963.⁹³

Σε όλο το διάστημα ο σταθερός φιλοαμερικάνικος προσανατολισμός, η ενίσχυση του ρόλου του θρόνου και του στρατού στα πολιτικά πράγματα, οι εξελίξεις στο Κυπριακό και το ψυχροπολεμικό κλίμα, καθόριζαν το πολιτικό σκηνικό. Η πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αποτελεί την άτυπη συνέχιση του πολέμου αφού τα «έκτακτα μέτρα» του εμφυλίου διατηρήθηκαν εν ισχύ και μάλιστα παράλληλα με το Σύνταγμα του 1952.⁹⁴ Το καθεστώς που διαμορφώθηκε λειτουργούσε τυπικά ως κοινοβουλευτική δημοκρατία, είχε ως διακηρυγμένο στόχο την οικονομική ανάπτυξη και τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό αλλά ταυτόχρονα ήταν αυταρχικό και κατασταλτικό, συντηρούσε την εμφυλιοπολεμική μνήμη και στηρίζονταν στην ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, τον

⁹² Για τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου βλ. Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη δικτατορία» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.9-46 και Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008

⁹³ Μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Παπάγου τον Οκτώβριο του 1955 και την ανάληψη της ηγεσίας του Ελληνικού Συναγερμού, με παρέμβαση του θρόνου, από τον Καραμανλή, ακολούθησαν δύο εκλογικές αναμετρήσεις το Φεβρουάριο του 1956 και το Μάιο του 1958 με νικητή την ΕΡΕ, το νέο κομματικό σχηματισμό που ίδρυσε ο Κ. Καραμανλής. Χαρακτηριστικό του πολιτικού συσχετισμού της εποχής είναι η συμμαχία του Κέντρου με την ΕΔΑ στις εκλογές του 1956 και η κατάρρευση του Κέντρου στις εκλογές του 1958 με την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση με το 25% των ψήφων. βλ. Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη δικτατορία» ό.π.σ.9-46

⁹⁴ Το ΚΚΕ συνεχίζει να είναι εκτός νόμου και οι προσκεείμενες σε αυτό εφημερίδες παράνομες με τον αναγκαστικό νόμο 502/1947

αποκλεισμού των κομμουνιστών από το εθνικό σώμα.⁹⁵ Η μοναρχία και ο στρατός λειτουργούσαν αυτόνομα και όχι πάντοτε υπό τον έλεγχο του κοινοβουλίου και της εκάστοτε κυβέρνησης. Η παρουσία επίσης παραστρατιωτικών ομάδων στην ύπαιθρο, όπως τα Τάγματα Εθνικής Ασφαλείας (ΤΕΑ), οι διοικητικές εκτοπίσεις και οι στερήσεις της ελληνικής ιθαγένειας, αντανakλούσαν τις όψεις μιας «ελεγχόμενης δημοκρατίας». Μεγάλο μέρος των αγροτικών στρωμάτων, τα νέα μεσαία αστικά στρώματα που πλούτισαν στη δεκαετία του 40 και τα οποία επιζητούσαν να διαχειριστούν οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά την «ανασυγκρότηση», τα μικροαστικά στρώματα στην πλειονότητα τους, και ο στρατός, αποτέλεσαν τα στηρίγματα του καθεστώτος.

Από το 1949 έως το 1952 η προσπάθεια ανασυγκρότησης της χώρας επικεντρώθηκε στην ανάκτηση των προπολεμικών επιπέδων της οικονομίας. Η αμερικανική βοήθεια μέσω του σχεδίου Μάρσαλ διαδραμάτισε καίριο ρόλο. Υπολογίζεται ότι η συνολική βοήθεια ξεπέρασε το 1 δις δολάρια αλλά δεν αξιοποιήθηκε ολοκληρωτικά για την ανασυγκρότηση της χώρας καθώς μεγάλο μέρος της χρησιμοποιήθηκε για την στρατιωτική επικράτηση των νικητών του εμφυλίου.⁹⁶ Τρία χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου, η εγχώρια παραγωγή είχε σχεδόν ανακάμψει στα προπολεμικά επίπεδα, η παιδική θνησιμότητα είχε μειωθεί και το προσδόκιμο ζωής είχε αυξηθεί.⁹⁷ Όμως, η πρόοδος που είχε συντελεστεί ήταν εύθραυστη και δεν αναιρούσε ένα θεμελιώδες γεγονός: η Ελλάδα το 1950 εξακολουθούσε να είναι μια φτωχή χώρα. Σύμφωνα με υπολογισμούς της εποχής, το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα δεν ξεπερνούσε τα 130 δολάρια. Τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν 400 δολάρια για την Γερμανία, 600 για την Γαλλία και 1600 για τις ΗΠΑ.⁹⁸

Η επικείμενη μείωση της Αμερικανικής βοήθειας ανάγκασε τις ελληνικές κυβερνήσεις στη λήψη μέτρων σταθεροποίησης της οικονομίας. Τα πρώτα μέτρα σταθεροποίησης πάρθηκαν από τον Γ. Καρτάλη, υπουργό οικονομικών της κυβέρνησης Πλαστήρα το 1951-1952. Μετά το 1952 κεντρικός άξονας της πολιτικής της κυβέρνησης Παπάγου (με αρχιτέκτονα τον Σπ. Μαρκεζίνη αρχικά), ήταν η επιδίωξη ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης με απόλυτη ελευθερία του εμπορίου, σταθεροποίηση τού νομίσματος και ευρωπαϊκό

⁹⁵ Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-67*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 177-270

⁹⁶ Ιορδάνογλου Χ., «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.63

⁹⁷ Close D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Θύραθεν, Αθήνα 2007, σ.105-106

⁹⁸ Ιορδάνογλου Χ., «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», *ό.π.* σ.59.

προσανατολισμό.⁹⁹ Από το 1952 ως το 1956 ξεκίνησε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα δημοσίων έργων και ανάπτυξης των υποδομών (πρόγραμμα οδοποιίας, ύδρευσης, αποχέτευσης, εξηλεκτρισμού, συγκοινωνιακών και υδροηλεκτρικών έργων, τουριστικής ανάπτυξης κλπ), που συνεχίστηκε εντατικότερα από τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ. Στα πλαίσια προσπάθειας εκβιομηχάνισης της χώρας η πολιτική των κυβερνήσεων της περιόδου στρέφεται στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων και στην παροχή κινήτρων και επιδοτήσεων στην εγχώρια βιομηχανία. Το αποτέλεσμα υπήρξε η εντυπωσιακή αύξηση του ΑΕΠ που θα συνεχιστεί και την επόμενη δεκαετία.¹⁰⁰ Η διεύρυνση πάντως του δημόσιου τομέα και ο καθοριστικός ρόλος του κράτους στην οικονομία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο διαμόρφωσαν μηχανισμούς ελέγχου και πελατειακών σχέσεων που αποσκοπούσαν στη διατήρηση και την αναπαραγωγή της εξουσίας.¹⁰¹

Στο κοινωνικό επίπεδο η ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του 50 είναι μια βαθύτατα διαιρεμένη κοινωνία. Ο τρόπος που λειτουργούσε το πολίτευμα ολόκληρη τη δεκαετία αποτελούσε μια ιδιόμορφη σύζευξη αυταρχισμού και δημοκρατίας, αποκλεισμού και ευημερίας, ιδεολογικής οπισθοδρόμησης και πολιτιστικής ανάπτυξης. Οι πολιτικές των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων, η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, οι διώξεις των ηττημένων, το παρακράτος και η διατήρηση για όλο το διάστημα που θα ακολουθήσει των έκτακτων μέτρων κατά του κομμουνισμού, δε θα επιτρέψουν στην ελληνική κοινωνία να ξεπεράσει γρήγορα το τραύμα του εμφυλίου.¹⁰² Αντίθετα ο αποκλεισμός και οι διώξεις ενός μεγάλου μέρους του κόσμου της Αριστεράς θα διατηρηθούν σε όλη την περίοδο σημαδεύοντας τις

⁹⁹ Στις 9 Απριλίου 1953, ο Σ. Μαρκεζίνης, ανακοίνωσε αιφνιδιαστικά την κατά 50% υποτίμηση της δραχμής έναντι του δολαρίου και των άλλων νομισμάτων. Η ισοτιμία δραχμής – δολαρίου γινόταν 30 δραχμές ανά δολάριο. Η υποτίμηση του 1953 αποδείχτηκε επιτυχής και σε συνδυασμό και με την ανάκαμψη της παραγωγής, που είχε προηγηθεί, τα μέτρα απέδωσαν. Η σημαντικότερη ίσως επίπτωση της μεταρρύθμισης ήταν ότι αποκατέστησε την εμπιστοσύνη προς τη δραχμή, συντελώντας έτσι στην αύξηση των αποταμιεύσεων. Κατά δεύτερο λόγο, οδήγησε στην εντυπωσιακή αύξηση της εισροής άδηλων πόρων στη χώρα. Στη διάρκεια της 20ετίας 1953-73, η ισοτιμία του νομίσματος διατηρήθηκε σταθερή στις 30 δρχ. ανά δολάριο .βλ. Ιορδάνογλου Χρυσάφης, « Η οικονομία 1947-1974..» ό.π., σ.59-86

¹⁰⁰ Κατά την περίοδο 1953-1973 το ΑΕΠ αυξάνονταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 6,9% βλ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», ό.π., σ.60

¹⁰¹ Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993

¹⁰² Για τα περιοριστικά μέτρα εναντίον της Αριστεράς, τη διατήρηση του «παρασυντάγματος» και το πολιτικό κλίμα της εποχής βλ. Αλιβιζάτος Νίκος, *Πολιτικοί θεσμοί σε κρίση(1922-1974). Όψεις της Ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983

δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και προσδίδοντας το προσωνύμιο «καχεκτική δημοκρατία» στο πολιτικό σύστημα της εποχής.¹⁰³

Η μετανάστευση

Ήδη μέσα στην πρώτη πενταετία της δεκαετίας του '50 και παράλληλα με την ταχεία ανάπτυξη που προοιωνίζουν οι αναπτυξιακές πολιτικές της ΕΡΕ, αρχίζει η «μεγάλη έξοδος» από την ύπαιθρο και η μετανάστευση. Τη δεκαετία αυτή όπως προκύπτει από τις απογραφές του 1951 , 1961 ο αστικός πληθυσμός αυξάνεται πάνω από τη φυσική αύξηση του πληθυσμού και το 1971 ξεπερνά σε ποσοστό για πρώτη φορά τον αγροτικό πληθυσμό της χώρας. (βλ πίνακα 1 στο παράρτημα) . Πρόκειται για μια ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων καθώς χιλιάδες άνθρωποι αλλάζουν τόπο διαμονής.

Στη διάρκεια της πολεμικής δεκαετίας όπως επισημάνθηκε, συνέβησαν μεταβολές στις προγενέστερες ισορροπίες ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο οι οποίες ολοκληρώθηκαν στα αμέσως μεταπολεμικά χρόνια. Με τη μεσολάβηση του πολέμου τα προβλήματα που παρουσίαζαν οι δομές της αγροτικής ελληνικής κοινωνίας θα μετατραπούν σε αδιέξοδα. Είναι εμφανές ότι η δύο φορές κατεστραμμένη και αποδιαρθρωμένη Ελληνική ύπαιθρος (από την κατοχή και τον εμφύλιο) αδυνατεί να συγκρατήσει τον πληθυσμό της. Η κατάτμηση της γεωργικής γης, η οικογενειακού χαρακτήρα εκμετάλλευση και ο υψηλός βαθμός αυτοκατανάλωσης, παράγοντες που τις προηγούμενες περιόδους απέτρεπαν, όπως σημειώθηκε, τη μαζική μετακίνηση προς τις πόλεις- την «αγροτική έξοδο»- γίνονται κατά τη μεταπολεμική περίοδο παράγοντες που ωθούν τους ανθρώπους στη μετανάστευση.¹⁰⁴ Τι είχε αλλάξει;

Η απορρύθμιση και η αποδιοργάνωση της γεωργικής οικονομίας που είχε επιφέρει ο πόλεμος και η εμφύλια σύγκρουση «απελευθέρωσε» ένα σημαντικό μέρος πληθυσμού από τη δέσμευση της γης που δεν επαρκούσε για την επιβίωση του. Άλλωστε η επαφή με τον αστικό τρόπο ζωής που είχαν πολλοί αγροτικοί πληθυσμοί εξαιτίας των μετακινήσεων κατά τη δραματική προηγούμενη περίοδο και η διείσδυση των εμπορευματικών και καταναλωτικών μοντέλων στην ύπαιθρο που γίνονταν όλο και πιο εύκολη με τον

¹⁰³ Επίσημα ο Εμφύλιος τερματίστηκε μετά την πτώση της Χούντας το 1974 και την άρση της σχετικής νομοθεσίας. Για το χαρακτηρισμό «καχεκτική δημοκρατία» βλ .Νικολακόπουλους Ηλίας,« Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη δικτατορία» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ) *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.9-46

¹⁰⁴ Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, .ό.π.σ. 139-142

εκσυγχρονισμό του οδικού δικτύου και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, ανέτρεπαν δομές και συνήθειες αιώνων. Ταυτόχρονα οι διώξεις των ηττημένων του εμφυλίου, η εκδικητική πολλές φορές συμπεριφορά του κράτους σε άτομα και κοινότητες ολόκληρες που είχαν στηρίξει τους αντάρτες, οι ελλειπείς ή αποσπασματικές ενέργειες ανασυγκρότησης της υπαίθρου από το κράτος, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, και η συνολικότερη εγκατάλειψη της περιφέρειας οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά, λειτουργούσαν απωθητικά για τους αγροτικούς πληθυσμούς. Την ίδια περίοδο το οικονομικό, μορφωτικό και πολιτιστικό χάσμα που χώριζε την υπαίθρο από τις πόλεις και κυρίως την πρωτεύουσα ήταν ορατό πλέον από όλους.¹⁰⁵ Η έλξη της πρωτεύουσας ήταν ακαταμάχητη.

Στις αρχές της δεκαετίας του 50 άλλωστε η αντιμετώπιση του αγροτικού πλεονάσματος μέσω της μετανάστευσης φαίνεται ότι ευνοείται από την οικονομική και πολιτική ελίτ. Η εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο, η επιλογή της εκβιομηχάνισης από το σύνολο σχεδόν των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων ως βάση ανάπτυξης και ο μετασχηματισμός της χώρας σε μια περιφερειακή αγορά του διεθνούς καπιταλισμού, απαιτούσαν τη συσσώρευση πληθυσμού σε αστικά κέντρα. Η μεταπολεμική περίοδος ανέδειξε ένα νέο στάδιο εξέλιξης του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος με άμεσες συνέπειες για τις χώρες της περιφέρειας, που χαρακτηρίζεται, ανάμεσα στα άλλα από τις αυξανόμενες εξαγωγές κεφαλαίων με τη μορφή άμεσων και κυρίως βιομηχανικών επενδύσεων από τα κέντρα του καπιταλισμού προς την περιφέρεια μέσα σε μια νέα φάση καταμερισμού εργασίας. Οι χώρες του καπιταλιστικού κέντρου στις δεκαετίες του 50 και του 60 κράτησαν για τον εαυτό τους το ρόλο του σχεδιασμού και της οργάνωσης της παραγωγής και μετέφεραν στην περιφέρεια κομμάτια ή στάδια της παραγωγικής διαδικασίας ανάλογα με τα πλεονεκτήματα της κάθε χώρας (πρώτες ύλες, φτηνό εργατικό δυναμικό). Το γεγονός αυτό οδήγησε, στην ταχεία εκβιομηχάνιση των χωρών της περιφέρειας που ενεπλάκησαν σε αυτήν τη διαδικασία, στην ανατροπή του παραδοσιακού αγροτικού μοντέλου της οικονομίας αυτών των χωρών και συνεπώς σε αγροτική έξοδο. Οι μετασχηματισμοί που παρατηρούνται στις περιφερειακές αυτές χώρες (ανάμεσα σε αυτές και η Ελλάδα) τη μεταπολεμική περίοδο είναι τυπικοί με τις

¹⁰⁵ Το 1961, τόσο το 37% των εγγράμματων ανδρών όσο και το 56,5% των εγγράμματων γυναικών της χώρας δεν είχαν τελειώσει το δημοτικό σχολείο. Στην πρωτεύουσα όμως το 1961 η διαφοροποίηση ήταν τεράστια: μόνο το 22% του πληθυσμού άνω των 10 ετών δεν είχε τελειώσει το δημοτικό σχολείο. Συνολικά μόνο το 6,8% ήταν αγράμματοι, από τους οποίους η πλειονότητα ήταν γυναίκες άνω των 45 ετών. Στην πρωτεύουσα το δικαίωμα στη μόρφωση των νέων αφορούσε πια και τα δυο φύλα και αυτό τεκμαίρεται από τη μεγαλύτερη παρουσία των γυναικών στο γυμνάσιο αλλά και τη δυναμική τους παρουσία στην ανώτατη εκπαίδευση βλ. Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900–1960, Η δημογραφία*, ό.π. .σ.89-93

ιδιαιτερότητες βέβαια που οι ιστορικές συγκυρίες και οι ιδιοτυπίες κάθε χώρας υπαγορεύουν.¹⁰⁶

Ανεξάρτητα από τα προσωπικά κίνητρα που τα υποκείμενα της μετανάστευσης προβάλλουν¹⁰⁷ (οικονομικοί λόγοι, πολιτικοί λόγοι, εκπαίδευση, φυγή από την πνιγηρή επαρχιακή ατμόσφαιρα) κίνητρα που πολλές φορές διαπλέκονται και αλληλοσυμπληρώνονται, γεγονός είναι ότι οι παλιές δομές είχαν εξαντλήσει τα όρια τους και οι ραγδαίες αλλαγές που ο νέος μεταπολεμικός κόσμος έφερνε δεν άφηνε ασυγκίνητους τους ανθρώπους. Χαρακτηριστικό είναι δημοσίευμα της Καθημερινής στις 30/5/1956. «Ο κόσμος, το μέγα ανώνυμον πλήθος των κατοίκων των χωριών και των πόλεων, αντιλαμβάνεται ότι δεν μπορεί πλέον να ζήσει με ελιά και κρεμμύδι. Είναι ανάγκη να τρέξει ο τόπος πολύ, να λαχανιάσει τρέχοντας δια να φθάσει τους άλλους λαούς, αυτούς που ζουν, όπως λέγομεν καλύτερα, που τρώγουν τρεις φορές την ημέραν, που έχουν υποδήματα, που έχουν κάτι περισσότερο από ένα τσιτάκι και ένα παντελόνι του "Ρετσίνα" για τα παιδιά των». Οι φαντασιακές προβολές για μια καλύτερη ζωή ωθούσαν στην εγκατάλειψη των χωριών και οι φιλοδοξίες και η επιτυχία ταυτίστηκαν με την μετανάστευση στην πόλη ή στο εξωτερικό.

Σημαντική πηγή για τα κίνητρα και τους μηχανισμούς που διαμόρφωσαν την εσωτερική μετανάστευση αποτελεί η « Έκθεσις δοκιμαστικής ερεύνης επί των κινήτρων και των συνθηκών μεταναστεύσεως του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών» της ΕΣΥΕ. Το 1959 το φαινόμενο της αγροτικής εξόδου «λόγω των επειγόντων προβλημάτων τα οποία δημιουργεί η μετακίνησης με ταχύν ρυθμόν του πληθυσμού των αγροτικών πληθυσμών προς τα πόλεις» ώθησε την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία τη Ελλάδος να διεξάγει δοκιμαστική έρευνα σε τέσσερα χωριά της υπαίθρου (την Τριάδα Εύβοιας , την Σκύρο, τα Λαγκάδια Πελοποννήσου και τον Άγιο Μάμμα Χαλκιδικής) για τα αίτια και την έκταση της μετακίνησης αυτής .¹⁰⁸ Η παραπάνω έρευνα, παρά το μικρό δείγμα ερωτηθέντων και τις τεχνικές και μεθοδολογικές

¹⁰⁶ Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ 35-47

¹⁰⁷ βλ. συνεντεύξεις οικοδόμων που παρατίθενται στο Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009 και Κυδωνιάκης Θ. (παραγωγός), Μπινιαδάκη Ν. (σκηνοθέτης), *Παρασκήνιο: Στην Αθήνα με το όνειρο*. ΕΡΤ, 2001. διαθέσιμό στο <https://archive.ert.gr/6607/> (ημερ. ανάκτησης 22/3/1920)

¹⁰⁸ ΕΣΥΕ, *Έκθεσις δοκιμαστικής ερεύνης επί των κινήτρων και των συνθηκών μεταναστεύσεως του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών* , Αθήνα 1961.

της αδυναμίας, παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τα κίνητρα των μεταναστών και αποτυπώνει σε αδρές γραμμές τα χαρακτηριστικά του φαινομένου .

Όπως προκύπτει από την παραπάνω έρευνα, το 75% των μεταναστών των τεσσάρων χωριών, είχε για προορισμό του τα αστικά κέντρα και το 60% από αυτούς την Αθήνα. Οι μετανάστες ήταν στην πλειοψηφία τους άγαμοι νεαροί άνδρες 26-35 ετών. Όπως όμως η ίδια έρευνα επισημαίνει ο αριθμός των άγαμων νεαρών γυναικών που μετακινήθηκαν πρέπει να ήταν μεγαλύτερος του επίσημως δηλωθέντος. Αξιοσημείωτο είναι ότι μετανάστευαν οι πιο μορφωμένοι και αυτοί που είχαν κάποια ειδίκευση ενώ παρέμεναν στα χωριά οι αναλφάβητοι και οι πιο φτωχοί. Τα κίνητρα που προβάλλονται είναι κυρίως οικονομικά, αν και οι γυναίκες προβάλλουν ως επιπλέον κίνητρο τις ευκολίες της ζωής στην πόλη. Τα έξοδα της μετακίνησης καλύπτονταν κυρίως από προσωπικές ή οικογενειακές οικονομίες και την εκποίηση κάποιας ακίνητης περιουσίας. Για τις γυναίκες που πήγαιναν στην πόλη, ως υπηρέτριες συνήθως, τα έξοδα καλύπτονταν από τους εργοδότες σε μεγάλο βαθμό ή από συγγενείς. Τα δίκτυα συγγενών και συντοπιτών έπαιζαν καθοριστικό ρόλο τόσο ως ισχυρή πηγή πληροφοριών για ανεύρεσης εργασίας ,όσο και ως μέσο εξεύρεσης στέγης. Φαίνεται μάλιστα ότι σημαντικός αριθμός μεταναστών ακολούθησε άλλο μέλος της οικογένειας ή ακολουθήθηκε στον τόπο προορισμού από συγγενή. Υψηλός αριθμός μεταναστών είχε βρει δουλειά πριν φύγει από το χωριό αν και δεν είναι σαφές αν πρόκειται για συμβάσεις εργασίας ή απλή υποσχετική. Πάντως η υποκειμενική εκτίμηση των ερωτηθέντων για την οικονομική και κοινωνική επιτυχία των μεταναστών ήταν θετική πράγμα ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη μετανάστευση ,όπως θετική ήταν η στάση τους ως προς την προοπτική της δικής τους μετανάστευσης. Τέλος οι μετανάστες διατηρούσαν στενές επαφές με τον τόπο καταγωγής τους και πολλοί βοηθούσαν οικονομικά όσους έμεναν πίσω, ενώ πολλοί μετανάστες είχαν βοήθεια από το χωριό συνήθως με δέματα με γεωργικά προϊόντα. Η ροπή προς τη μετανάστευση, όπως δείχνει η έρευνα ,ήταν ισχυρή και εξελισσόταν σε ένα αλυσιδωτό φαινόμενο που όπως επισημαίνεται έθετε σε κίνδυνο τις δημογραφικές ισορροπίες των τοπικών κοινωνιών.¹⁰⁹

Οι επιλογές των κυβερνήσεων της εικοσαετίας που αρχικά ευνόησαν άρρητα τις μετακινήσεις όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, στη συνέχεια δεν κατορθώνουν να συγκρατήσουν τους πληθυσμούς αυτούς στο χώρο ούτε να ανατρέψουν τη δυναμική της εξόδου. Στην πραγματικότητα , τόσο στην περίπτωση της εσωτερικής, όσο και της

¹⁰⁹ ΕΣΥΕ, *Εκθεσις δοκιμαστικής ερεύννης επί των κινήτρων και των συνθηκών μεταναστεύσεως του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών* , Αθήνα 1961, σ.14-45

εξωτερικής μετανάστευσης, δεν το επεδίωξαν συστηματικά, παρά τη δημόσια ρητορική εναντίον της μετανάστευσης. Τόσο οι ανεπάρκειες του κράτους να συγκρατήσει τον πληθυσμό στην ύπαιθρο με συγκεκριμένες πολιτικές ανάπτυξης, όσο και τα οφέλη που προσπόριζε από τη μετανάστευση (εμβάσματα, εκτόνωση δυσανεξίας, αναπαραγωγή εξουσίας με εξυπηρετήσεις κλπ) καθιστούσαν τη μετανάστευση «λύση» τόσο για το κράτος, όσο και για τον πλεονάζοντα εργατικό πληθυσμό.

Η μετανάστευση πάντως έθιξε άνισα τα διάφορα διαμερίσματα της χώρας και εκδηλώθηκε με διαφορετικό τρόπο και πολυμορφία στο εσωτερικό της υπαίθρου. Φαίνεται ότι οι ήδη αραιοκατοικημένες ορεινές περιοχές και τα νησιά συνέχισαν να χάνουν γρήγορα τον πληθυσμό τους. Ιδιαίτερα βαριές απώλειες είναι εμφανείς στα νότια όρη του Πίνδου και τη νότια επαρχία της Πελοποννήσου (βλ. πίν. 3 στο παράρτημα).¹¹⁰ Όπως και σε προηγούμενες περιόδους, σε κάποιες περιοχές, πολλοί μετανάστες μετακινούνται αρχικά από ορεινές περιοχές σε πεδινές περιοχές (ενδοαγροτική μετανάστευση) όπου και παρατηρείται δημιουργία οικισμών μεσαίου μεγέθους αλλά και προς τα κοντινά αστικά ή ημιαστικά κέντρα των περιοχών τους, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα.¹¹¹ Η αναδιάρθρωση της φυτικής παραγωγής υπέρ των καλλιεργειών προς βιομηχανική εκμετάλλευση (καπνός) και τα εγγειοβελτιωτικά κι αρδευτικά έργα που διενεργούνται στην περιοχή της Βόρειας Ελλάδας συγκρατούν σε ένα βαθμό ακόμα τον πληθυσμό της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας στην περιφέρεια τη δεκαετία του 50 και συντελούν σε ενδοαγροτικές ανακατατάξεις.

Την περίοδο 1951 -61, ωστόσο, οι μεγάλες κινήσεις δεν ήταν τόσο προς τις πεδιάδες και προς στις πόλεις οι περισσότερες από τις οποίες βρίσκονται στις πεδινές περιοχές, αλλά κυρίως προς το ευρύτερο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Αθήνας. Πρόκειται για μια επιλεκτική διαδικασία κατά την οποία οι κάτοικοι της υπαίθρου και των επαρχιακών κέντρων κατευθύνονται μαζικά στην πρωτεύουσα. Μέχρι το 1961, ο αγροτικός πληθυσμός

¹¹⁰ Σύμφωνα με μια σχηματική διάκριση φαίνεται ότι οι νότιες και νησιώτικες περιοχές της χώρας τροφοδοτούν κυρίως την εσωτερική μετανάστευση της δεκαετίας του 50, ενώ οι κάτοικοι των βόρειων περιοχών στρέφονται προς την εξωτερική μετανάστευση κυρίως την επόμενη δεκαετία. Βλ. Kayzer Bernard, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1968, σ.81-89

¹¹¹ Για την ενδοαγροτική μετανάστευση της δεκαετίας του '50 βλ. Kayzer B., *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, ό.π. σ.112 και Κάτσικας Ηλ., Λαμπριανίδης Λ., «Πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό της υπαίθρου και η τάση για δημιουργία μεσαίου μεγέθους αστικών κέντρων» στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σ.490-501

είχε μειωθεί σε 43,8% του συνόλου, ενώ ο πληθυσμός της Αθήνας είχε αυξηθεί κατά 34,4 %. Με 1.852.709 κατοίκους πλέον η Αθήνα (από 1.378.586 το 1951) περιλαμβάνει το 25,1% του συνόλου του πληθυσμού της χώρας ο οποίος δεν προέρχεται μόνο από τις αγροτικές περιοχές αλλά και από πολλά περιφερειακά αστικά κέντρα.¹¹² Ο αριθμός των μεταναστών για τα έτη 1957-1959 προς την Αθήνα, εκτιμάται σε 40.000 ετησίως, μπορεί και περισσότερο, δηλ. αύξηση του συνολικού πληθυσμού της πρωτεύουσας πάνω από 3% το χρόνο.¹¹³ Ακόμα και η Θεσσαλονίκη της οποίας η πληθυσμιακή αύξηση ανέρχεται μεταξύ 1951-1961 σε 41.454 κατοίκους δεν μπορεί να συναγωνιστεί την Αθήνα. Το ίδιο συμβαίνει με την Πάτρα (παρατηρείται αύξηση 20,7%) και άλλες πόλεις όπως το Ηράκλειο, η Λάρισα, τα Χανιά που παροδικά αποκομίζουν πληθυσμιακά κέρδη τα οποία δε θα μπορέσουν να συγκρατήσουν. Άλλα περιφερειακά κέντρα όπως ο Βόλος, η Κέρκυρα, η Κόρινθος και η Λαμία περνούν σε φάση παρακμής.¹¹⁴ Φαίνεται επομένως ότι στην περίπτωση της Ελλάδας η αστικοποίηση της περιόδου δημιουργεί μια πληθυσμιακή έκρηξη ενός και μοναδικού πόλου της χώρας, της πρωτεύουσας (βλ. πίνακας 6). Γιατί όμως συνέβη αυτό;

Η άνιση και στρεβλή αστικοποίηση που παρατηρείται την περίοδο αυτή σχετίζεται με τη συγκρότηση των συγκεντρωτικών δομών ήδη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους αλλά και με μια σειρά επιλογών στα μεταπολεμικά χρόνια. Το πρόταγμα της εκβιομηχάνισης της χώρας και η δόμηση της οικονομικής πολιτικής γύρω από αυτή την επιλογή τροφοδότησε και σχηματοποίησε το φαινόμενο της αστικοποίησης. Η συγκέντρωση του μεγαλύτερου όγκου των μονάδων μεταποίησης στο λεκανοπέδιο όπως και η συγκέντρωση δραστηριοτήτων, κεφαλαίων και προνομίων στο κέντρο, συνέβαλαν σε συνδυασμό με τους παράγοντες που προαναφέρθηκαν, στην μεταβολή της Αθήνας στον κυρίαρχο πόλο έλξης των εσωτερικών μεταναστών όπως θα δούμε αναλυτικότερα και στο επόμενο κεφάλαιο.

Ενώ η αγροτική γη και τα χωριά εγκαταλείπονται, δημιουργείται οξύτατο (ή εντείνεται το υφιστάμενο) οικιστικό πρόβλημα ιδιαίτερα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Η στέγαση χιλιάδων νέων κατοίκων βρίσκει τη λύση του με τη ραγδαία καθ' ύψος και επιφάνεια,

¹¹² Το 72,8% των νέων κατοίκων προέρχονταν από αγροτικές περιοχές και το 27, 2% από άλλες αστικές περιοχές. Για τα πληθυσμιακά μεγέθη και τις μεταβολές βλ. ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1962.

¹¹³ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την προέλευση και τη σύνθεση των μεταναστών στην Αθήνα βλ. Κυριαζή Αλυσον *Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης* , ό.π. σ18-31. και Μπουρνόβα Ε., *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900-1960, Η δημογραφία*, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2016.

¹¹⁴ Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η Πτολεμαΐδα που τη δεκαετία 1951-1961 γνωρίζει μια πληθυσμιακή αύξηση 44% αποτέλεσμα της δημιουργίας βιομηχανικών επενδύσεων ενέργειας.

απρογραμματίστη, άναρχη και εν πολλοίς αυθαίρετη επέκτασή των πόλεων χωρίς κανένα σεβασμό σε κριτήρια και πολεοδομικά πρότυπα και προδιαγραφές. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μια δεκαετία ο πληθυσμός στο Περιστέρι αυξήθηκε κατά 122%, στα Νέα Λιόσια κατά 666,7%, στην Αγία Βαρβάρα κατά 294%, στο Πέραμα 199% και στο Χαϊδάρι 212%. Αντίστοιχη πληθυσμιακή αύξηση παρατηρείται και σε άλλα προάστια όπως η Αργυρούπολη, ο Αγ. Δημήτριος και η Ηλιούπολη.¹¹⁵ Οι διαρκώς αυξανόμενες πιέσεις για οικοδομήσιμη γη δρα καταλυτικά στον ανταγωνισμό των χρήσεων γης, στις περιαστικές ζώνες κυρίως, και οι ανάγκες για κατοικία φουντώνουν. Η αυθαίρετη δόμηση αρχικά και η αντιπαροχή αργότερα αλλάζουν την όψη των πόλεων και μάλιστα με την ανοχή του κράτους και των αρχών που υπέκυπταν στα αιτήματα για αύξηση του συντελεστή δόμησης, για επέκταση του σχεδίου πόλης, για εντάξεις στο σχέδιο πόλης οικισμών με αυθαίρετη δόμηση. Η σημασία της ατομικής ιδιοκτησίας ως κοινωνικής ασφάλειας εξαιτίας της έλλειψης θεσμών του κράτους πρόνοιας, σχεδόν θα μυθοποιηθεί και θα συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της μέσης κοινωνικής συνείδησής¹¹⁶

Συμπέρασμα. Η Ελλάδα της δεκαετίας του 50, αλλάζει κυριολεκτικά μορφή, σχήμα, μέγεθος, αλλά και ρυθμούς ανάπτυξης και πρότυπα ζωής και αξιών. Σε μια συνοπτική διατύπωση, « η δεκαετία του '50 χαρακτηρίζεται από ιδεολογική πόλωση, οικονομική και πολεοδομική ανασυγκρότηση, αστυφιλία, κάποιες φωτεινές πολιτισμικές εξελίξεις και κάποια δειλά ανοίγματα στον εκσυγχρονισμό». ¹¹⁷

¹¹⁵ ΕΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος*, Αθήνα 1951.

¹¹⁶ Ρόκος Δημήτρης, «Η πολιτική γης της περιόδου 1945- 1967 κοινωνικοπολιτικά αίτια και αναπτυξιακές- και περιβαλλοντικές προεκβολές», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σ.540

¹¹⁷ Λαμπίρη-Δημάκη Ι., «Κοινωνική αλλαγή 1949-1974: Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.182-183.

3γ. η δεκαετία του 60

Το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο

Στο πολιτικό επίπεδο, στην πρώτη τριετία της «σύντομης δεκαετίας του 60» κυριαρχεί η κυβέρνηση της ΕΡΕ με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Οι εκλογές του 1961 που θα χαρακτηριστούν από τον Γ. Παπανδρέου και την Ένωση Κέντρου «εκλογές βίας και νοθείας» και η κήρυξη του «Ανένδοτου»¹¹⁸ θα σηματοδοτήσουν μια περίοδο έντασης στην πολιτική ζωή. Ο «ανένδοτος αγώνας» αν και ξεκίνησε συμβολικά με την απουσία της Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ) και της ΕΔΑ από την εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής ως εκδήλωση διαμαρτυρίας στο «εκλογικό πραξικόπημα», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό που προσέδωσε ο Γ. Παπανδρέου, εξελίχθηκε σε ένα κίνημα πολιτικής διαμαρτυρίας που εξέφρασε ευρύτερα πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα σε μια ιστορική στιγμή κατά την οποία οι πολίτες αισθάνθηκαν ικανοί να διεκδικήσουν ό,τι θεωρούσαν πως είχε καταστρατηγηθεί τα πρώτα χρόνια μετά το πέρας του Εμφυλίου πολέμου, διαγράφοντας για πρώτη φορά νέους ορίζοντες προσδοκιών. Η κυβέρνηση Καραμανλή που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου 1961, θα υιοθετήσει κάποια δειλά μέτρα εκδημοκρατισμού (όπως η κατάργηση του στρατοπέδου εκτόπισης στον Άγιο Ευστράτιο), μετά τις εργατικές κινητοποιήσεις και τις μαθητικές-φοιτητικές που ξεκίνησαν το Δεκέμβριο 1962 με αίτημα τη διάθεση του 15% του προϋπολογισμού για την Παιδεία, όπως επίσης και τα μαχητικά αγροτικά συλλαλητήρια που οργανώθηκαν.

Η δολοφονία Λαμπράκη το 1963, η αποκάλυψη του παρακράτους και η διαφωνία του πρωθυπουργού με το Παλάτι, θα οδηγήσουν σε εκλογές με την Ένωση Κέντρου του Γ. Παπανδρέου να αναδεικνύεται πρώτο κόμμα και να αναλαμβάνει την Κυβέρνηση. Ο εκλογικός θρίαμβος της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές του 1964 που θα ακολουθήσουν, αντανakλά ένα ευρύτατα εμπεδωμένο αίτημα πολιτικής αλλαγής και εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής. Οι διστακτικές μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης προς αυτήν την κατεύθυνση¹¹⁹ και η οργανωτική ισχυροποίηση της ΕΔΑ¹²⁰ θα ενεργοποιήσουν τα συντηρητικά

¹¹⁸ Αντιπολιτευτική στρατηγική που εφάρμοσε η Ένωση Κέντρου και είχε ως στόχο τη συνεχή αμφισβήτηση της κυβερνητικής νομιμότητας της ΕΡΕ που πήρε διάσταση ευρύτερης αντιπαράθεσης των νέων κοινωνικών ομάδων που είχαν διαμορφωθεί την προηγούμενη δεκαετία με τη δεξιά πολιτική. βλ. Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη δικτατορία», ό.π. σ.32

¹¹⁹ Οι μεταρρυθμίσεις αφορούσαν στην ρύθμιση των αγροτικών χρεών, στην δωρεάν παιδεία, στην απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων και εκδημοκρατισμό του στρατού και του συνδικαλιστικού κινήματος Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη δικτατορία» ό.π. σ.37-39

¹²⁰ Η απήχηση π.χ. που είχε η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη προκάλεσε την έντονη ανησυχία του τύπου της Δεξιάς. Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη δικτατορία»,

αντανακλαστικά κύκλων (στρατός, παρακρατικές ομάδες, Παλάτι, Αμερικανική πρεσβεία) που στήριζαν την εξουσία τους στη μετεμφυλιακή διαίρεση μεταξύ εθnikοφρόνων και κομμουνιστών. Η ανοικτή σύγκρουση του Πρωθυπουργού με το νεαρό βασιλιά Κωνσταντίνο με διακύβευμα τον έλεγχο το στρατεύματος, η παραίτηση της Κυβέρνησης Παπανδρέου (Ιούλιος 1965), ο σχηματισμός βασιλικών κυβερνήσεων¹²¹ με τη συμμετοχή «αποστατών» από την Ένωση Κέντρου και οι διαδηλώσεις που συγκλονίζουν την Αθήνα και άλλες πόλεις κυρίως τον Ιούλιο του 1965, καθορίζουν την πυκνή σε δραματικότητα και γεγονότα περίοδο. Η πεποίθηση ότι σε επικείμενες εκλογές η κεντροαριστερά θα θριαμβεύε φόβιζε τους συντηρητικούς κύκλους. Το πραξικόπημα την 21 Η Απριλίου του 1967 ήταν η κατάληξη.

Η δεκαετία του 60 υπήρξε περίοδος των μεγάλων αλλαγών. Τα οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη άλλαξαν με πρωτοφανή ρυθμό για τα μέχρι τότε δεδομένα. Αυξήθηκε η παραγωγή (ιδίως η βιομηχανική), οι υπάλληλοι, οι εργάτες, οι μετανάστες, οι φοιτητές, οι κάτοικοι των πόλεων, οι οικοδομές, τα αγροτικά μηχανήματα τα καταναλωτικά αγαθά, ο τουρισμός. Μειώθηκαν οι κάτοικοι της υπαίθρου και των ορεινών περιοχών, οι εργάτες γης, οι ανήλικοι εργαζόμενοι, η αυτοκατανάλωση. Μετά το 1960 η Ελλάδα άρχισε να προσεγγίζει το πρότυπο της βιομηχανικής κοινωνίας, το οποίο είχε επικρατήσει στις Η.Π.Α. ήδη πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης από τη δεκαετία του 1950. Μια αξιοσημείωτη πολιτιστική άνθιση παρατηρείται και οι νεανικές κουλτούρες της αμφισβήτησης έρχονται και στην Ελλάδα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η μετανάστευση εσωτερική και εξωτερική θα φτάσει στην κορύφωση της.

Η μετανάστευση

Τη δεκαετία 1961-1971 οι αγρότες μειώθηκαν κατά 700.000 άτομα, περνώντας στο 35,1% του ενεργού πληθυσμού της χώρας. Το ίδιο διάστημα οι κάτοικοι των αστικών περιοχών αυξήθηκαν περισσότερο από ένα εκατομμύριο άτομα και το 1971 έφτασαν να αντιπροσωπεύουν το 53,2% του συνολικού πληθυσμού της χώρας ανατρέποντας τον πληθυσμιακό συσχετισμό υπαίθρου –πόλεων (πίν. 1 στο παράρτημα). Οι περισσότερες κωμοπόλεις που αποτελούσαν την προηγούμενη περίοδο πόλο έλξης σε τοπικό επίπεδο δεν

σ.39 και Παπαθανασίου, Ιωάννα, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ Αθήνα 2008

¹²¹ Πρόκειται για τις κυβερνήσεις Αθανασιάδη- Νόβα, Τσιριμώκου, Στεφανόπουλου, Παρασκευόπουλου, Κανελλόπουλου.

προσφέρονταν για μόνιμη εγκατάσταση, αλλά ωθούσαν ακόμα παραπέρα τους κατοίκους. Από τις μετακινήσεις της περιόδου ο κύριος όγκος 630.000 περίπου άτομα κατευθύνονται στην Αθήνα και 130.000 στη Θεσσαλονίκη. Είναι εμφανές ότι το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα τη δεκαετία του 60 έχει πάλι ως σημείο αναφοράς την Πρωτεύουσα και δευτερευόντως τη Θεσσαλονίκη¹²². Μέσα στη δεκαετία του 60 ο πληθυσμός του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτεύουσας έφτασε όπως αναφέρθηκε τα 2.530.207 κατοίκους ενώ ο συνολικός πληθυσμός της χώρας ήταν 8.745.084 κάτοικοι .¹²³ Ήδη το 1960, οι επτά από τους δώδεκα πολυπληθέστερους δήμους (άνω των 50.000 κατοίκων) της χώρας υπάγονταν στην περιφέρεια της Αθήνας.¹²⁴ Πρόκειται για μια ασύμμετρη δημογραφική ανάπτυξη ,σε σχέση με την εθνική δημογραφική εξέλιξη, αποτέλεσμα και αίτιο ταυτόχρονα της άνισης οικονομικής , πολιτικής και πολιτιστικής ανάπτυξης της πρωτεύουσας σε σχέση με όλες τις άλλες πόλεις της χώρας

Η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση θα επιταχύνουν δραματικά την αναδιάρθρωση της κοινωνίας και της οικονομίας. Ο ίδιος ο αγροτικός τομέας άλλαξε ριζικά, παρότι η ακολουθούμενη πολιτική έδινε προτεραιότητα στους τομείς της οικονομίας που ανθούν στις πόλεις. Η μετανάστευση οδήγησε στην εγκατάλειψη γαιών και καλλιεργειών με οριακή οικονομική αποδοτικότητα, ιδίως σε ορεινές και νησιωτικές περιοχές. Η μείωση των διαθέσιμων εργατικών χεριών στις αγροτικές περιοχές, έδωσε ώθηση στην εκμηχάνιση και στην εισαγωγή βελτιώσεων στις βιώσιμες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, ενώ τα μεταναστευτικά εμβάσματα, σε συνδυασμό με την κρατική αγροτική πίστη, διευκόλυναν τη χρηματοδότηση των απαραίτητων επενδύσεων. Οι αλλαγές όμως που προαναφέρθηκαν συνοδεύτηκαν από την περαιτέρω ενίσχυση και της εσωτερικής μετανάστευσης, που ήταν ήδη έντονη από τη δεκαετία του 1950. Η εκμηχάνιση της γεωργίας απελευθέρωσε εργατικά χέρια που στράφηκαν στην πόλη αναζητώντας νέες ευκαιρίες. Το 1965 έγιναν πάνω από 170.000 πωλήσεις αγροκτημάτων και περίπου 100.000 μεταβιβάσεις που αποδίδονται στην τάση

¹²² Από τους 263,6 χιλιάδες που αποτελούν την καθαρή αύξηση του αστικού πληθυσμού το διάστημα 1965-1971 , σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, οι 252,2 εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη (βλ πίν. 4 στο παράρτημα).

¹²³ ΕΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1972 και πίνακας 6 στο παράρτημα

¹²⁴ Πρόκειται εκτός του Δήμου Αθηναίων και Πειραιώς, για τους δήμους Νίκαιας, Περιστερίου, Αιγάλεω, Κερατσινίου και Καλλιθέας που συγκροτήθηκαν καταρχήν από πρόσφυγες και κατόπιν από εσωτερικούς μετανάστες. Βλ. Μπουρνόβα Ε, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20ό αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 2002, σελ. 235 και Μπουρνόβα Ε. , *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900–1960, Η δημογραφία*, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2016 σ.27-28

εγκατάλειψης της υπαίθρου και στην αστυφιλία ή την μετανάστευση.¹²⁵ Η μετανάστευση φαίνεται να λειτουργεί ως αίτιο και ταυτόχρονα ως αποτέλεσμα της οικονομικής μεγέθυνσης.

Τα οφέλη πάντως από τη γεωργική πρόοδο που σημειώθηκε και τη μετανάστευση, τα καρπώθηκε κυρίως η οικονομία των πόλεων, ιδίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Τα εμβάσματα, πέρα από τις επενδύσεις στον αγροτικό τομέα, θα κατευθυνθούν στη μεγάλη τους πλειοψηφία στην οικονομία των πόλεων και ειδικότερα στην αγορά αστικών ακινήτων. Άλλες σημαντικές πόλεις που κέρδισαν οφέλη από την κορυφούμενη αγροτική έξοδο είναι το Ηράκλειο, περιφερειακό κέντρο και πρωτεύουσα της Κρήτης, η Λάρισα, κύριο περιφερειακό κέντρο και μεγαλύτερη πόλη της ενδοχώρας της Θεσσαλίας και η Καβάλα, η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Βόρειας Ελλάδας.¹²⁶

Οι κοινωνίες της υπαίθρου από την άλλη ακολούθησαν φθίνουσα πορεία. Η μείωση του πληθυσμού, ιδίως στα ορεινά και απομονωμένα μέρη, προσέλαβε δραματικές διαστάσεις και οδήγησε ολόκληρες περιοχές στην ερήμωση και την παρακμή. Την περίοδο μεταξύ 1961-1971 επαρχιακές πόλεις, κωμοπόλεις, ακόμα και αστικά κέντρα που είχαν ωφεληθεί πληθυσμιακά από την αγροτική έξοδο της προηγούμενης περιόδου (Καλαμάτα, Σπάρτη, Πύργος, Σέρρες, Κέρκυρα) μένουν στάσιμες ή παρακμάζουν τροφοδοτώντας και αυτές τη μετανάστευση καθώς χάνουν το ρόλο τους ως κέντρα των αγορών των αγροτικών προϊόντων της ενδοχώρας τους.¹²⁷ Η εκβιομηχάνιση που αποτελεί το βασικό κυβερνητικό στόχο και οι προσπάθειες βιομηχανικής αποκέντρωσης θα είναι ανεπιτυχείς ή θα έχουν βραχύβια αποτελέσματα καθώς καμία επαρχιακή οικονομική δραστηριότητα (θερμοηλεκτρικό εργοστάσιο στην Πτολεμαΐδα, βιομηχανικός τουρισμός στη Ρόδο) δεν κατόρθωσε να προκαλέσει πραγματική περιφερειακή δημογραφική επέκταση. Άλλωστε το 85 % του συνόλου της ελληνικής βιομηχανίας συγκεντρώνεται στις πέντε μεγαλύτερες πόλεις (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Βόλος, Καβάλα) με πάνω από το 59% να βρίσκεται στην Αθήνα και το 17% στη Θεσσαλονίκη. Αυτό σημαίνει ότι οι λίγες υπάρχουσες μεγάλες πόλεις συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος των νέων επιχειρήσεων και ως εκ τούτου, το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών που αναζητούσαν απασχόληση.¹²⁸

¹²⁵ *Ελευθερία*, 8/1/1967, σ.4

¹²⁶ Baxevanis Jean, Population, internal migration and urbanization in Greece, *Balkan Studies*, vol. 6, number 1, Thessaloniki 1965, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, p.83-98

¹²⁷ Για την εξέλιξη των πόλεων της Ελλάδας τη δεκαετία του 60 βλ. Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976, σ.924-36

¹²⁸ Baxevanis Jean, Population, internal migration and urbanization in Greece, *Balkan Studies*, vol. 6, number 1, Thessaloniki 1965, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, p.83-98

Τη δεκαετία του 60 και παράλληλα με την εσωτερική μετανάστευση, η εξωτερική μετανάστευση, κυρίως προς τις χώρες της Δ. Ευρώπης (Δ. Γερμανία, Βέλγιο, Σουηδία, Γαλλία, Βρετανία) κορυφώνεται . Η μεταπολεμική μετανάστευση στο εξωτερικό, που ήταν πολύ πιο μαζικό φαινόμενο από ό,τι η μετακίνηση προς τις ΗΠΑ στις αρχές του αιώνα, εκτιμάται ότι κατά την περίοδο 1946-1977 οδήγησε στη μετακίνηση πάνω από 1.000.000 ανθρώπους , ενώ τα ετήσια ποσοστά κυμαίνονταν από 1 % το 1952 σε 13, 7% το 1965.¹²⁹ Καθώς όμως η μετανάστευση αποτελεί μια επιλεκτική διαδικασία που αντλεί από τα πιο ενεργά παραγωγικά και ηλικιακά στρώματα του πληθυσμού , οδηγεί στη γήρανση και την δημιουργία δημογραφικών ανισορροπιών (ανισορροπία αντρών –γυναικών, παιδιών-ενηλίκων- γερόντων).¹³⁰ Πράγματι και στις δύο περιπτώσεις μεταπολεμικής μετανάστευσης στην Ελλάδα, η μετακίνηση αφορά το πιο δυναμικό κομμάτι του πληθυσμού , επηρεάζοντας καθοριστικά το δημογραφική εξέλιξη της χώρας. Στην περίπτωση της εσωτερικής μετανάστευσης στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες η δημογραφική ανατροπή στην ύπαιθρο επιβεβαιώνεται. Στην Αθήνα δεν συρρέουν πια κυρίως νεαροί άγαμοι άντρες όπως στην πρώτη φάση 1950-1960. Στη δεύτερη φάση της μετανάστευσης στη δεκαετία του 60 καταφθάνουν πολλές νέες γυναίκες αλλά και ολόκληρες οικογένειες αποστερώντας την επαρχία από τις δυνατότητες ανάπτυξης.¹³¹

Τη δεκαετία αυτή μια νέα παράμετρος θα ενισχύσει την τάση των νέων ανθρώπων να έρχονται στην Πρωτεύουσα. Η αναζήτηση μορφωτικών ευκαιριών και κατ'επέκταση η κοινωνική αναρρίχηση, θα αποτελέσουν έναν ακόμα βασικό παράγοντα ώθησης στις πόλεις καθώς εκπαιδευτικά ιδρύματα, πανεπιστήμια και σχολές είναι συγκεντρωμένα σε αυτές και ειδικά στην Αθήνα. Στα χρόνια που πέρασαν από τη μετάβαση της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας στη δεύτερη, η παιδεία (ιδίως η ανώτατη) άρχισε να αντιμετωπίζεται από ολοένα και περισσότερα μέλη της ελληνικής κοινωνίας, ιδίως των ευρύτερων λαϊκών εργατικών και κυρίως αγροτικών στρωμάτων, σαν το «μαγικό κλειδί», που ανοίγει τις πόρτες των ελευθέρων και δημοσιouπαλληλικών επαγγελμάτων εξασφαλίζοντας έτσι για τους λιγότερο προνομιούχους νέους ανώτερες κοινωνικές θέσεις και μια καλύτερη ποιότητα ζωής από αυτή των γονέων τους. Με άλλα λόγια, η απόκτηση παιδείας (και ιδίως ενός πτυχίου Ανώτατης Σχολής) δεν ταυτιζόταν μόνο με τη μορφωτική άνοδο αλλά γενικότερα με την ανοδική

¹²⁹ Βεντούρα Λίνα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη , Αθήνα 1999, σ. 79

¹³⁰ Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, ό.π. σ.381-385

¹³¹ ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1972,

κοινωνική κινητικότητα .¹³² Αλλά και από τη σκοπιά της οικονομικής πολιτικής, η ανάπτυξη της παιδείας εθεωρείτο ότι οδηγούσε ταυτόχρονα σε μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη.¹³³ Οι νέοι άνθρωποι που έρχονται για σπουδές τις περισσότερες φορές εγκαθίσταντο μόνιμα στην πόλη καθώς σε αυτήν δίνεται η δυνατότητα αξιοποίησης των προσόντων τους.

Οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν στη δεκαετία του 1960 είχαν άμεση επίπτωση και στη ζήτηση για κατασκευές. Η εσωτερική μετανάστευση αύξησε τη ζήτηση για κατοικίες και έργα υποδομής, όπως δρόμους, σχολεία, δημόσια κτίρια, δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, με τις αντίστοιχες πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Λόγω της σταθερά υψηλής ζήτησης, η κατοικία ήταν, επί δεκαετίες, μια σίγουρη επένδυση με σταθερή απόδοση.¹³⁴ Αυτό επηρέασε ανάλογα και τη συμπεριφορά κεφαλαιούχων και μικρό-αποταμιευτών, που κατηύθυναν στην αγορά κατοικίας σημαντικό μέρος των επενδύσεων και των αποταμιεύσεών τους. Επίσης, εισέρευσαν σημαντικά κεφάλαια από το εξωτερικό για την αγορά ακινήτων, από μετανάστες που επέστρεφαν ή ήθελαν να βελτιώσουν τις οικιστικές συνθήκες της οικογένειάς που είχε παραμείνει στην Ελλάδα. Ο σημαντικός ρόλος του κλάδου για το εθνικό εισόδημα, την απασχόληση και τα φορολογικά έσοδα, ώθησε εξάλλου το κράτος να διευκολύνει σημαντικά την ανάπτυξη της κατασκευαστικής δραστηριότητας. Η «αναθέρμανση της οικοδομής» υπήρξε επί δεκαετίες βασικός μοχλός της κρατικής πολιτικής και ασκήθηκε με την αύξηση των στεγαστικών δανείων, με τη συνεχή αναθεώρηση των πολεοδομικών σχεδίων και την ανοχή προς τα αυθαίρετα κτίσματα.¹³⁵

¹³² Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1950 είναι σε μεγάλο βαθμό αγράμματη κοινωνία. Σύμφωνα με την Απογραφή του 1961, από τα κοντά επτά εκατομμύρια πολίτες άνω των 10 ετών μόνο 1,9% έχει δίπλωμα ανώτατης εκπαίδευσης και 7,5% απολυτήριο εξετάξιου γυμνασίου. Δηλαδή λιγότερο από 10% του ολικού πληθυσμού (3,8% του συνόλου των γυναικών) είναι «μορφωμένο». Απολυτήριο του «υποχρεωτικού» εξαχρονου δημοτικού σχολείου έχει 43,4%. Ο άλλος μισός πληθυσμός της χώρας άνω των 10 ετών είναι λίγο-πολύ αναλφάβητος, καθώς 47% ανήκει στην κατηγορία «Δεν ετελείωσαν το δημοτικόν», ενώ το ένα τρίτο από αυτούς τους πολίτες στην κατηγορία «αγράμματος». Παρ' όλον ότι στις αρχές της δεκαετίας του '60 η ελληνική κοινωνία ήταν κάπως περισσότερο μορφωμένη από ό,τι ήταν στις αρχές της δεκαετίας του '50, οι ανισότητες μεταξύ των αστικών περιοχών και των ημιαστικών - αγροτικών, όπως και μεταξύ των δυο φύλων, εξακολουθούσαν να είναι μεγάλες. βλ. Φραγγουδάκη Άννα, «Η εκπαίδευση στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Μαλούτας Θωμάς, Σπυρέλλης Σταύρος (επιμ.), *Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας*. Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού, 2015. ,διαθέσιμο στο <https://www.athenssocialatlas.gr>

¹³³ Λαμπίρη-Δημάκη Ι., «Κοινωνική αλλαγή 1949-1974: Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.192.

¹³⁴ βλ. και Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944 – 2000*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001)

¹³⁵ Βλ. Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», ό.π., σελ. 65

Συμπέρασμα. Η διαδικασία αστικοποίησης που συντελείται στην Ελλάδα τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες θα μεταμορφώσει τη χώρα. Ακόμα και όσοι δεν εγκατέλειψαν την υπαίθρο υιοθέτησαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αστικές συνήθειες και τρόπους. Η εύκολη επικοινωνία που τα μέσα μαζικής μεταφοράς και επικοινωνίας επιτυγχάνουν μεταβάλλουν όχι μόνο τον πληθυσμιακό συσχετισμό πόλεως υπαίθρου αλλά ένα σύνολο δομών. Κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η κινητικότητα: η κινητικότητα ανθρώπων, κεφαλαίων, ιδεών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ιδιαιτερότητα της Αθήνας.

Όταν το 1833, η Αθήνα ανακηρύσσεται πρωτεύουσα του νεαρού βασιλείου, είναι μια κωμόπολη γεμάτη ερείπια, κατεστραμμένη από τον πόλεμο και σχεδόν εγκαταλελειμμένη από τους κατοίκους της: ο πληθυσμός της είναι λιγότερο από 8.000 κάτοικοι. Η επιλογή της ως «καθέδρας» υπήρξε αποτέλεσμα ιδεολογικών και σκοπιμοτήτων της βασιλείας και όχι απόρροια της οικονομικής ισχύος ή των γεωγραφικών πλεονεκτημάτων που η θέση της προσπόριζαν. Η Αθήνα υπήρξε μια «τεχνητή» πρωτεύουσα. Αυτό που επιχειρήθηκε με την επιλογή της Αθήνας και τον αρχικό σχεδιασμό της που στηρίχθηκε στο πρότυπο του νεοκλασικισμού ήταν η ταυτόχρονη σύνδεση με το αρχαίο παρελθόν, ώστε να διαπλαστεί η εθνική συνείδηση και η δημιουργία μιας σύγχρονης πρωτεύουσας που να προτάσσει το Ευρωπαϊκό προσανατολισμό του κράτους και να υπηρετεί τον συγκεντρωτισμό του μακριά από τις πολιτικές εξαρτήσεις των πόλεων της Πελοποννήσου (Ναύπλιο, Πάτρα)¹³⁶. Ο επείσακτος πολεοδομικός της σχεδιασμός και οι αυτόχθονες οικιστικές αξίες δεν λειτούργησαν πάντα αρμονικά. Το κέντρο της πόλης «αποκαθαίρεται» από το οθωμανικό του παρελθόν και στολίζεται με λαμπρά οικοδομήματα χορηγούμενα στην πλειονότητα τους από τη μεταπρατική αστική τάξη των παροικιών. Τα προάστια όμως εγκαταλείπονται στην τύχη τους και η αυθαίρετη δόμηση ξεκινά όπως και η κερδοσκοπία γύρω από την αγορά γης. Η παρέμβαση των κατοίκων και η αδυναμία του κράτους να εφαρμόσει πολεοδομικές αρχές ανέτρεπαν συνεχώς τον αρχικό σχεδιασμό.¹³⁷

Στην πόλη αρχίζουν σύντομα να συρρέουν περισσότερο ή λιγότερο εύποροι επαρχιώτες που αγοράζουν οικόπεδα από τους Τούρκους που αποχωρούν σε πολύ χαμηλές τιμές, υπάλληλοι της διοίκησης, οικογένειες της προεπαναστατικής ελίτ που θέλουν να

¹³⁶ Για την επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους και τους παράγοντες που την καθόρισαν ενδεικτικά βλ. Μπίρης Κώστας, *Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, εκδ. Μέλισσα (Α έκδ. 1966) Αθήνα 1999, σ.9-112 και Μπαστέα, Ελένη, *Αθήνα 1834-1896.Νεοκλασική πολεοδομία & ελληνική εθνική συνείδηση*, Αθήνα: Libro,2008

¹³⁷ Για την πληθυσμιακή εξέλιξη της Αθήνας και τους παράγοντες ανάπτυξης της βλ. Kayzer Bernard, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1968, Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976, Κοτζαμάνης Βύρων, *Αθήνα 1848-1991. Η δημογραφική ανάδυση μιας Μητρόπολης, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 92 (1997), Μαλούτας Θωμάς, *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιευρωπαϊκή μητρόπολη*, σ. 25-26, Μπουρνόβα Ευγενία, *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900–1960, Η δημογραφία*, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2016

διατηρήσουν τη θέση τους και άλλοι που θέλουν να εκμεταλλευτούν τις ελκυστικές προοπτικές που ανοίγονταν στην Αθήνα. Η πόλη μεγαλώνει ταχύτατα. Η εξέλιξη της όμως και η πληθυσμιακή συσσώρευση που θα ακολουθήσει τους επόμενους αιώνες δεν υπήρξε αποτέλεσμα τόσο της οικονομικής της δυναμικής και της ελκυστικότητας της αγοράς εργασίας, αλλά της αίγλης που εξέπεμπε και των δυνατοτήτων που παρείχε ως πολιτικό και διοικητικό κέντρο.¹³⁸

Η Αθήνα πάντως παραμένει σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά ακόμα και στις αρχές του 20ού, μια μικρή σε έκταση πόλη, με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Η περίοδος 1848-1870 χαρακτηρίζεται από σχετικά αργούς ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού. Η Αθήνα κατέχει βέβαια τη μοναδική ιδιότητα του διοικητικού κέντρου του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, αλλά αποτελεί ακόμα μια «εν δυνάμει πρωτεύουσα», καθώς ο ρόλος της αυτός μοιράζεται με τα εκτός της Ελλάδας κέντρα του Ελληνισμού (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη). Από το 1870 μέχρι το 1889 όμως, οι ρυθμοί αύξησης του Αθηναϊκού Συγκροτήματος επιταχύνονται (βλ. πιν.5 στο παράρτημα). Η δημογραφική αυτή άνοδος δεν οφειλόταν τόσο στη φυσική αύξηση του πληθυσμού όσο, αντίθετα, στη σημαντική εσωτερική μετανάστευση. Στον αθηναϊκό χώρο συρρέουν Έλληνες τόσο από τον ελλαδικό χώρο, όσο και από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Βαλκανίων. Η παροικιακή αστική τάξη μετά το 1873, πιεζόμενη από τις διεθνείς συγκυρίες, μεταφέρει τα κεφάλαια της στην Ελλάδα καθιστώντας την Αθήνα κέντρο των δραστηριοτήτων της ενισχύοντας τις εγχώριες κεφαλαιοκρατικές δομές.¹³⁹ Οι Κυκλάδες, η ανατολική Πελοπόννησος, η Αργολίδα, τα νότια νησιά του Ιονίου και ορισμένοι ορεινοί νομοί της Κεντρικής Ελλάδας αποτελούν επίσης μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους τους κύριους τροφοδότες της Αθήνας στον ελλαδικό χώρο. Η Αθήνα αποκτά στα τέλη του 19ου αιώνα αναμφισβήτητη υπεροχή έναντι των άλλων ζωτικών κέντρων του νέου βασιλείου (Ερμούπολης και Πάτρας), και ο Πειραιάς αναδεικνύεται σε μεγάλο εμπορικό λιμάνι.

¹³⁸ Ο οικονομικός ρόλος της Αθήνας στο εσωτερικό της Ελλάδας το 19^ο αι. μπορεί να χαρακτηριστεί «παρασιτικός» με την έννοια ότι δεν παράγει πλούτο (δεν έχει αγροτική ενδοχώρα, βιομηχανία, εξαγωγικό εμπόριο) και ο πληθυσμός της απασχολείται κυρίως στον τριτογενή τομέα και τις υπηρεσίες. βλ. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π. σ. 71-77

¹³⁹ Η κρίση του καπιταλισμού στην κεντρική Ευρώπη το 1873 θα στρέψει τα ευρωπαϊκά κεφάλαια στην Εγγύς Ανατολή όπου η δυνατότητα κερδών θα είναι μεγαλύτερη. Η πίεση από την εισβολή των κεφαλαίων αυτών σε συνδυασμό με εθνικιστικά κινήματα που εκδηλώνονται την ίδια περίοδο, θα αναγκάσουν Έλληνες αστούς της διασποράς να μεταφέρουν τα κεφάλαια τους στην Ελλάδα επενδύοντας τα κυρίως κερδοσκοπικά και διαμορφώνοντας ένα αντιπαραγωγικό κεφαλαιοκρατικό μοντέλο ανάπτυξης. βλ. Λεοντίδου Λ. ό.π. σ. 48-49 και 52-54

Η κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης στα τέλη του 19^{ου} αι. περιλαμβάνει μια μικρή ομάδα πλούσιων αστών, μια ευάριθμη μικροαστική τάξη και λαϊκά στρώματα που ασχολούνταν σε σχετικά ασταθή επαγγέλματα. Η παρουσία των εσωτερικών μεταναστών ήταν εμφανής τόσο στην οικονομική ζωή της πόλης όσο και στον οικιστικό ιστό. Οι περισσότεροι από αυτούς είτε απασχολούνταν στο εμπόριο, διακινώντας προϊόντα από τον τόπο καταγωγής τους, είτε επιδίδονταν σε ασχολίες στις οποίες ειδικεύονταν οι κάτοικοι της περιοχής από όπου προέρχονταν.¹⁴⁰ Η διαφοροποίηση ανάλογα με τον τόπο καταγωγής ή το επάγγελμα γινόταν αισθητή και σε επίπεδο κατοικίας, τόσο στην Αθήνα όσο και στον Πειραιά. Η αθλιότητα πάντως και η περιθωριακότητα ήταν σχετικά περιορισμένη στην Αθήνα και πιο έντονη στον Πειραιά .¹⁴¹

Ο εποικισμός της πόλης θα ενταθεί μετά το 1909 και τους Βαλκανικούς πολέμους από αγροτικούς πληθυσμούς που θα ενισχύσουν τα εργατικά και προλεταριακά στρώματα και πλήθος ανθρώπων που κατευθύνονται προς την υπερπόντια μετανάστευση και διαμένουν στην πρωτεύουσα και τον Πειραιά για ένα μεταβατικό διάστημα. Το 1920 γίνεται αισθητό το πρώτο πληθυσμιακό άλμα με το Αθηναϊκό Συγκρότημα να συγκεντρώνει το 9% περίπου του συνολικού πληθυσμού της χώρας έναντι του 3% το 1848 (βλ. πίνακες 5 και 6 στο παράρτημα). Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ ανάμεσα στο 1848 και το 1920, ο πληθυσμός του νέου κράτους, με τις διαδοχικές επεκτάσεις των συνόρων, πολλαπλασιάζεται σχεδόν επί 5, αυτός της Αθήνας αυξάνεται επί 15 .Η Πρωτεύουσα είναι ήδη μια βαλκανική μεγαλούπολη και ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής πρωτεύουσας ξεπερνά τις 450.000.¹⁴²

Η κοινωνική σύνθεση των κατοίκων της περιλαμβάνει μια εύπορη τάξη ιδιοκτητών, μεσαία στρώματα αλλά και υποβαθμισμένα οικονομικά, ακόμα και προλεταριακά στρώματα των οποίων η στέγαση και η διαβίωση είναι συχνά απαράδεκτες (δημιουργούνται θύλακες οικιστικής υποβάθμισης και φτώχειας όπως το Γκάζι και τα Καμίνια) χωρίς όμως η εξαθλίωση να φτάνει στα όρια άλλων Ευρωπαϊκών πόλεων (Παρίσι, Λονδίνο, Βιέννη)¹⁴³ Οι

¹⁴⁰ Για παράδειγμα, υπήρχαν Θεσσαλοί καστανάδες, Ηπειρώτες ιδιοκτήτες φούρνων ή κουλουρτζήδες, Αρκαάδες εφημεριδοπώληδες, μεταφορείς και στιλβωτές. Επίσης, πολλοί νησιώτες εργάζονταν ως τεχνίτες, εργάτες οικοδομών, οι Κεφαλλονίτες ως κουρείς ή γιατροί, ενώ οι Ρουμελιώτες συνέχιζαν να ασχολούνται και μετά την εγκατάστασή τους στην πόλη με κτηνοτροφικές εργασίες. βλ. Καπώλη Παρασκευή, *Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1949-1967)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014. σ.89

¹⁴¹ Για την κοινωνική σύνθεση της Αθήνας το 19^ο αι και τις οικιστικές συνθήκες βλ. Λεοντίδου Λ. *ό.π.* σ. 77-95 και Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984

¹⁴² Κοτζαμάνης Βύρων, Αθήνα 1848-1991. «Η δημογραφική ανάπτυξη μιας Μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 92 , Αθήνα, 1997 σ. 3 και Λεοντίδου Λ. *ό.π.* σ.96-149

¹⁴³ Χαρακτηριστική είναι έρευνα του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας το 1920 στην οποία η εργατική στέγη χαρακτηρίζεται «θλιβερή», «άθλια» και «αξιοθρήνητη» βλ.Γκιζελή Βίκα, *ό.π.* σ.86-93

υποδομές της πόλης σε τρεχούμενο νερό, ηλεκτροδότηση και χειρισμό των αποβλήτων είναι ανεπαρκέστατες, ειδικά σε εργατικές περιοχές, ενώ οι κακές συνθήκες υγιεινής ευνοούν αρρώστιες όπως η φυματίωση. Η εγκατάσταση των νεοφερμένων στους λαϊκούς συνοικισμούς γίνεται συνήθως με γνώμονα την ύπαρξη συντοπιτών (Μανιάτικα, Χιώτικα, Υδραϊκά) που τείνει να διαμορφώσει και μια εργασιακή εξειδίκευση. Τα προλεταριακά στρώματα κατοικούν είτε στο κέντρο στα ετοιμόρροπα οικήματα ή σε συνοικισμούς κοντά σε αναδυόμενες βιομηχανικές ζώνες (Δραπετσώνα, Ελευσίνα).

Η άφιξη και εγκατάσταση περίπου 1.230.000 περίπου προσφύγων στη χώρα μετά τη μικρασιατική καταστροφή θα αλλάξει ριζικά τις ισορροπίες της πόλης. 603.000 από αυτούς θα εγκατασταθούν στα αστικά κέντρα και 246.000 (33,2%) στον αθηναϊκό χώρο. Αυτό θα αποτελέσει και το δεύτερο πληθυσμιακό άλμα για την πόλη. Το 15,3% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας καταγράφεται στην απογραφή του 1940 στο Αθηναϊκό Συγκρότημα.¹⁴⁴ Στην Πρωτεύουσα, που έχει αναδειχθεί ήδη σε πόλη «μεταναστών» (280.000 στην απογραφή του 1928 έχουν γεννηθεί σε κάποια άλλη πόλη), οι «γηγενείς» αποτελούν μειοψηφία (βλ. πίνακα 2 στο παράρτημα).¹⁴⁵ Επομένως αν και η περίοδος του μεσοπολέμου χαρακτηρίστηκε ως η εποχή της υπαιθροποίησης, η μεγέθυνση της Αθήνας δεν ανακόπηκε.

Από το προσφυγικό κύμα του 1922, εγκαταστάθηκαν τελικά στο κέντρο της πόλης μόνον 125.000 άνθρωποι (σύμφωνα με την απογραφή του 1928), ενώ οι υπόλοιποι κατοίκησαν την περιφέρεια της πρωτεύουσας, στις νέες κοινότητες-συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν μετατοπίζοντας και το πληθυσμιακό κέντρο βάρους προς την περιφέρεια, κυρίως στα δυτικά, όπου η προσφορά γης και η συγκέντρωση των μεταποιητικών μονάδων πρόσφεραν διέξοδο για εγκατάσταση και απασχόληση. Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων θα ξεκινήσει την κατασκευή τεσσάρων προσφυγικών συνοικισμών στην Καισαριανή, τη Νέα Ιωνία, το Βύρωνα και την Κοκκινιά. Η χωροθετική πολιτική που στη συνέχεια θα ακολουθήσει η ΕΑΠ θα μεταβάλλει ριζικά το μοντέλο οικιστικής επέκτασης της πόλης για τις επόμενες δεκαετίες καθώς και την ανθρωπογεωγραφική δομή του λεκανοπεδίου. Ανάμεσα στο 1928 και το 1940 ο χώρος ανάμεσα στην Αθήνα και τον Πειραιά έχει

¹⁴⁴ Κοτζαμάνης Βύρων, Αθήνα 1848-1991. «Η δημογραφική ανάπτυξη μιας Μητρόπολης», ό.π., σ. 7.

¹⁴⁵ Ειδικότερα, ο πληθυσμός της Αθήνας στα τέλη της δεκαετίας του 1920 συνίστατο κατά το 28,7% από γηγενείς, το 28,2% από πρόσφυγες και το 43,01% από εσωτερικούς μετανάστες. Στον Πειραιά οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 27,6%, 40% και 32,4%. Για την πληθυσμιακή σύνθεση των ελληνικών πόλεων το 1928 βλ. πίν. 2 στο παράρτημα), επίσης βλ. Kayser, ό.π., 32-33 και Κοτζαμάνης Βύρων, ό.π., σ. 6

πληθυσμιακά και οικιστικά σχεδόν ενοποιηθεί και το ευρύτερο Αθηναϊκό Πολεοδομικό Συγκρότημα συγκεντρώνει 1.120.000 περίπου κατοίκους.

Οι 12 κύριοι και οι 34 μικρότεροι προσφυγικοί συνοικισμοί ,που θα δημιουργήθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου τόσο από την ΕΑΠ όσο και από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, καλύπτουν όμως έναν περιορισμένο αριθμό του άστεγου πληθυσμού που πλημμυρίζει την πόλη.¹⁴⁶ Σύντομα ο βαθμός οικιστικής και πληθυσμιακής εξάπλωσης των νέων οικισμών ξέφυγε από τον έλεγχο της ΕΑΠ και της κυβέρνησης καθώς στις παρυφές αυτών των συνοικισμών εγκαταστάθηκαν πλήθος παράνομων οικιστών επεκτείνοντας τα όρια της πόλης ως τους πρόποδες του Υμηττού, του Αιγάλεω και ως τη μονή Πεντέλης. Παράγκες και κάθε είδους κατασκευές ξεφυτρώνουν στην πόλη. Η αυτοστέγαση και η αυθαίρετη δόμηση που αναπτύσσονται ταχύτατα στην περίοδο 1928-1940, θα είναι η λύση, αφ' ενός, για τη στέγαση των προσφύγων εκείνων στους οποίους δεν παραχωρήθηκαν κατοικίες και, αφ' ετέρου, των εσωτερικών μεταναστών που συνεχίζουν να συρρέουν στην Πρωτεύουσα και που κατευθύνονται επίσης σε μεγάλο βαθμό στην περιφέρεια στα νοτιοανατολικά και δυτικά ενισχύοντας τους υπάρχοντες δήμους ή συγκροτώντας νέους.¹⁴⁷

Βασικοί παράγοντες της χωροθέτησης των αυθαίρετων προσφυγικών οικισμών την περίοδο του μεσοπολέμου, αποτελούν εκτός από την προσφορά εργασίας στις βιομηχανίες-βιοτεχνίες της Αθήνας και του Πειραιά (Νέα Ιωνία, Δραπετσώνα), οι ευνοϊκότερες γεωμορφολογικά συνθήκες ανάπτυξης της πόλης προς τα δυτικά και οι διαφοροποιημένες ήδη τιμές στην αστική και περιαστική γη.¹⁴⁸ Σε πολλούς από αυτούς τους συνοικισμούς (Δουργούτι, Πολύγωνο, Σφαγεία ,Δραπετσώνα) η αθλιότητα και η φτώχεια θα συνεχιστούν

¹⁴⁶ Η Λεοντίδου υποστηρίζει ότι η χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικισμών στην περιφέρεια ήταν μια συνειδητή επιλογή της ΕΑΠ που αποσκοπούσε στο γεωγραφικό και κατά συνέπεια κοινωνικό αποκλεισμό των προσφύγων . βλ. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, ό.π. σ. 202-219

¹⁴⁷ Το 1928 η Περιφέρεια των πρώην Δήμων Αθηναίων και Πειραιώς διέθετε εννέα δήμους: τον Δήμο Αθηνών, τους πέντε που αποσπάστηκαν από αυτόν (δηλαδή τους Δήμους Βύρωνος, Καισαριανής, Καλλιθέας, Νέας Ιωνίας, Περιστερίου και Πειραιώς) και τους δύο που αποσπάστηκαν στη συνέχεια από τον Δήμο Πειραιώς, δηλαδή του Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και της Νέας Κοκκινιάς. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν και οι τριάντα πέντε κοινότητες οι οποίες αποτελούσαν τα «προάστια » της προηγούμενης δεκαετίας και έμελλαν να αυξήσουν θεαματικά το μέγεθός τους χάρη στην άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού. Οι τελευταίες σημαντικές αποσπάσεις κοινοτήτων έγιναν το 1934, ενώ η επιδίωξη αποτελεσματικότερου ελέγχου του συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού επί της δικτατορίας Μεταξά οδήγησε στη σύσταση της Περιφέρειας Διοικήσεως Πρωτεύουσας που περιλάμβανε εννέα δήμους και τριάντα έξι κοινότητες βλ. Μπουρνόβα Ευγενία , *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900–1960, Η δημογραφία*, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2016 ,σ. 44

¹⁴⁸ Μπουρνόβα Ευγενία, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20ό αιώνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002.

μέχρι και τη δεκαετία του 50 και του 60 οπότε και έγινε προσπάθεια εκκαθάρισης των κεντρικών υποβαθμισμένων περιοχών από τα παραπήγματα.

Οι αστικές γειτονιές του κέντρου κατοικημένες από εύπορα στρώματα και διαχωρισμένες από την οικιστική αθλιότητα της περιφέρειας, αναπτύσσονται επίσης. Η δόμηση πολυώροφων πολυκατοικιών, στο κέντρο κυρίως της πόλης, που άρχισε τη δεκαετία του 20, εντείνεται την περίοδο 1932-1941 και ξεκινά η εμπορευματοποίηση της κατοικίας και όχι μόνο της γης. Η διαδικασία επέκτασης του χώρου της αστικής τάξης θα στραφεί είτε προς τις πολυκατοικίες του κέντρου είτε προς τις «κηπουπόλεις» (Εκάλη, Ψυχικό, Φιλοθέη) που θα αναπτυχθούν βορειανατολικά της Αθήνας.¹⁴⁹ Την περίοδο του Μεσοπολέμου ο κοινωνικούς διαχωρισμούς στη χωροθέτηση της κατοικίας των αστών και των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων είναι ξεκάθαρος και ορατή η αντίθεση ανάμεσα στον επιδεικτικό πλούτο και την απόλυτη φτώχεια.

Η εμπόλεμη δεκαετία θα αποτελέσει για την Αθήνα μια δεκαετία πληθυσμιακών αυξομειώσεων και έντονης κινητικότητας. Για παράδειγμα στην περίοδο του πολέμου πλήθη στρατιωτών που γυρίζουν από το μέτωπο θα εγκλωβιστούν για ένα διάστημα στην Αθήνα, ενώ η πείνα που θα πλήξει την πρωτεύουσα με χιλιάδες θύματα, θα δημιουργήσει ένα κύμα επιστροφής στην ύπαιθρο ακόμα και πληθυσμών που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη την περίοδο του μεσοπολέμου. Η κατοχή όμως όχι μόνο δεν θα ανακόψει την αστικοποίηση, αντιθέτως την επιταχύνει ειδικά τη διετία 1943-1944, λόγω της ανασφάλειας που γεννά η ζωή στην ύπαιθρο καθώς αυξάνονταν ολοένα και περισσότερο οι γερμανικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και οι συγκρούσεις μεταξύ των ανταρτών και των στρατευμάτων κατοχής. Το φαινόμενο θα ενταθεί την περίοδο του εμφυλίου.

Παρόλο που κατά την περίοδο 1940-1951 ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε μόνο κατά 173.000 κατοίκους, εκείνος των πόλεων αυξήθηκε συνολικά κατά 458.000, δηλαδή κατά 20% περίπου. Από την κίνηση αυτή, πάντως, δεν επωφελήθηκε αρχικά τόσο η πρωτεύουσα, η οποία παρουσίασε χαμηλό σχετικά ποσοστό ανάπτυξης σε σχέση με το παρελθόν, όσο οι επαρχιακές πόλεις (Ιωάννινα, Άρτα, Κατερίνη, Τρίκαλα, Λάρισα κ.α.) που δέχονται τους πρόσφυγες του εμφυλίου. Μετά τον πόλεμο όμως οι περιφερειακές συνοικίες, ιδίως δε οι πιο απομακρυσμένες από το κέντρο, όπου συρρέουν οι κνηγνημένοι, βασικά του εμφυλίου, χαρακτηρίζονται από ταχύτατους ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης, σαφώς υψηλότερους του

¹⁴⁹ Για τον τρόπο ίδρυσης των κηπουπόλεων του Μεσοπολέμου βλ. Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, ό.π. σ.219-227

μέσου όρου αύξησης της πόλης ενώ, αντιθέτως, τα κοντινότερα προς το κέντρο προάστια αναπτύσσονται με βραδύτερους ρυθμούς. Σύμφωνα με τη Στατιστική Υπηρεσία, ο αριθμός όσων εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 ήταν σχεδόν τριπλάσιος αυτών που εγκαταστάθηκαν εκεί στο πρώτο μισό και διπλάσιος εκείνων που είχαν φτάσει κατά την περίοδο 1936-1940.¹⁵⁰ Το έντονο πρόβλημα στέγης, που υπήρχε στην Αθήνα, ήδη από το Μεσοπόλεμο, αποκτά δραματικές διαστάσεις και οδηγεί στην επιβολή ενοικιοστασίου το 1945.¹⁵¹

Οι δύο επόμενες δεκαετίες (1951-1961, 1961-1971) θα σημαδέψουν την πληθυσμιακή απογείωση της Πρωτεύουσας που θα εξελιχθεί κατά τον Burgel «στη βιτρίνα και το εργοτάξιο της ελληνικής ανάπτυξης»¹⁵². Οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης (γύρω στο 3- 3,5% ετησίως) θα οδηγήσουν στο διπλασιασμό σχεδόν τον πληθυσμό του Πολεοδομικού Συγκροτήματος από 1.378.856 εκατομμύρια το 1951 σε 2.540. 000 περίπου το 1971. Το 1971 στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτευούσης έχουν ήδη συγκεντρωθεί οι 3 στους 10 Νεοέλληνες.¹⁵³ Η Πρωτεύουσα μετατρέπεται σε αστική περιοχή που περιλαμβάνει στη δυναμική της όχι μόνο το λεκανοπέδιο αλλά εκτείνεται Δυτικά προς τη Μεγαρίδα και την Κόρινθο, Βόρεια στις ακτές του Ευρίπου μεταξύ Βοιωτίας και Εύβοιας, Ανατολικά προς στα Μεσόγεια και στο Νότο προς τις ακτές του Σαρωνικού και τα νησιά (Σαλαμίνα, Αίγινα, Μέθανα). Ο δυναμισμός και η επεκτατικότητα της θα λειτουργήσουν σε βάρος όλων των άλλων πόλεων της χώρας καθώς καμία, ούτε καν η Θεσσαλονίκη, δε θα μπορέσει να συναγωνιστεί την ελκτική της δύναμη. Η Αθήνα αναπτύσσεται με ρυθμούς πολύ μεγαλύτερους της δημογραφικής εξέλιξης της χώρας καθώς η συγκέντρωση του ενός τρίτου του εθνικού πληθυσμού σε μια μόνο πόλη σήμαινε μια ασύμμετρη ανάπτυξη με καθοριστικές συνέπειες για όλη τη χώρα. Παράλληλα η πόλη συγκεντρώνει τον κύριο όγκο των επιχειρήσεων και των βιομηχανικών μονάδων της χώρας και αποτελεί το αδιαφιλονίκητο πνευματικό της κέντρο.

¹⁵⁰ ΕΣΥΕ, *Η μετανάστευση προς την περιφέρεια Πρωτευούσης*, Αθήνα 1964, σ. 20-21.

¹⁵¹ Το ενοικιοστάσιο παρέμεινε σε ισχύ μέχρι το 1962

¹⁵² Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976, σ.9. Σύμφωνα με το σχήμα του Burgel για την Αθηναϊκή ανάπτυξη, η πόλη αντλεί τη δυναμικότητα της μέχρι το τέλος του 19^{ου} αι. από το κράτος καθώς το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού κεφαλαίου είναι εκτός Αθηνών (Ερμούπολη, παροικίες). Η οικονομική και πολιτική δύναμη συγκεντρώνονται στην Αθήνα στα τέλη του 19ου αι. οπότε δημιουργούνται και οι βάσεις οικονομικής και πολιτικής συσσώρευσης. Η οικονομική συσσώρευση θα προκαλέσει με τη σειρά της με επιταχυνόμενη μεταδοτικότητα τη δημογραφική συσσώρευση που θα γίνει ορατή στη δεκαετία του 20. Στις επόμενες δεκαετίες το κράτος και η αστική τάξη δεν κατάφεραν να την ελέγξουν με αποτέλεσμα την παρακμή των επαρχιακών πόλεων, την περιφερειακή ανισότητα και τις κοινωνικές αντιθέσεις. *ό.π.*, σ. 245-247

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι ,τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, η χωρική ανάπτυξη της Περιφέρειας Πρωτευούσης : τα δύο αρχικά κέντρα, η Αθήνα και ο Πειραιάς, μεγάλωναν με πολύ πιο αργό ρυθμό από τους δήμους των προαστίων. Ο Δήμος Αθηναίων, που το 1961 συγκέντρωνε το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού, αυξήθηκε σε δέκα χρόνια κατά 13%, όταν η πόλη μαζί με τα προάστια αυξήθηκαν κατά 34%. Στον Δήμο Πειραιώς, μάλιστα, ο πληθυσμός παρουσιάζει μείωση κατά 1,1%. Αυτή η στασιμότητα του κέντρου της πόλης ερχόταν σε αντίθεση με την ταχεία εξέλιξη της περιφέρειας, όπου πολλοί δήμοι διπλασίασαν σε δέκα χρόνια τον πληθυσμό τους¹⁵⁴ με αποτέλεσμα δέκα κοινότητες να προβιβαστούν σε δήμους σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα 212 του 1963: επρόκειτο για τις μέχρι τότε κοινότητες της Αγίας Βαρβάρας, της Αγίας Παρασκευής, του Αγίου Δημητρίου (Μπραχάμι), των Αγίων Αναργύρων, του Γαλασίου, της Ηλιουπόλεως, του Χολαργού, του Υμηττού, του Περάματος και των Νέων Λιοσίων.

Η μείωση του ρυθμού αύξησης στο Κέντρο κατά τα μεταπολεμικά χρόνια οφείλεται στο γεγονός ότι η αγροτική έξοδος κατευθυνόταν πλέον στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, όπου υπήρχε διαθέσιμος χώρος και η αξία της γης ήταν πιο προσιτή κυρίως στα Δυτικά της Πόλης. Συγχρόνως, η ανάπτυξη των μεταφορικών μέσων μετά τη δεκαετία του 1950, κάλυψε όχι μόνο τις ανάγκες της πόλης αλλά έδωσε και τη δυνατότητα της οριζόντιας εξάπλωσής της. Κατά τη δεκαετία του '60 ο ρυθμός ανάπτυξης των Δυτικών προαστίων θα μειωθεί (κάτι που είναι εμφανές ήδη στην απογραφή του 1971), οι συνοικίες του Κέντρου θα αυξήσουν τον πληθυσμό τους ,ενώ η πόλη θα αρχίσει να επεκτείνεται δυναμικά προς το παραλιακό μέτωπο και τα βορειοανατολικά προάστια.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η διαδικασία χωροταξικής ανάπτυξης της Αθήνας είναι παρόμοια με αυτόν των μεσογειακών πόλεων (Ρώμη, Μαδρίτη) και αποκλίνει από το μοντέλο ανάπτυξης που ακολούθησαν οι πόλεις τόσο της Δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής όσο και

¹⁵³ Κοτσαμάνης Βύρων, Αθήνα 1848-1991. Η δημογραφική ανάδυση μιας Μητρόπολης, ό.π. σ. 10

¹⁵⁴ Πρόκειται για του δήμους Περιστερίου και Αιγάλεω αλλά και άλλους δήμους όπως το Πέραμα, η Δραπετσώνα, η Πετρούπολη που η δυναμική της ανάπτυξης τους οφείλεται σε ένα συνδυασμό ευνοϊκών γεωγραφικών και ιστορικών παραγόντων(φυσικό ανάγλυφο, ύπαρξη φτηνής διαθέσιμης γης, συγκέντρωση μεταποιητικών μονάδων, προηγούμενη εγκατάσταση προσφύγων Για τον εποικισμό των δυτικών προαστίων βλ. ενδεικτικά Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, ό.π.σ.37-38, Μπουρνόβα Ευγενία, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20ό αιώνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002., Κυραμαργιού Ελένη, *Δραπετσώνα οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο 1922-1967*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2015, Αναστασία Τριανταφυλλοπούλου, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και τοπική αυτοδιοίκηση στο Περιστέρι 1934-2000*, Πάντειο Πανεπιστήμιο , Αθήνα 2005, Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940* ό.π.

των χωρών της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και της Αφρικής κατά το στάδιο της έντονης αστικοποίησης που ακλούθησε τον πόλεμο και μέχρι τη δεκαετία του 70.¹⁵⁵ Στην Αθήνα η διαδικασία αστικοποίησης χαρακτηρίζεται «αυθόρμητη» και συχνά αυθαίρετη καθώς οι επήλυνδες, αγροτικά και λαϊκά στρώματα, συρρέουν χωρίς κανένα κρατικό προγραμματισμό που να συνδέεται με παραγωγικούς ή αναπτυξιακούς στόχους. Η έλλειψη κρατικού σχεδιασμού γίνεται ορατή και στην εγκατάσταση τους στην πόλη. Δεν εγκαθίστανται στο κέντρο δημιουργώντας θύλακες φτώχειας όπως στην Ευρώπη ή στην Αμερική, αλλά στις παρυφές της πόλης, κυρίως στα δυτικά προάστια ακολουθώντας πρακτικές αυτοστέγασης, πρακτικές που στους εργατικούς προαστιακούς συνοικισμούς της Ευρώπης ήταν αδιανόητη. Ο σιδηροδρομικός άξονας που ενώνει την Αθήνα με τον Πειραιά αποτελεί και το νοητό άξονα διαχωρισμού της πόλης. Στα δυτικά του άξονα όπου βρίσκονται τα λαϊκά και εργατικά προάστια και στα ανατολικά και βορειοανατολικά όπου εγκαταστάθηκαν τα μεσοαστικά στρώματα. Ο διαχωρισμός και συχνά ο αποκλεισμός ήταν ορατός στις δεκαετίες του 50 και του 60 που αναπτύχθηκαν αυτοί οι συνοικισμοί «της ελπίδας», το Περιστερί, το Αιγάλεω, η Νίκαια, η Δραπετσώνα.¹⁵⁶ Πάντως η εξαθλίωση των πληθυσμών της Αθήνας δεν ήταν τόσο έντονη όσο στις πόλεις της Λατινικής Αμερικής ή του Τρίτου Κόσμου και δεν οδήγησε σε έντονη κοινωνική πόλωση.

Ένα ακόμα βασικό χαρακτηριστικό των μεσογειακών πόλεων που παρατηρείται και στην Αθήνα, είναι η μεικτή χρήση γης (στέγαση, εργασία, ψυχαγωγία στην ίδια περιοχή) που διαφοροποιείται από τις χαρακτηρισμένες ζώνες χρήσεων γης των αγγλοαμερικανικών πόλεων. Η μεικτή χρήση γης αποδίδεται στην κυριαρχία της άτυπης οικονομίας που ανάγεται στα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης και του μεσοπολέμου και αναπαράγεται την περίοδο των δεκαετιών 50-60 με την εσωτερική μετανάστευση.¹⁵⁷ Παρά την αυθαίρετη

¹⁵⁵ Λεοντίδου Λίλα, «Διαπολιτισμικότητα και Ετεροτοπία στο Μεσογειακό Τοπίο: Από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην Επιχειρηματική Πόλη» στο Γοσποδίνη Α., Μπεριάτος Η. (επιμ), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Κριτική, Αθήνα, 2006 σ.74-76 και Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, ό.π. σ.20-23

¹⁵⁶ Σύμφωνα με τους ανθρωποκοινωνιολόγους της σχολής του Σικάγου στο μοντέλο της αγγλοαμερικανικής πόλης με την ομόκεντρη ανάπτυξη, οι φτωχοί συγκεντρώνονται στο κέντρο των πόλεων και οι εύποροι στα προάστια. Στην περίπτωση των μεσογειακών πόλεων έχουμε αντιστροφή του μοντέλου και «ομοκεντροτομεακή» διάρθρωση που προσομοιάζει με το μοντέλο των πόλεων της Λατινικής Αμερικής. βλ. Λεοντίδου Λίλα, «Διαπολιτισμικότητα και Ετεροτοπία στο Μεσογειακό Τοπίο: Από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην Επιχειρηματική Πόλη» ό.π. σ.74-76

¹⁵⁷ Λεοντίδου Λεοντίδου Λίλα, «Διαπολιτισμικότητα και Ετεροτοπία στο Μεσογειακό Τοπίο: Από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην Επιχειρηματική Πόλη» ό.π. σ.74-76

δόμηση όμως και τις παράγκες της δεκαετίας του 50, στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν έχουμε κατάληψη ή καταπάτηση γης, ούτε δημιουργία γκέτο. Τα λαϊκά στρώματα αγόραζαν ως επί το πλείστον τη γη όπου στη συνέχεια οικοδομούσαν το αυθαίρετο οίκημα. Πρόκειται για μια ιδιόμορφη διαδικασία παράνομης αυτοστέγασης, χωρίς όμως παράνομη κατάληψη γης, που στην ουσία δεν αμφισβητεί το θεσμό της ιδιοκτησίας. Η νόμιμη αγορά οικοπέδων και οι τίτλοι καθιστούσαν σεβαστή την ιδιοκτησία και δεν έθεταν σε κίνδυνο το σύστημα που πολύ σύντομα κατόρθωσε να ελέγξει αυτούς τους πληθυσμούς.

Συμπέρασμα Η Αθήνα εξαιτίας του όγκου του πληθυσμού της, του οικονομικού δυναμισμού της και της διοικητικής συγκέντρωσης γίνεται μεταπολεμικά η μητρόπολη της ελληνικής ανάπτυξης. Η διαδικασία πολιτικής, οικονομικής και κατά συνέπεια πολιτιστικής συγκέντρωσης που ξεκίνησε από την ίδρυση της εντατικοποιήθηκε στα τέλη του 19ου αι και στις αρχές του 20^{ου} με τη συγκέντρωση του κεφαλαίου της αστικής τάξης εντός των συνόρων του εθνικού κράτους και κορυφώθηκε μεταπολεμικά. Η συγκέντρωση αυτή είχε ως στόχο την εξυπηρέτηση των αναγκών του μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης που επικράτησε στην Ελλάδα αλλά καθορίστηκε από τις ιστορικές συγκυρίες και τις ιδιόμορφες κοινωνικοπολιτικές δομές του ελληνικού κράτους. Δημιουργήθηκε έτσι μια πόλη αντιφατική: μια πόλη με ένδοξο παρελθόν, χωρίς εμφανή την παρουσία της νεότερης ιστορίας της, μια πόλη πλούσια σε ένα φτωχό κράτος, μια πρωτεύουσα που η πλειοψηφία των κατοίκων της έχει αγροτική προέλευση, μια πόλη κοινωνικών ανισοτήτων που όμως δεν εξελίχθηκαν σε κοινωνικούς αποκλεισμούς.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Ο εποικισμός των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών θα πάρει τις επόμενες δεκαετίες άλλη μορφή (προαστιοποίηση 1971-1980, αποκεντροποίηση 1981-1990, επανασυγκεντροποίηση 1991-2000) Για τις φάσεις εξέλιξης του φαινομένου της αστικοποίησης στην Αθήνα από το τέλος του πολέμου και ως τα τέλη του 20^{ου} αι. βλ. Κυριαζή-Αλίσον Ελισάβετ, *Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης*, ό.π. και Μαλούτας Θωμάς (επιμ.), *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος 2000

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο λόγος του Τύπου

και οι κρατικές πολιτικές για την εσωτερική μετανάστευση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Τύπος και εσωτερική μετανάστευση

1 α. Ο πολιτικός Τύπος την περίοδο 1950-1967

Στην Ελλάδα ειδικά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο , ο Τύπος είναι έντονα δεσμευμένος πολιτικά . Η διαμόρφωση ταυτοτήτων στον Τύπο στη βάση της τριχοτόμησης Αριστερά-Κέντρο- Δεξιά ,που ήταν ήδη εμφανής στο χώρο των εντύπων από την περίοδο της Κατοχής, διατηρείται και μεταπολεμικά και καθορίζει όχι μόνο την ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση της εφημερίδας , αλλά και τη μορφολογία, τη διάρθρωση της ύλης, την εμφάνιση του εντύπου, ακόμα και την απόδοση συγκεκριμένης πολιτικής διάστασης σε κοινωνικά θέματα . Οι πολιτικές επιλογές του εκδότη επίσης παίζουν καθοριστικό ρόλο στο προφίλ της εφημερίδας και την αξιοπιστία της.¹⁵⁹

Από τις προπολεμικές Αθηναϊκές εφημερίδες, συνεχίζουν να εκδίδονται μετά τον πόλεμο, η «Ακρόπολις» του Νάσου Μπότση, η «Εστία» των Κύρου, το «Έθνος» του Ι. Νικολόπουλου και επιβιώνουν ή επανεκδίδονται η «Καθημερινή» του Βλάχου, η «Βραδυνή» (υποστήριξε το Λαϊκό Κόμμα, στις εκλογές του 1951, και προσχώρησε στην υπέρ του Παπάγου αρθρογραφία μετεκλογικά) , η «Απογευματινή», τα «Νέα» και το «Βήμα» του Λαμπράκη, η «Αθηναϊκή» (1951) του Ι. Παπαγεωργίου, καθώς και ο «Ασύρματος» του Γ. Τζιρακόπουλου (1939-1941). Εκτός από τις εφημερίδες του Λαμπράκη και την Αθηναϊκή που ανήκαν στο Κέντρο (αν και το Βήμα στήριξε τον Αλ. Παπάγο στις εκλογές του Νοεμβρίου 1952) όλες οι υπόλοιπες εφημερίδες ,του Λαϊκού Κόμματος στο Μεσοπόλεμο, υποστήριξαν τη δεξιά παράταξη, τον Ελληνικό Συναγερμό και την ΕΡΕ. Νέες κυκλοφορίες στο χώρο της Δεξιάς συνιστούν ο «Εθνικός Κήρυξ» (1945) του Μαρκεζίνη, η «Ημέρα» (1964) των Π. και Γ. Αθανασιάδη και ο «Ελεύθερος Κόσμος» (1966) του Σάββα Κωνσταντόπουλου που προετοίμασε ιδεολογικά την έλευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Τον ρευστό χώρο του Κέντρου και της Κεντροαριστεράς καλύπτουν, εκτός από τις εφημερίδες που αναφέρθηκαν, η «Ελευθερία» του Π. Κόκκα (1944) και η «Μάχη» (1941) που υποστήριξε το κόμμα του Τσιριμώκου. Μετά την αναστολή της έκδοσης του

¹⁵⁹ Για την εξέλιξη του τύπου στην Ελλάδα την περίοδο 1940-1974 βλ. Δρούλια Λουκία – Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.) *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1874-1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τ. Α,σ.46-53

Ριζοσπάστη το 1947 και την κήρυξη του ΚΚΕ εκτός νόμου, η «Αυγή» που ξεκινά να εκδίδεται τον Αύγουστο του 1952 αποτελεί το δημοσιογραφικό όργανο της ΕΔΑ και το βασικό εκφραστή του χώρου της Αριστεράς. Στην πορεία ένα πλήθος περιοδικών και εντύπων θα κυκλοφορήσουν (όπως η *Μεσημβρινή* της Ε. Βλάχου το 1961), ενώ κάποια από τα προηγούμενα θα σταματήσουν την κυκλοφορία τους.¹⁶⁰

Πρέπει να τονιστεί ότι ο τύπος, κατά τις δύο μεταπολεμικές δεκαετίες, είναι έντονα πολωμένος από τους ιδεολογικούς καθορισμούς που επέβαλε ο Ψυχρός Πόλεμος. Στο ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο ηγεμονεύει η πάλη μεταξύ κομμουνισμού και αστικού φιλελευθερισμού, μεταξύ «βαρβαρότητας» και «πολιτισμού», ο Τύπος εκφράζει και καλλιεργεί αυτό το δίπολο. Έτσι ακόμα και οι εφημερίδες του λεγόμενου κεντρώου χώρου υιοθετούν την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης σχηματίζοντας ένα κοινό ιδεολογικό μέτωπο, μαζί με τα έντυπα της δεξιάς, εναντίον της αριστερής ιδεολογίας κάτι που είναι ιδιαίτερα έντονο στη δεκαετία του 50. Στη δεκαετία του 60, παρά την άνοδο πολιτικών δυνάμεων που επιζητούν χαλάρωση του αυταρχικού μετεμφυλιακού πλαισίου, ο Τύπος εξακολουθεί να είναι έντονα εξαρτημένος από τον παραπάνω διπολισμό και κομματικά στοιχισμένους. Εκφράζει την κυρίαρχη αντιπαράθεση της εποχής μεταξύ συντήρησης και εκδημοκρατισμού χωρίς όμως να απολέσει τον προηγούμενο πολωτικό του διαφορισμό (κομμουνισμός – εθνικοφροσύνη).¹⁶¹

Το καθεστώς της «ελεγχόμενης δημοκρατίας» δε θα μπορούσε παρά να επηρεάσει και την ελευθερία έκφρασης του τύπου. Οι περιορισμοί στην ελευθερία του τύπου που ξεκίνησαν με το Γ ψήφισμα περί εκτάκτων μέτρων το 1947¹⁶², παρόλο που σταδιακά περιέπεσαν σε αχρηστία, θα ανασταλούν επίσημα μόλις το 1962. Οι διατάξεις του ψηφίσματος θα στρέφονται συχνά εναντίον αριστερών εντύπων ή δημοσιογράφων (χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο τρόπος που έκλεισαν οι εφημερίδες «Δημοκρατικός» το 1951,

¹⁶⁰ Τα στοιχεία προέρχονται από την εισήγηση της Δ. Παπαδημητρίου «Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ό αιώνα: Συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974» στο Δρούλια Λουκία (Επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σ.71-80.

¹⁶¹ Παπαδημητρίου, Δέσποινα (2006), *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-67*, Σαββάλας, Αθήνα 2006

¹⁶² Με βασιλικό διάταγμα είχαν επανέλθει σε ισχύ τα άρθρα του Γ Ψηφίσματος του 1946 και τα ΛΑ' και ΛΒ' ψηφίσματα του 1947, που αφορούσαν τον Τύπο τα οποία προέβλεπαν οριστική παύση εφημερίδων και περιοδικών που υπηρετούσαν την «ανταρσία», τιμωρία των παραβατών από τα έκτακτα στρατοδικεία, με ποινές από φυλάκιση ως και θάνατο και απαγόρευση έκδοσης οποιουδήποτε εντύπου χωρίς την άδεια του υπουργού Τύπου.

«Δημοκρατική» και «Φρουροί της Ειρήνης» το 1952)¹⁶³ περιορίζοντας ή αυτοπεριορίζοντας την ελευθερία των δημοσιογράφων. Βέβαια πολλοί αριστεροί δημοσιογράφοι εργάστηκαν σε έντυπα του κεντρώου ή ακόμα και συντηρητικού χώρου. Οι λογοτέχνες και οι διανοούμενοι συνιστούν επίσης δυναμικό στοιχείο της ταυτότητας των εντύπων της εποχής είτε ως συντάκτες είτε ως συνεργάτες.¹⁶⁴ Αν και η δημόσια παρέμβαση της εφημερίδας γίνεται κυρίως μέσω της πολιτικής της γραμμής, αναπτύσσουν, κάθε μια, τη δική της γλώσσα, τη δική της αισθητική και τις ιδιαίτερες ευαισθησίες της¹⁶⁵.

Παρά τον έντονα πολιτικό χαρακτήρα του τύπου καθ' όλη την περίοδο, οι κοινωνικές και οι οικονομικές αλλαγές που συντελέστηκαν στη νεοελληνική κοινωνία, θα τον επηρεάσουν στη δεκαετία του 50 και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 60. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτών των αλλαγών, όσο προχωρά η δεκαετία, αφορούν στην αύξηση των σελίδων των εφημερίδων, στην ενδυνάμωση του απογευματινού τύπου έναντι του πρωινού, στην ελάφρυνση της πολιτικής ειδησιογραφίας, στη στροφή των εφημερίδων σε περισσότερο λαϊκά θέματα (λαϊκός τύπος) και στην έμφαση σε πολιτιστικά, κοινωνικά, ψυχαγωγικά θέματα. Εντυπωσιακή είναι επίσης η αύξηση των διαφημίσεων για ένα πλήθος καταναλωτικών προϊόντων και υπηρεσιών και η αυξανόμενη παρουσίαση φωτορεπορτάζ, ενώ και στον πολιτικό σχολιασμό αρχίζει να υπεισέρχεται ο εντυπωσιασμός.¹⁶⁶ Ακόμα και η *Αυγή* στη δεκαετία του 60 αλλάζει μορφή. Γίνεται δεκασέλιδη, με φωτορεπορτάζ, αύξηση των διαφημίσεων και περισσότερα κοινωνικά και καλλιτεχνικά νέα. Αλλαγές επίσης θα συμβούν στο ιδιοκτησιακό καθεστώς και στην τεχνολογία των εφημερίδων (όφσετ) που θα επηρεάσουν το ύφος, την αισθητική, τις κυκλοφορίες και την πολιτική έκφραση.

Εκτός από τα πολιτικά, τα κοινωνικά θέματα, όπως η μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική, επίσης απασχολούν τον Τύπο. Τα δημοσιεύματα για το φαινόμενο της αστυφιλίας εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του 40. Η δημόσια συζήτηση για την άνιση ανάπτυξη της πρωτεύουσας σε σχέση με τις άλλες πόλεις και η τάση εγκατάλειψης της υπαίθρου που είχε

¹⁶³ Επικαλούμενες οι δικαστικές αρχές το Γ' ψήφισμα του 1947 προέβησαν στην απαγόρευση της έκδοσης και τη δήμευση της περιουσίας των εφημερίδων, με το σκεπτικό ότι πίσω από τα «αθώα και κοινωνικά συνθήματα» της ειρήνης και της αμνηστίας με τα οποία παρέσυραν τους «εύπιστους», η ηγεσία του ΚΚΕ απέβλεπε στο να «διασπάσει την ενότητα και την αντίστασιν του Ελληνικού λαού» και στην πρόκληση «ανταρσίας». βλ. ΑΣΚΙ, Δικαστική απόφαση για την άρση της κυκλοφορίας των εφημερίδων "Φρουροί της ειρήνης" και "Δημοκρατική", (κωδικός τεκμηρίου 1022.01.01.11.00002)

¹⁶⁴ Χαρακτηριστικά κείμενα για τη αστυφιλία συναντάμε στην *Ελευθερία* από τον Άλκη Θρύλο, τον Πέτρο Χάρη, τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο.

¹⁶⁵ Παπαδημητρίου, Δέσποινα (2006), *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-67*, Σαββάλας, Αθήνα, σ.47

¹⁶⁶ Δρούλια Λουκία – Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.) *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1874-1974*, ό.π., τ. Α, σ.46-53

ξεκινήσει προπολεμικά, συνεχίζεται αμέσως μετά την απελευθέρωση. Στα πρώτα αυτά δημοσιεύματα η αστυφιλία παρουσιάζεται ως ένα εντοπισμένο πρόβλημα της προπολεμικής περιόδου που μετά τον πόλεμο επανακάμπτει. Τα δημοσιεύματα κλιμακώνονται σε πυκνότητα και ένταση όσο το φαινόμενο εντείνεται και εντοπίζονται στο σύνολο του αθηναϊκού ημερήσιου τύπου. Το φαινόμενο σχολιάζεται ή αναφέρεται με όλα σχεδόν τα είδη του δημοσιογραφικού λόγου. Συναντάμε ρεπορτάζ, συχνά εκτενή ή σε συνέχειες και συνοδευόμενα από φωτογραφικό υλικό, έρευνες, κύρια άρθρα και άρθρα γνώμης, επιφυλλίδες, ειδησάρια και μονόστηλα, αναδημοσιεύσεις άρθρων ειδικών από ειδικά περιοδικά και πορίσματα σχετικών συνεδρίων, συνεντεύξεις και λόγους ή δηλώσεις πολιτικών για το θέμα, προγραμματικές δηλώσεις κομμάτων και πολιτικών, χρονογραφήματα, γελοιογραφίες κλπ.

Η προσέγγιση βέβαια της μετανάστευσης ως κοινωνικού φαινομένου δεν έχει τις ίδιες αφετηρίες και ο επικαιρικός λόγος για το θέμα υπηρετεί την πολιτικοκοινωνική ιδεολογία που πρεσβεύει το έντυπο. Το κοινό επίσης στο οποίο απευθύνεται, η κομματική δέσμευση, το αν πρόκειται στη συμπολίτευση ή στην αντιπολίτευση τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, διαμορφώνουν τόσο το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων όσο και το ύφος. Ενώ φαίνεται να υπάρχει κοινή σχεδόν ανησυχία στα έντυπα όλων των πολιτικών αποχρώσεων, οι διαφοροποιήσεις στην εκτίμηση του φαινομένου είναι ορατές. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, μέσα από τη μελέτη δημοσιευμάτων των εφημερίδων «Ελευθερία»¹⁶⁷ και «Εμπρός»¹⁶⁸ και της «Αυγής»¹⁶⁹ που εκπροσωπούν τους τρεις κυρίαρχους πολιτικούς

¹⁶⁷ Η εφημερίδα *Ελευθερία* ήταν ημερήσια ελληνική πολιτική εφημερίδα του Κέντρου, η οποία κυκλοφορούσε από το 1944 έως το 1967, με εκδότη-διευθυντή τον Πάνο Κόκκα. Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας εκδόθηκε παράνομα, στην κατεχόμενη από τους Γερμανούς Αθήνα, στις 25 Αυγούστου του 1944, ως επίσημο όργανο της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου. Η «Ελευθερία» κατά τα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας της είχε στενές σχέσεις με τον Γεώργιο Καρτάλη, τον οποίο έβλεπε ως τον μελλοντικό ηγέτη της κεντρικής παράταξης. Ωστόσο, τελικά ο Κόκκας και η «Ελευθερία», από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, απαγκιστρώθηκαν από τον Καρτάλη, τον οποίο έβλεπαν ως «επικίνδυνο πρόθυμο» να ικανοποιεί τις απαιτήσεις της Αριστεράς, και στράφηκαν στον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Η εφημερίδα στήριξε αποφασιστικά τον Γεώργιο Παπανδρέου στις συγκρούσεις του με τον Σοφοκλή Βενιζέλο, και βοήθησε στην ενοποίηση του Κέντρου, η οποία τελικά επιτεύχθηκε το 1961, με την συγκρότηση της Ένωσης Κέντρου. Η «Ελευθερία» πρωτοστάτησε στον Ανένδοτο Αγώνα του Γ. Παπανδρέου και στις καταγγελίες για τις αυταρχικές μεθόδους και πρακτικές της κυβέρνησης της ΕΡΕ, ενώ μετά την άνοδο του Παπανδρέου στην εξουσία, αποτέλεσε βασικό μοχλό επικοινωνιακής στήριξης της κεντρικής κυβέρνησης. Κατά την περίοδο της Αποστασίας, τάχθηκε στο πλευρό των Αποστατών και του Μητσοτάκη, εξαπέλυσε σφοδρές προσωπικές επιθέσεις σε βάρος του Ανδρέα Παπανδρέου και «στιγματίστηκε» ως «το κατ'εξοχήν όργανο των Αποστατών». Το τελευταίο φύλλο της εφημερίδας κυκλοφόρησε την 21η Απριλίου 1967, καθώς οι πραξικοπηματίες επέβαλλαν το υποχρεωτικό κλείσιμό της. Δρούλια, Λουκία και Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π. τομ. 2, σ. 95-97.

¹⁶⁸ Το *Εμπρός* ξεκινά να εκδίδεται στα τέλη του 1896, μετά την ήττα του Χ. Τρικούπη και την αποχώρησή του από την πολιτική σκηνή, από τον Δ. Καλαποθάκη. Την περίοδο του Μεσοπολέμου ήταν αντιβενιζελική εφημερίδα. Μετά την επανέκδοσή της το 1945 από τον γιό του Καλαποθάκη, Αλκιβιάδη, αποτελεί δεξιά

χώρους του Κέντρου, της Δεξιάς και της Αριστεράς αντίστοιχα, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, τον επικαιρικό λόγο για το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης. Η παρακολούθηση του φαινομένου μέσα από τον Τύπο θα μας επιτρέψει να δούμε το φαινόμενο εν τη γενέσει του και τις αντιδράσεις που προκάλεσε στη συγχρονία του.

1β. Ζητήματα ορολογίας

Είναι απαραίτητο να υπάρξουν κάποιες διευκρινήσεις για την ορολογία που συναντάμε στις εφημερίδες της εποχής καθώς οι λέξεις και η σημασία τους διαφοροποιούνται στο πέρασμα του χρόνου ή προσλαμβάνουν διαφορετικά σημασιολογικά φορτία. Ο ορισμός που δίνεται διεθνώς για την *εσωτερική μετανάστευση* είναι «αλλαγή κατοικίας από μια διοικητική μονάδα σε μια άλλη στο εσωτερικό της ίδιας χώρας».¹⁷⁰ Για την περίοδο 1944-1967 στην εφημερίδα *Ελευθερία* εντοπίζονται 1.679 δημοσιεύματα για τη μετανάστευση και στο Εμπρός αντίστοιχα 635, που στην συντριπτική πλειοψηφία τους αναφέρονται στην εξωτερική μετανάστευση. Η μετανάστευση στη δεκαετία του 50 και 60 φαίνεται να ταυτίζεται κυρίως με την κίνηση προς το εξωτερικό, την «ξενιτιά». Ο όρος «εσωτερική μετανάστευση» δεν χρησιμοποιείται ευρέως από τα έντυπα της εποχής ειδικά στη δεκαετία του 50. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι εσωτερικοί μετανάστες σπάνια αυτοπροσδιορίζονταν ως μετανάστες. Η χρησιμοποίηση του όρου όμως από ερευνητικά κέντρα και την ΕΣΥΕ στις απογραφές και

εφημερίδα, μη ανήκουσα σε κόμμα, κατά τον ισχυρισμό της. Στις εκλογές πάντως του 1952 υποστήριξε θερμά τον Παπάγο. Από το 1953(19/12) κυκλοφορεί κάθε Σάββατο και αποκτά το χαρακτήρα μιας πολιτικά ουδέτερης λαϊκής εφημερίδας. Το 1959 ο τίτλος του *Εμπρός* αγοράστηκε από τον εκδότη του *Εθνικού Κήρυκα* Αθανάσιο Παράσχο, ενώ αργότερα πέρασε στην οικογένεια Βαρδινογιάννη βλ. Παπαδημητρίου Δ. «Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ό αιώνα» ό.π. σ.77

¹⁶⁹ Η *Αυγή* πρωτοεκδόθηκε στην Αθήνα στις 24 Αυγούστου του 1952, τρία χρόνια μετά τη λήξη του Εμφύλιου και λίγους μόλις μήνες μετά την εκτέλεση του Μπελογιάννη, αρχικά ως εβδομαδιαία και κατόπιν ως ημερήσια εφημερίδα και όργανο της ΕΔΑ. Τη διεύθυνση της εφημερίδας ανέλαβαν κατά χρονολογική σειρά οι: Β. Εφραιμίδης, Μ. Γλέζος, Λ. Κύρκος, Π. Παρασκευόπουλος ως το 1967 που η κυκλοφορία της θα διακοπεί. Αποτελεί για όλη τη μεταπολεμική περίοδο βασικό μέσο έκφρασης της αριστερής ιδεολογίας.

¹⁷⁰ Κυριαζή-Άλισον Ελισάβετ, «Εσωτερική μετανάστευση και χώρος στην Ελλάδα», στο Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων*, Εργαστήριο δημογραφικών και κοινωνικών αναλύσεων, Βόλος 2000 διαθέσιμο στο <http://www.demography-lab.prd.uth.gr/ddaog/article/cont/ergasies/kiriazzi-allison.htm> (ημ. ανάκτησης 8/10/2020)

στις εκθέσεις της θα τον εντάξει στο λεξιλόγιο των εφημερίδων στη δεκαετία του 60 και πάλι όμως σε περιορισμένη έκταση.¹⁷¹

Ο όρος που χρησιμοποιείται από τις αστικές εφημερίδες (δεξιές και κεντρώες) για να περιγράψει τη μετακίνηση προ τις πόλεις είναι κυρίως *αστυφιλία* η οποία χρησιμοποιήθηκε ευρέως προκειμένου να αποδώσει στα ελληνικά τη σημασία της λέξης «urbanization».¹⁷² Εντοπίζονται 165 δημοσιεύματα σχετικά με την αστυφιλία στην Ελευθερία και 84 στο Εμπρός για την περίοδο 1944-1966. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι στα δημοσιεύματα του αριστερού τύπου αποφεύγεται η χρήση της λέξης «αστυφιλία» τουλάχιστον στη δεκαετία του 50 και χρησιμοποιείται σχετικά περιορισμένα τη δεκαετία του 60. Ακόμα και όταν χρησιμοποιείται μπαίνει σε εισαγωγικά ή συνοδεύεται από επιθετικούς προσδιορισμούς όπως η «περίφημη αστυφιλία» ή «λεγόμενη αστυφιλία» που υποδηλώνουν επιφυλακτικότητα στη χρήση του όρου από την εφημερίδα ή τον συντάκτη. Η επιλογή αυτή ίσως να οφείλεται στην προσπάθεια να μη συνδεθεί η φυγή των αγροτών με τον «εξαστισμό» τους και κατά συνέπεια με την απώλεια της τοξικότητάς τους.

Η επιλογή της λέξης «αστυφιλία» και η χρήση της από τον Τύπο στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, για να περιγράψει το φαινόμενο της μετακίνησης των πληθυσμών εντός της χώρας, αποτύπωνε τη βασική διάσταση του φαινομένου ως κίνηση προς τις πόλεις. Με την επιλογή αυτή, όμως, δινόταν μεγαλύτερη σημασία στην έλξη που ασκούσε η πόλη ως του βασικότερου παράγοντα της μετακίνησης. Παρά το γεγονός επίσης ότι η αστυφιλία είναι μια μορφή εσωτερικής μετανάστευσης στην κοινή αντίληψη αστυφιλία και εσωτερική μετανάστευση τουλάχιστον για την μεταπολεμική περίοδο ταυτίστηκαν.¹⁷³

Χαρακτηριστική είναι επίσης η αξιολογική πλαισίωση της λέξης. Στα δημοσιεύματα του τέλους της δεκαετίας του 40 και των αρχών του 50 χρησιμοποιείται συχνά με ειρωνικό και υποτιμητικό τόνο αφού ως κοινωνική διαδικασία θεωρήθηκε «υπεύθυνη» για την απογύμνωση και την εγκατάλειψη της υπαίθρου, και γενικότερα για την πρόκληση οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ των περιφερειών μιας χώρας, έτσι ώστε η λέξη απέκτησε

¹⁷¹ Εντοπίζεται μόνο δύο άρθρο στην *Ελευθερία* (28/9/1962, σ.6 και 4/5/1963, σ.1.) Τον όρο εσωτερική μετανάστευση χρησιμοποιεί σε έκταση ο Οικονομικός Ταχυδρόμος υιοθετώντας στη δεκαετία του 60 την ορολογία του ΚΚΕΑ και της ΕΣΥΕ, βλ. π.χ τα δημοσιεύματα: «Διατί μεταναστεύουν, Πρότυπος έρευνα των αιτιών της αστυφιλίας», 8/8/1963, σ.8 «η απασχόλησις των εσωτερικώς μεταναστευόντων», 28/11/1963, σ. 9. , «η εσωτερική μετανάστευσις» 21/11/1963, σ.13

¹⁷² Ως αστυφιλία ορίζεται το δημογραφικό φαινόμενο κατά το οποίο οι αγροτικοί πληθυσμοί εγκαταλείπουν την ύπαιθρο και εγκαθίστανται μόνιμα στα μεγάλα αστικά κέντρα

¹⁷³ Η εσωτερική μετανάστευση μπορεί να είναι ενδοαγροτική, μετακίνηση από μια πόλη σε μια άλλη ή και μετακίνηση από την πόλη στην περιφέρεια.

ένα σημασιολογικό περιεχόμενο αρνητικά φορτισμένο, που διατηρείται ακόμα και σήμερα, σε αντίθεση με τους πιο «ουδέτερους» όρους αστικοποίηση ή εξαστισμός.

Πρέπει να σημειωθεί τέλος ότι ο όρος «*αστικοποίηση*» χρησιμοποιείται επίσης πολύ περιορισμένα και μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις είναι συνώνυμος με την τάση συγκέντρωσης του πληθυσμού στις πόλεις.¹⁷⁴ Στα περισσότερα δημοσιεύματα σημαίνει την κοινωνική διαδικασία υιοθέτησης στάσεων και συμπεριφορών που παραδοσιακά συνδέονται και χαρακτηρίζουν τους κατοίκους των μεγάλων πόλεων, την αφομοίωση δηλ. στον αστικό τρόπο ζωής (εξαστισμός), ή κυρίως την αποδοχή των κανόνων και των αξιών του αστικού κράτους (δυτικοποίηση) και συναντιέται σε δημοσιεύματα της δεκαετίας του 60 κυρίως.

1γ. διαφοροποιήσεις στο λόγο για την μετανάστευση

Η μετατόπιση του πληθυσμού από την αγροτική ύπαιθρο στην πόλη θίγεται αμέσως μετά την απελευθέρωση το 1944 και την επανακυκλοφορία εφημερίδων. Το θέμα αντιμετωπίζεται ως προϋπάρχον πρόβλημα που πρέπει να ανακοπεί και εξ αρχής η στάση απέναντι του είναι αρνητική. Ο λόγος όμως για την εσωτερική μετανάστευση δεν είναι μονοσήμαντος ούτε και αδιαφοροποίητος καθ'όλη την περίοδο που εξετάζουμε. Μπορούμε να διακρίνουμε ιδεολογικές, ποσοτικές και εσωτερικές διαφοροποιήσεις στις εφημερίδες που μελετήσαμε σχετικά με τον τρόπο που αρθρώνουν το λόγο τους για την εσωτερική μετανάστευση.

Η ιδεολογική διαφοροποίηση

Η πρώτη διαφοροποίηση είναι ιδεολογική - πολιτική και έχει να κάνει με τη γραμμή που η κομματική δέσμευση, η ιδεολογική τοποθέτηση και η κοινωνική ευαισθησία της εφημερίδας καθορίζουν. Δεν ερμηνεύουν ούτε παρουσιάζουν όλες οι εφημερίδες το φαινόμενο της μετανάστευσης με τον ίδιο τρόπο καθώς το κοινό στο οποίο απευθύνονται είναι διαφορετικό αλλά και γιατί υπηρετούν μια διαφορετική κοινωνική αντίληψη. Τα δημοσιεύματα είναι σαφές ότι εκκινούν από συγκεκριμένες ιδεολογικές και πολιτικές αφετηρίες και έχουν διαφορετικούς αποδέκτες. Κάθε εφημερίδα ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνεται

¹⁷⁴ Εντοπίζονται 17 άρθρα σχετικά με την αστικοποίηση στην *Ελευθερία*, 3 στο *Εμπρός*. Από αυτά μόνο σε 2 άρθρα η αστικοποίηση είναι συνώνυμη της εσωτερικής μετανάστευσης.

διαπλάθει ή προβάλλει μια άλλη εικόνα της αστυφιλίας και της εσωτερικής μετανάστευσης, Μια εικόνα όχι ψεύτικη ή παραποιημένη αλλά μια εκδοχή της, μια όψη της . Άλλωστε και το κοινό των εφημερίδων αστικό , λαϊκό , αγροτικό διαφορετικές εκδοχές της αστικοποίησης που ήταν σε εξέλιξη αντιλαμβανόταν ή βίωνε.

Στην περίπτωση του *Εμπρός* που εκφράζει τη δεξιά λαϊκή αντίληψη το θέμα της εγκατάλειψης της υπαίθρου από τον πληθυσμό της απασχολεί την εφημερίδα ήδη από τη δεκαετία του 40.¹⁷⁵ Η σύγκριση του αριθμού των δημοσιευμάτων της *Ελευθερίας* και του *Εμπρός* την ίδια περίοδο φανερώνει ότι η τάση μετακίνησης προς τις πόλεις, που είναι ήδη ορατή στα τέλη της δεκαετίας του 40 ,επισημαίνεται πιο έντονα και δραματικά από το συντηρητικό χώρο (βλ πιν. 7 στο παράρτημα). Από τη δεξιά ρητορική όμως δεν αντιμετωπίζεται ως αποτέλεσμα διαρθρωτικών αδυναμιών της υπαίθρου που επισώρευσαν πολιτικές του παρελθόντος, ούτε ως ένα κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο, αλλά ως μια «αδικαιολόγητη τάση», ένα «κακό» που πρέπει να ανακοπεί καθώς υποσκάπτει τα θεμέλια του έθνους.

Σχεδόν αμέσως μετά την απελευθέρωση και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, εντοπίζονται και τα περισσότερα δημοσιεύματα στο *Εμπρός* που επισημαίνουν τον κίνδυνο της αστυφιλίας με σαφή την πρόθεση διατήρησης του αγροτικού κόσμου στην ύπαιθρο και του προσεταιρισμού του. Ο αγροτικός κόσμος προβάλλεται ως αυτός που με θυσίες και ηρωισμό υπέστη τα δεινά όχι μόνο από την ξενική επίθεση αλλά και την εσωτερική επιβουλή και σε αυτόν που το έθνος χρωστά την επιβίωση του. Οι καταστροφές και οι τραγικές συνθήκες ζωής σε πολλές επαρχίες της χώρας παρουσιάζονται συχνά ως απόρροια των ανώμαλων συνθηκών που διαμόρφωσαν οι αντεθνικές δυνάμεις. Τα δημοσιεύματα επικεντρώνονται στην ανάγκη εμπέδωσης ασφάλειας του πληθυσμού στην ύπαιθρο από τον κίνδυνο του κομμουνισμού και στην ανάγκη στήριξης του αγροτικού κόσμου ως μέσου ανάσχεσης των «αντεθνικών» δυνάμεων.¹⁷⁶ Η φυγή προς τις πόλεις κάτω από την πίεση του εμφυλίου ή η παραμονή στις πόλεις των «ανταρτόπληκτων» συχνά αποδίδεται στην «τάση αστυφιλίας» και όχι στη αδυναμία του κράτους να μεθοδεύσει την επιστροφή τους στα χωριά τους.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Εντοπίζονται 48 δημοσιεύματα για την αστυφιλία για την περίοδο 1945-1953 διάστημα κατά το οποίο η εφημερίδα εκδίδεται καθημερινά. Ιδιαίτερη πυκνότητα παρουσιάζουν τα δημοσιεύματα το 1946 (9 δημοσιεύματα), το 1948 (8 δημοσιεύματα) και το 1949 (8 δημοσιεύματα) βλ . και πίνακα 7 στο παράρτημα

¹⁷⁶ βλ ενδεικτικά Β. Τσιμπιδάρος « Το δράμα του ελληνικού χωριού. Υπό το πέλμα των αναρχικών» *Εμπρός*, 19/9/1946 σ.1, Δ. Αβραμόπουλος «Ο επαναπατρισμός συντελέσθη» , *Εμπρός*, 11/8/1951, σ.1

¹⁷⁷ *Εμπρός*, 11/5/1948, σ.3

Η αστυφιλία εμφανίζεται σε πολλά δημοσιεύματα της εμφυλιακής περιόδου ως κίνδυνος για την ύπαιθρο, η ζωή της οποίας συχνά προβάλλει εξιδανικευμένη και ωραιοποιημένη. Χαρακτηριστικά τα άρθρα της Ελένης Σιφναίου (Νταίζη) που απευθύνονται στις γυναίκες αγρότισσες (αν και οι περισσότερες ήταν αγράμματες) και προπαγανδίζουν κατά της αστυφιλίας και υπέρ της παραμονής σε μια εξιδανικευμένη ύπαιθρο. «μη νοσταλγείτε την Αθήνα αγαπητές μου επαρχιωτοπούλες. Αγαπήστε τη γη ,τα πεύκα, πουναι κορώνες του βουνού και καμάρι του δάσους, αγαπήστε το σίγουρο χρυσάφι που ξεχειλάνε πέρα για πέρα οι κάμποι.... Αγαπήστε τη φύση. Άμα γίνετε φυσιολάτρες αγαπημένες μου φίλες δε θα θεωρήσετε τις αγροτικές δουλειές σκλαβιά». ¹⁷⁸Στις δημοσιεύσεις αυτές , η ελληνική ύπαιθρος εκπροσωπεί τα καλύτερα στοιχεία της χώρας και η ερήμωση της ισοδυναμεί με εθνική καταστροφή. Μέσα σε αυτό το πνεύμα το *Εμπρός* επικροτεί την απόφαση της κυβέρνησης το 1946 να καταργήσει την προστασία του ενοικιοστασίου για τους κατοίκους των πόλεων ,που κατά την εφημερίδα, «αδικαιολογήτως συνέρρευσαν εις τας πόλεις ακολουθώντας το κύμα της αστυφιλίας» μετά το 1939 ως ένα θετικό μέτρο κατά της αστυφιλίας. ¹⁷⁹ Ακόμα και η έλλειψη στέγης στην Αθήνα που προκαλεί τεράστια προβλήματα στον πληθυσμό αντιμετωπίζεται ως θετική εξέλιξη με την έννοια ότι μπορεί να λειτουργήσει ανασταλτικά στο ρεύμα της αστυφιλίας. ¹⁸⁰

Αλλά και την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τη δεξιά (1952-1963) ο λόγος των συντηρητικών εντύπων για την αστυφιλία είναι δριμύς. Η μετανάστευση χαρακτηρίζεται από το *Εμπρός* «μάστιγα», «πληγή», «αρρώστια» της ελληνική κοινωνίας. ¹⁸¹ . Οι αιτιάσεις για την εγκατάλειψη της υπαίθρου όμως αποδίδονται στο κράτος γενικά και όχι στα κυβερνόντα κόμματα και οι λύσεις εναποτίθενται στο λαό που δεν πρέπει να υποκύψει στις «σειρήνες της αστυφιλίας» είτε στο απρόσωπο κράτος. Γενικότερα η κίνηση προς τις πόλεις για το συντηρητικό τύπο αποτελεί μια «τυχοδιωκτική» επιλογή που με τη συστηματική πρόνοια υπέρ του αγροτικού πληθυσμού μπορεί να ανακοπεί. ¹⁸² Η αντίληψη αυτή φαίνεται να εκφράζει τις πολιτικές και κοινωνικές ομάδες τις οποίες εκπροσωπεί ή απευθύνεται η εφημερίδα και αφορούν το συντηρητικό χώρο που στις δεκαετίες του 50 και του 60 εκπροσωπήθηκε από τον Εθνικό Συναγερμό και την ΕΡΕ. Τα πολιτικά στελέχη των

¹⁷⁸ *Εμπρός*, 9/5/1946, σ.2

¹⁷⁹ *Εμπρός*, 7/5/1946, σ.4

¹⁸⁰ *Εμπρός*, 31/10/1946, σ.3

¹⁸¹ *Εμπρός*, 9/6/1956, σ. 2

¹⁸² *Εμπρός*, 30/1/1954, σ.3

παραπάνω παρατάξεων συχνά παίρνουν θέση πάνω στο πρόβλημα αρθρογραφώντας ή στέλνοντας επιστολές στη εφημερίδα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο γίνονται συνεχείς εκκλήσεις από τις στήλες της εφημερίδας για άμεση ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού, την αναδιάρθρωση των υποδομών και των υπηρεσιών της επαρχίας και την προώθηση της αποκέντρωσης των κρατικών υπηρεσιών και ειδικά στη Βόρειο Ελλάδα που αντιμετωπίζεται ως «τόπος εξορίας» για τους υπαλλήλους.¹⁸³ Παράλληλα προβάλλονται συστηματικά τα επαγγελλόμενα κυβερνητικά μέτρα που αποβλέπουν στη συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο (δημόσια έργα, έργα ανοικοδόμησης, η δημιουργία περιφερειακής βιοτεχνίας και βιομηχανίας, μέτρα για την προστασία της υγείας των αγροτών και την εισοδηματική τους ενίσχυση). Είναι χαρακτηριστική επίσης η προβολή του Παπάγου κυρίως ως ένα πατερναλιστικό πρότυπο που καλείται να δώσει λύση με σοφία σε ζητήματα όπως η αποκέντρωση και η εγκατάλειψη της επαρχίας¹⁸⁴ και του Καραμανλή ως ενός δυναμικού, ακαταπόνητου ηγέτη που επιχειρεί με επιμονή να ανακόψει το πρόβλημα .

Η εφημερίδα *Ελευθερία* που εκφράζει τη φιλελεύθερη εκδοχή της νομιμοφροσύνης και αυτή ήδη από τη δεκαετία του 40 αναφέρεται με ανησυχία στην ύπαρξη της αστυφιλίας και επισημαίνει πολύ νωρίς τη διαφαινόμενη τάση εγκατάλειψης της επαρχίας .¹⁸⁵ Η κοινωνική διάσταση του φαινομένου όμως εδώ είναι περισσότερο ευδιάκριτη καθώς τονίζεται η πολυπλοκότητα του και η προσπάθεια ερμηνείας του γίνεται και με κοινωνικούς και οικονομικούς όρους.¹⁸⁶ Παρά τη συμπαράταξη της με την πλευρά των εθνικοφρόνων, η κριτική στις πολιτικές της δεξιάς που αποτελεί το βασικό πολιτικό της στίγμα, μεταφέρεται και στο θέμα της αστυφιλίας και της μετανάστευσης. Γενικότερη είναι η τάση της εφημερίδας να επικρίνει το Συναγερμό και την ΕΡΕ για την πολιτική της στην ύπαιθρο, την αύξηση της ανεργίας, την πολιτική αποκλεισμών και διώξεων και τα ελλιπή μέτρα ανασυγκρότησης που επιτείνουν το πρόβλημα .¹⁸⁷ Η υποστήριξη της στην Ένωση Κέντρου θα οδηγήσει στην υιοθέτηση και της ρητορικής του κόμματος σε θέματα αποκέντρωσης και περιφερειακής ανάπτυξης.

¹⁸³ Εμπρός: 25/8/1946, σ.3, 15/10/1947, σ. 1, 13/8/1949, σ.4

¹⁸⁴ Εμπρός, 30/1/ 1954 σ.3, 29/1/1955,σ.3

¹⁸⁵ Το πρώτο σχετικό δημοσίευμα εντοπίζεται το 1948

¹⁸⁶ *Ελευθερία*, « Η επαρχία»,24/6/1949,σ.1

¹⁸⁷ Θ. Κολυβά «Η μετανάστευσις. Ευνοείται από τις σημερινές αντιδημοκρατικές και αντιλαϊκές συνθήκες», *Ελευθερία* 3/2/1963, σ.3

Συντάκτες της εφημερίδας (όπως Σπύρος Μελάς, η Θάλεια Κολυβά, ο Σόλων Μακρής) σε σειρά άρθρων και επιφυλλίδων στη δεκαετία του '50 και του '60 ο καθένας με το προσωπικό του ύφος, αρθρογραφούσαν τακτικά για το φαινόμενο . Ειδικά η Θάλεια Κολυβά ανέπτυξε πλούσια αρθρογραφία για το θέμα και τα κείμενα της επισημαίνουν την πολιτική, οικονομική και κοινωνική διάσταση του . Σε πολλά από αυτά η ελκτική δύναμη της πρωτεύουσας αντιδιαστέλλεται με την απωθητική της επαρχίας και η φυγή από την ύπαιθρο αποδίδεται όχι μόνο στις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης αλλά στον πολιτιστικό μαρασμό της επαρχίας, την πνευματική στειρότητα και την ανυπαρξία ερεθισμάτων που διώχνουν όχι μόνο τους φτωχούς αλλά και τους ευπορότερους και κυρίως τους νέους.¹⁸⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι στις ευαισθησίες των συντακτών της εφημερίδας η πολιτισμική υστέρηση της επαρχίας αποτελεί βασικό λόγο εγκατάλειψής της.¹⁸⁹

Στις αρχές της δεκαετίας του 50 ο λόγος της Αριστερά αρθρώνεται πολύ δύσκολα λόγω των διώξεων που δέχεται. Τα αριστερά έντυπα όπως ο *Ριζοσπάστης* έχουν απαγορευθεί και κάποιες προσπάθειες όπως ο Δημοκρατικός υπήρξαν εξαιρετικά βραχύβιες και θα κλείσουν με την ενεργοποίηση του Γ ψηφίσματος όπως αναφέρθηκε. Μέχρι την κυκλοφορία της *Αυγής* (1952) ο αριστερός λόγος αρθρώνεται από βραχύβια έντυπα όπως οι «Φρουροί της ειρήνης»¹⁹⁰ που κυρίως επικεντρώνονται στην παρουσίαση των άθλιων συνθηκών των αγροτών και των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων ως αποτέλεσμα των πολιτικών των συντηρητικών δυνάμεων.

Με την έκδοση της *Αυγής* τα ζητήματα μαρασμού της επαρχίας , αγροτικών διεκδικήσεων και καταγγελίας των συνθηκών ζωής των λαϊκών στρωμάτων θα προβάλλονται μαχητικά με τους περιορισμούς που η λογοκρισία της εποχής επέβαλλε. Από το αριστερό τύπο θίγονται κυρίως τα οικονομικά προβλήματα των αγροτών και το υποκριτικό ενδιαφέρον των

¹⁸⁸ Σ. Μελά «Η πλήξις», *Ελευθερία*, 2/12 /1961, σ. 1

¹⁸⁹ Ν. Παπαδημητρίου « Επαρχία και πνεύμα», *Ελευθερία* ,19/1/1965, σ.5

¹⁹⁰ Η εφημερίδα ξεκίνησε την κυκλοφορία του στις 4 Σεπτεμβρίου του 1951 . Ήταν εβδομαδιαία, τετρασέλιδη έκδοση με εκδότες και αρθρογράφους από το χώρο της ΕΠΟΝ (Γιάννη Φιλίνη, Αντώνη Μπριλλάκη). Η εφημερίδα απευθύνεται κυρίως στη νεολαία και υπήρξε όργανο της ΕΔΝΕ (Ενιαία Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδος), νεολαίας της ΕΔΑ. Η σύνδεση της με το ΚΚΕ, η οποία φυσικά δε δηλώνεται, είναι εμφανής τόσο σε επίπεδο θεματικής όσο και σε επίπεδο ρητορικής . Μετά την απαγόρευση της κυκλοφορίας της εφημερίδας Φρουροί της Ειρήνης στις 19 Ιανουαρίου 1952, η ΕΔΝΕ θα διαλυθεί. βλ. Παπαθανασίου, Ιωάννα ,*Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ Αθήνα 2008 σ. 40-44.) Το σώμα της εφημερίδας βρίσκεται ψηφιοποιημένο στα ΑΣΚΙ , *Φρουροί της Ειρήνης*, (κωδικός τεκμηρίων 6378.001-6378.0020)

κυβερνόντων ¹⁹¹. Στην περίπτωση του αριστερού τύπου, η εγκατάλειψη της υπαίθρου συνδέεται με τη δομή του καπιταλιστικού συστήματος και κυρίως τις επιλογές των αντιλαϊκών, δεξιών κυβερνήσεων. Η κυρίαρχη εικόνα που προβάλλει η *Αυγή* είναι της φτώχειας και της εγκατάλειψης από το δεξιό εκδικητικό κράτος που στηρίζει την πλουτοκρατία και αφήνει τις αγροτικές μάζες στην τύχη τους.¹⁹² Στα ρεπορτάζ από επαρχιακές πόλεις και περιοχές (Βόλο, Φθιώτιδα, Ήπειρο, Μακεδονία κλπ) εκτός από τα ιδιαίτερα προβλήματα κάθε περιοχής η κοινή διαπίστωση είναι η χειροτέρευση της θέσης του αγροτικού κόσμου.¹⁹³ Σε πολλά δημοσιεύματα προβάλλεται η μαχητικότητα των αγροτικών στρωμάτων για τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους.

Ειδικότερα τα δημοσιεύματα επικεντρώνονται στις πρακτικές του κράτους της δεξιάς που ζητά την «υποδούλωση του αγροτικού πληθυσμού στα συμφέροντα των ισχυρών», στην πολιτική της Αγροτικής Τράπεζας που πιάζει τους αγρότες με τα δάνεια, στον περιορισμό της διάθεσης των αγροτικών προϊόντων στις αγορές των Ανατολικών χωρών, στη χαλάρωση του προστατευτισμού στη τιμή ασφαλείας των αγροτικών προϊόντων.¹⁹⁴ Πολύ συχνή είναι επίσης η καταγγελτική επισήμανση της έλλειψης των έργων ανασυγκρότησης στην ύπαιθρο που αποδίδεται στον τρόπο αξιοποίησης του σχεδίου Μάρσαλ για στρατιωτικούς ή ιδιοτελείς σκοπούς και όχι για την αποκατάσταση των δομών της υπαίθρου.¹⁹⁵ Η εφημερίδα επίσης καταγγέλλει τη μεθοδευμένη αποπνευματοποίηση της επαρχίας με τη διάλυση πνευματικών ομίλων, τη δίωξη πνευματικών ανθρώπων, το κλείσιμο λαϊκών βιβλιοθηκών και την κατάσχεση βιβλίων με «αντεθνικό περιεχόμενο». Σε κείμενο του Κ. Πορφύρη το 1952 διαβάζουμε: «Το αντιπνευματικό κλίμα, συνέπεια του φόβου των κυρίαρχων ομάδων μπροστά στη σκέψη, ο διωγμός της σκέψης, ο χαρακτηρισμός σαν ύποπτου κάθε ανθρώπου που σκέφτεται, όλα αυτά εκδηλώνονται πολύ πιο έντονα στο στενό επαρχιακό περιβάλλον και καταπνίγουν όπως τα αγκάθια της ευαγγελικής παραβολής τους σπόρους της ζωής και καταφέρνουν να απονεκρώσουν την επαρχία».¹⁹⁶

¹⁹¹ Ενδεικτικό τίτλοι: *Η Αυγή*, «Τα προβλήματα του νομού Κοζάνης» (6/10/1953), « Επίθεση του Συναγερμού εναντίον των αγροτών» (14/1/1953), Τα Δωδεκάνησα εγκαταλείφθηκαν από το κράτος» (11/11/1953)

¹⁹² *Η Αυγή*: « η Ελληνική επαρχία αγωνιά. Στη μανία των εμπορών και της ΑΤΕ» (20/4/1954), « Μια ματιά στην ύπαιθρο. Θεσσαλία. Η φτώχεια των αγρών και το κυβερνητικόν έργον- δημαγωγία και πραγματικότητας» (8/1/1961)

¹⁹³ πχ. « Πείνα, χρέη, μετανάστευσις. Το τραγικό τρίπτυχο της Ηπείρου» (19/2/1961), « Η εξαθλίωσις της ελληνικής επαρχίας αγγίζει τα όρια της κολάσεως» (94/3/1961)

¹⁹⁴ βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*: «Η ελληνική επαρχία αγωνιά. Στη μανία των εμπορών και της ΑΤΕ» (20/4/1954, σ. 3)

¹⁹⁵ βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*: «Η Ελλάδα κάτω από το σχέδιο Μάρσαλ. Η αλήθεια για την «αμερικανική βοήθεια» (16/11/1952, σ. 1) , « Το φάντασμα της ανασυγκρότησης» (20/7/1954, σ. 3)

¹⁹⁶ *Η Αυγή*, 8/10/1952, σ.2

Μαχητικά στέκεται επίσης η εφημερίδα στα προβλήματα των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων των πόλεων που αποτελούν και τις ομάδες στις οποίες κατεξοχήν αναφέρεται. Ειδικά το πρόβλημα της στέγασης και των συνθηκών ζωής στους συνοικισμούς είναι ένα πεδίο που η Εφημερίδα ανέδειξε με συνεχή ρεπορτάζ και δημοσιεύματα στο Περιστέρι, το Κερατσίνι, στον Ασύρματο, στην Πετρούπολη, στη Δραπετσώνα¹⁹⁷. Το ζήτημα των αυθαιρέτων και της λαϊκής κατοικίας επανέρχεται συνεχώς. Παρόλα αυτά οι αναφορές στα κύματα εσωτερικών μεταναστών που φτάνουν στην Αθήνα και ο εντοπισμός της αστυφιλίας ως μιας επιλογής των αγροτικών πληθυσμών για τη βελτίωση της θέσης τους ελάχιστα προβάλλεται από την εφημερίδα.

Ενώ η εσωτερική μετανάστευση ως ιδιαίτερο φαινόμενο απουσιάζει από τα δημοσιεύματα της *Αυγής*, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 50, η μετανάστευση στο εξωτερικό παρουσιάζεται με τα μελανότερα χρώματα πολύ πιο έντονα από τις άλλες εφημερίδες. Στην αντίληψη και την ρητορική της *Αυγής* η μετανάστευση ταυτίζεται με τη μετακίνηση στο εξωτερικό και αποτελεί έκφανση του αντιλαϊκών επιλογών της Δεξιάς που ο αριστερός λόγος καταδικάζει δριμύτατα. Είναι χαρακτηριστική η σύνδεση του κοινωνικού φαινομένου της εξωτερικής μετανάστευσης με την ευρύτερη πολιτική και τον πολιτικό ανταγωνισμό. Οι μαρτυρίες ατόμων που μετανάστευσαν ιδίως στην Αμερική προβάλλονται ως απόδειξη της στυγνής εκμετάλλευσης του καπιταλισμού και αδιέξοδης ατομικής επιλογής.¹⁹⁸ Στα δημοσιεύματα της *Αυγής* η εξωτερική μετανάστευση είναι όχι μόνο εθνικός κίνδυνος¹⁹⁹ (ερήμωση της υπαίθρου, στέρηση εργατικών χεριών κλπ) αλλά παρουσιάζεται ως μια αδιέξοδη διαδικασία που δεν μπορεί να βελτιώσει τη ζωή των μεταναστών αφού οι συνθήκες εργασίας εντός του πλαισίου του καπιταλισμού στις χώρες της Δύσης προλεταριοποιούν τους εργαζόμενους. Στη ρητορική της εφημερίδας που επικαλείται μαρτυρίες μεταναστών, στην Αυστραλία και στις ΗΠΑ αρχικά, και στην Κεντρική Ευρώπη αργότερα αλλά και ρεπορτάζ, οι συνθήκες ζωής και εργασίας των μεταναστών παρουσιάζονται άθλιες και η προσπάθεια βελτίωσης των

¹⁹⁷ Μερικοί τίτλοι είναι χαρακτηριστικοί. *Η Αυγή*: «Πολύγωνο. Συνοικισμός 0. Ένα πραγματικό στρατόπεδο συγκέντρωσης στην καρδιά της Αθήνας» (16/11/1952, σ. 4.)

¹⁹⁸ βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*: «Η αιμορραγία του έθνους. Ομαδική μετανάστευσις. Συντονισμένη εκστρατεία για τον εξανδραποδισμό του λαού» (12/9/1954 σ. 5).

¹⁹⁹ βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*: «Η μετανάστευσις δεν είναι λύσις αλλά αληθινό εθνικό έγκλημα», (31/1/1952, σ.1), «Εθνικό έγκλημα» (5/2/1954, σ.1), «Μετανάστευσις. Αιμορραγία» (23/6/1963 σ.7) κ.ά.

όρων ζωής τους καθολικά ατελέσφορη.²⁰⁰ Η ίδια δριμύτητα στην κριτική δεν παρατηρείται για την εσωτερική μετανάστευση.

Η ποσοτική διαφοροποίηση

Ο δεύτερος διαφορισμός αφορά την ποσοτική παρουσία δημοσιευμάτων σχετικά με την εσωτερική μετανάστευση. Μετά την απελευθέρωση και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου τα δημοσιεύματα είναι αρκετά στον συντηρητικό τύπο και σχεδόν απουσιάζουν από τον κεντρώο και αριστερό τύπο (πιν. 7 στο παράρτημα). Στις αρχές της δεκαετίας του 50 τα δημοσιεύματα για την αστυφιλία είναι σχετικά περιορισμένα. Η εικόνα μεταβάλλεται όσο προχωρά η δεκαετία .²⁰¹ Ο αριθμός τους διογκώνεται εντυπωσιακά , η έκταση τους μεγαλώνει (τα μονόστηλα δίνουν τη θέση τους σε εκτεταμένα ρεπορτάζ και άρθρα) και η θέση που παίρνουν τα δημοσιεύματα για τη μετανάστευση στη δομή της ύλης των εφημερίδων αναβαθμίζεται (μετατόπιση στην πρώτη σελίδα ή σε καίρια θέση), ειδικά στον κεντρώο τύπο. Επιπλέον πληθαίνουν τα άρθρα γνώμης και οι επιφυλλίδες σχετικά με τις παραμέτρους του ζητήματος που δηλώνουν την αντίληψη ότι πρόκειται για ένα κοινωνικό ζήτημα ευρύτερου ενδιαφέροντος. Στην κορύφωση του το κύριο άρθρο αρκετών εφημερίδων αφιερώνεται στο φαινόμενο.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 50 οι εφημερίδες απευθύνονται σε ειδικούς για να διαφωτίσουν το κοινό του για το φαινόμενο, κάνουν εκτενή ρεπορτάζ στην ύπαιθρο παρουσιάζοντας την ερήμωση της, προβάλλουν απόψεις αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν στην πρωτεύουσα και στις άλλες μεγάλες πόλεις για να γίνουν βιώσιμες και ανεξάρτητα πολιτικής τοποθέτησης στέκονται με ανησυχία απέναντι στο φαινόμενο. Τα περισσότερα δημοσιεύματα εστιάζουν στους κινδύνους και την αναγκαιότητα λήψης μέτρων. Στη δεκαετία του 60 οπότε και το ζήτημα της εσωτερικής μετανάστευσης αρχίζει να αποκτά εκρηκτικές διαστάσεις, είναι χαρακτηριστική η κλιμάκωση των δημοσιευμάτων τόσο από άποψη ποσότητας όσο και από άποψη οξύτητας στην κριτική του φαινομένου απέναντι στις κυβερνητικές επιλογές από τον αντιπολιτευτικό τύπο. Το ζήτημα γίνεται πρωτοσέλιδο και αντικείμενο ερευνών και διεξοδικών αναλύσεων σε συνέχειες,

²⁰⁰ βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*: « Η τραγωδία των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική», (16/11/1952), « Από τις 300.000 μετανάστες μόνο οι 5.000 ευδοκίμησαν» (15/3/1953, σ.3) κά.

²⁰¹ Στον πίνακα 7 που παρατίθεται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας, , η απότομη διόγκωση των δημοσιευμάτων για την αστυφιλία στην εφημερίδα *Ελευθερία* στη δεκαετία του 60 είναι εμφανής.

Μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε δε τα δημοσιεύματα θα μειωθούν αλλά θα υπερσκελιστούν σε ποσότητα από τα δημοσιεύματα για την εξωτερική μετανάστευση .

Η εσωτερική διαφοροποίηση

Ο τρίτος διαφορισμός αφορά τον τρόπο που στην ίδια εφημερίδα μεταλλάσσεται ο τρόπος παρουσίασης και κάλυψης του φαινομένου μέσα στο χρόνο. Πρόκειται για μια ποιοτική διαφοροποίηση. Οι παράγοντες που καθορίζουν αυτήν την διαφοροποίηση εκτός από την ίδια τη δυναμική του φαινομένου , είναι οι κοινωνικοπολιτικές μεταβολές, οι πολιτικές συγκυρίες (όπως π.χ. το κόμμα που είναι στην εξουσία και η σχέση του εντύπου με αυτό), επικαιρικά γεγονότα (π.χ. εκλογές, απογραφή, συνέδρια κ.ά) . Αντίστοιχη διαφοροποίηση παρατηρείται και σε επίπεδο λόγου και ύφους. Σε προεκλογικές περιόδους π.χ. ή σε περιόδους έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης το ύφος είναι οξύτερο Η ρητορική ποικίλει ακόμα και μέσα στο ίδιο έντυπο: ψύχραιμες και εμπεριστατωμένες αναλύσεις, μελοδραματικά και έντονα κινδυνολογικά άρθρα και ρεπορτάζ, οξείες επιθέσεις σε κυβερνητικές πρακτικές, ακόμα και ειρωνικές ή σαρκαστικές προσεγγίσεις.

Η διαφοροποίηση αυτή είναι έντονη στον κεντρώο και αριστερό λόγο. Στις αρχές της δεκαετίας του 50 η *Αυγή* όπως επισημάναμε, δεν προβάλλει ιδιαίτερα το ζήτημα της πληθυσμιακής εγκατάλειψης της υπαίθρου με στόχο τα αστικά κέντρα, αν και η κατάσταση των αγροτών και οι συνθήκες διαβίωσης τους διεκτραγωδούνται σχεδόν σε κάθε φύλλο. Η εφημερίδα επικεντρώνεται στην εγκατάλειψη της επαρχίας από το κράτος και τις δεξιές κυβερνήσεις και όχι στην εγκατάλειψη της επαρχίας από τους κατοίκους της. Τα προβλήματα των αγροτών δεν τα συνδέει ευθέως με τη φυγή προς τα αστικά κέντρα, ούτε τα προβλήματα των εργατών στα αστικά κέντρα με την αστυφιλία. Όπως αναφέραμε μάλιστα αποφεύγεται η χρήση της λέξης αστυφιλία. Προκαλεί πράγματι εντύπωση η απουσία καταγγελτικού λόγου εκ μέρους της αριστερά για τη φυγή –έξοδο των αγροτών προς τα αστικά κέντρα στις αρχές της δεκαετίας του 50. Ίσως η στάση της εφημερίδας να οφείλεται στην αντίληψη που οι αριστεροί οικονομολόγοι της εποχής είχαν για το πλεονάζοντα πληθυσμό της υπαίθρου , τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της εξόδου. Σύμφωνα με την κρατούσα αντίληψη αυτός ο πληθυσμός θα μπορούσε να αποτελέσει το απαραίτητο εργατικό δυναμικό για την ενίσχυση της βιομηχανίας και επομένως η μετακίνηση τμήματος του στις πόλεις δεν αντιμετωπίζονταν οιονεί αρνητικά από τον αριστερό λόγο.

Κατά τα πρώτα έτη της όμως της δεκαετίας του 60 η κριτική των κεντρώων και αριστερών εφημερίδων για την ανεπάρκεια των πολιτικών της ΕΡΕ (εγκατάλειψη του αγροτικού

κόσμου, αποτυχημένη αποκεντρωτική πολιτική κλπ) γίνεται ευδιάκριτα περισσότερο μαχητική. Η *Αυγή* το 1963 καταγγέλλει την ερήμωση της υπαίθρου η οποία αποδίδεται στην εγκληματική οικονομική πολιτική της κυβέρνησης και αποτελεί πατριωτικό χρέος η οργανωμένη αντίσταση και πάλι κατά της αντιλαϊκής και αντεθνικής πολιτικής της δεξιάς και η ανατροπή της παράνομης κυβέρνησης Καραμανλή.²⁰² Η διαφοροποίηση είναι εμφανής και σε επίπεδο στάσης και σε επίπεδο λόγου. Ο λόγος της Αριστεράς έχει γίνει οξύς. Ο Ανένδοτος και η χαλάρωση των μέτρων ελέγχου έχουν καθορίσει το ύφος που από καταγγελτικό έχει γίνει σχεδόν πολεμικό.

Την ίδια περίοδο και στην *Ελευθερία* τα δημοσιεύματα για την αστυφιλία πυκνώνουν. Η εφημερίδα αντιμετωπίζει με αυξανόμενο ενδιαφέρον το θέμα και οι αναφορές στοιχείων των απογραφών αλλά και άρθρων γνώμης και ρεπορτάζ πληθαίνουν (βλ. πίνακα 7). Τα δημοσιεύματα αντανακλούν μια προϊούσα αμφισβήτηση της πολιτικής που ασκήθηκε για μια δεκαετία από τη δεξιά και η οποία δεν εκφράζεται τώρα μόνο από τον Τύπο της Αριστεράς αλλά και από κεντρώα έντυπα που απηχούν απόψεις των κοινωνικών δυνάμεων που θα φέρουν την Ένωση Κέντρου στην εξουσία. Τα δημοσιεύματα αυτά άλλοτε έχουν ένα χαρακτήρα «αντικειμενικό» με παράθεση στοιχείων και στατιστικών και άλλοτε περισσότερο κοινωνιολογικό και πολιτικό με αναζήτηση αιτιών και διατύπωση προτάσεων επίλυσης από τη μεριά της εφημερίδας. Η αδυναμία επίλυσης συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με την αδυναμία των δεξιών κυβερνήσεων να δώσουν λύση σε δομικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Στις παραμονές ειδικά των εκλογικών αναμετρήσεων του 1961 και 1963 και 1964 το ζήτημα της μετανάστευσης προβάλλεται emphaticά ως δείγμα αποτυχίας της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής της Δεξιάς. Στους πολιτικούς λόγους των ηγετών του Κέντρου το ζήτημα της αποκέντρωσης κατέχει κυρίαρχη θέση²⁰³ και αυτό αντανακλάται και σε σχετικά άρθρα γνώμης ή ρεπορτάζ.²⁰⁴

²⁰² βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*: 18/1/1963 σ. 3, 17/7/1963 σ. 7, 8/10/1963 σ. 5 κ.ά

²⁰³ Ενδεικτικά: *Ελευθερία*: «Οι αρχηγοί του Κέντρου προς τον λαόν» (24/10/1961 σ.1), « το πλήρες κείμενο της ομιλίας του κ. Γ. Παπανδρέου εις Πάτρας»(3/7/1962, σ.3)

²⁰⁴ Σε δημοσίευμα της Θ. Κολυβά στην *Ελευθερία* στις 12/1/1964, σ. 7 αναλύεται ο πελατειακός τρόπος λειτουργίας της τοπικής αυτοδιοίκησης στην προηγούμενη οχταετία, επικρίνεται η επιλογή των μικρών κοινωφελών έργων που αποτέλεσαν το κύριο μέσο ανάπτυξης της επαρχίας, ως αναποτελεσματική και ελλιπής εξαιτίας της κακοδιαχείρισης και της διασπάθισης δημοσίου χρήματος, η ταλαιπωρία μαθητών που περπατούν χιλιόμετρα για να φτάσουν στο σχολείο τους, η έλλειψη κοινοτικών ιατρείων και η δυσκολία πρόσβασης σε γιατρό και νοσοκομεία, η απουσία πνευματικής ζωής εκφράζοντας την άποψη ότι «η εξωαθηναϊκή Ελλάς είναι χώρος κατάλληλος μόνο για αποικιακή εκμετάλλευση». Τα άρθρα ζητά ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης και την αποκέντρωση και μέσω αυτής την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη της επαρχίας.

Αλλά και στο δεξιό τύπο μπορούμε να ανιχνεύσουμε παρόμοιες διαφοροποιήσεις. Αναφέραμε παραπάνω την πυκνότητα και την έκταση των δημοσιευμάτων που παρατηρείται στα τέλη της δεκαετίας του 40 από το *Εμπρός*. Η τάση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως προσπάθεια προσεταιρισμού του αγροτικού κόσμου που η παράταξη των εθνικοφρόνων είχε ανάγκη για την επικράτηση της και της ανησυχίας που δημιουργούσε η συγκέντρωση εκτοπισμένων πληθυσμών στα αστικά κέντρα. Τα δημοσιεύματα την περίοδο διακυβέρνησης από το Συναγερμό και την ΕΡΕ μειώνονται χαρακτηριστικά (βλ πιν. 7 στο παράρτημα) και σε αυτά όπως αναφέραμε, η ευθύνη για την ερήμωση της υπαίθρου αποδίδεται, την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τη δεξιά, στο κράτος γενικά και όχι ευθέως στα κυβερνόντα κόμματα. Με την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία το 1963 την ευθύνη για το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης έχει το «αμοραλικό Κέντρο» που επιδείνωσε το φαινόμενο και επιρρίπτουν στην κυβέρνηση την αδυναμία να συγκρατήσει και να αξιοποιήσει το παραγωγικό δυναμικό της χώρας. Ο κεντρώος τύπος φυσικά επιρρίπτει τις ευθύνες στα προηγούμενες κυβερνήσεις που οι πολιτικές τους οδήγησαν την ύπαιθρο σε μαρασμό.

Η διόγκωση του φαινομένου της αστυφιλίας όσο προχωρά η δεκαετία του 60, δημιουργεί νέα δεδομένα ζωής και εργασίας και γίνεται αντιληπτό ότι είναι ένα παγκόσμιο και μάλλον αναπόδραστο φαινόμενο της εποχής. Η κριτική και η αποτίμηση του εμπεριέχει συχνά αντιφατικά αξιολογικά σχόλια ακόμα και μέσα στο ίδιο δημοσίευμα πράγμα που αντανακλά την αμηχανία μπροστά στη νέα πραγματικότητα. Σε ανταπόκριση της *Ελευθερίας* από το Παρίσι με τίτλο «η απάνθρωπη κόλαση των μεγαλουπόλεων» διαβάζουμε «Λένε ότι η μεγάλη πόλις αντλεί το πλούτο μιας χώρας. Ίσως. Όμως δεν τον σπαταλά. Σύμφωνα με τις στατιστικές στη μεγάλη πόλι ζει ο άνθρωπος καλύτερα και πάντως περισσότερο. Η θνησιμότης είναι μικρότερη. Τα παιδιά είναι πιο μεγαλόσωμα και αντέχουν περισσότερο στις αρρώστιες».²⁰⁵ Η ανάπτυξη και η βελτίωση των όρων ζωής που επέφερε η αστικοποίηση σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν είναι δυνατόν να αγνοηθεί παρά τη διαδεδομένη επικριτική στάση απέναντι της.

Προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε (1966-1967) τα δημοσιεύματα του Τύπου αν και συνεχίζουν να είναι επικριτικά για την αστυφιλία και την ερήμωση της υπαίθρου έχουν μετατοπίσει την προσέγγισή τους. Επικεντρώνονται στις επιπτώσεις της στη ζωή στις πόλεις και ειδικά στην Αθήνα και το ενδιαφέρον στρέφεται όλο και πιο έντονα στη διεκδίκηση της

²⁰⁵ *Ελευθερία*, 21/10/1966, σ.3

βελτίωσης των συνθηκών ζωής στα αστικά κέντρα.²⁰⁶ Επιπλέον κύριος όγκος των δημοσιευμάτων για την εγκατάλειψη της υπαίθρου τη δεκαετία αυτή αφορά την εξωτερική μετανάστευση.

Η συζήτηση στη Βουλή για την επαρχία

Ένα γεγονός που επιτρέπει να αντιληφθούμε τις διαφοροποιήσεις για την εσωτερική μετανάστευση τόσο στον πολιτικό λόγο όσο και στο λόγο του Τύπου είναι η συζήτηση που διεξάγεται στη Βουλή το Φεβρουάριο του 1961 με αφορμή επερώτηση βουλευτών του Κέντρου για τα αίτια και τις συνέπειες της εγκατάλειψης της υπαίθρου.²⁰⁷ Βουλευτές της αντιπολίτευσης όπως ο Γ. Μαύρος και ο Γ. Παπανδρέου επιτίθενται με δριμύτητα στην κυβέρνηση για τις επιλογές της που έχουν οδηγήσει στην ερήμωση της υπαίθρου και στην ασύμμετρη ανάπτυξη της Αθήνας κατά τα πρότυπα παλιάς «αποικιακής πρωτεύουσας». Τα στοιχεία που παραθέτει ο Μαύρος στη Βουλή αναφέρουν την αποχώρηση από την ύπαιθρο πάνω από 500.000 ανθρώπων και τη διαμόρφωση άθλιων συνθηκών διαβίωσης τους στα περίχωρα της Αθήνας όπου έχουν οι περισσότεροι συγκεντρωθεί. Καταγγέλλεται από την αντιπολίτευση ο αργός και ακανόνιστος ρυθμός που εκτελούνται τα προγράμματα ανάπτυξης στην περιφέρεια και ζητά να κατατεθούν συγκεκριμένα στοιχεία για την πορεία και τη χρηματοδότηση των έργων. Οι κυβερνητικοί εκπρόσωποι Πρωτοπαπαδάκης (υπουργός συντονισμού), ο Κ. Αδαμόπουλος (υπουργός γεωργίας), Τσάτσος (αντιπρόεδρος της κυβέρνησης) προσπαθούν να πείσουν ότι η κατάσταση στην ύπαιθρο είναι υπό έλεγχο και δεν έχει τις διαστάσεις που η αντιπολίτευση της αποδίδει.²⁰⁸

Η συζήτηση στη Βουλή που θα διαρκέσει πολλές μέρες και με αρκετή ένταση, καθώς το λόγο θα πάρουν ομιλητές από όλους τους πολιτικούς χώρους, θα καλυφθεί από το σύνολο σχεδόν του Τύπου. Ενώ όλος ο Τύπος συγκλίνει στη σημασία του φαινομένου, η παρακολούθηση της στάσης και των απόψεων που διατυπώνουν οι εφημερίδες στο κύριο άρθρο τους αλλά και τα ευρύτερα δημοσιεύματα και σχόλια όσο διαρκεί η συζήτηση και μετά μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους πάνω στο ζήτημα σε

²⁰⁶ *Ελευθερία*: «Ο κακός δαίμων της Πρωτεύουσας. Τα αδίστακτα συμφέροντα και η παχυλή αδιαφορία όλων καταστρέφουν την πιο όμορφη πόλη του Κόσμου», (14/8/1966 σ. 5) και στο ίδιο φύλο «Οι Αθηναίοι έχουν νεύρα»

²⁰⁷ Βιβλιοθήκη της Βουλής, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου*, μέρος Δ (1946-1967), 67/22.2.1961 τόμος 1, σ. 770

²⁰⁸ Για τις αγορεύσεις βλ. Βιβλιοθήκη της Βουλής *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου*, μέρος Δ (1946-1967), 67/22.2.1961 τόμος 1 σ. 770 και *Η Αυγή*, 23/2/1961, σ. 1

μια κομβική για την εξέλιξη του στιγμή να και βγάλουμε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τις πολιτικές και κοινωνικές επιλογές τους .

Οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες προσπαθούν γενικά να κρατήσουν χαμηλά τους τόνους της αντιπαράθεσης πάνω σε αυτό το ζήτημα σε αντίθεση με τις κεντρώες και τις αριστερές που ασκούν έντονη αντιπολίτευση. Η δικαιολογία του Πρωτοπαπαδάκη π.χ. ότι δεν είναι εύκολη η συγκέντρωση στοιχείων για την επαρχία και ότι «ο περιφερειακός προγραμματισμός κατ' ανάγκην έπεται του γενικού» καθώς και η άρνηση του να δώσει ακριβή στοιχεία για την επαρχία θα προκαλέσουν σκωπτικά σχόλια από τα Νέα ²⁰⁹, ενώ η Αυγή θα προβάλλει σε πρωτοσέλιδο την αγόρευση του καθηγητή Κιτσίκη και του Ηλία Ηλιού που ως εκπρόσωπος της ΕΔΑ, επικρίνει τις κυβερνητικές επιλογές για την ύπαιθρο και κάνει λόγο για παιδιά που ψάχνουν στα σκουπίδια για φαγητό και για μαθητές στην Λακωνία που λιποθυμούν από την πείνα . ²¹⁰ Η *Ακρόπολις* πάλι υποστηρίζει ότι «δεν υπάρχει μεν η ‘πλήρης εγκατάληψις’ περί της οποίας ομίλησεν η αντιπολίτευσις, υπάρχει όμως ευρύτατον περιθώριον δικαίων απαιτήσεων της επαρχιακής Ελλάδος, αι οποίαι επιβάλλονται να ικανοποιούνται, συν τω χρόνω και εν τω μέτρω του δυνατού» και χαρακτηρίζει τη συζήτηση για την επαρχία που συνεχίζεται για τέσσερις μήνες «φιλολογική» ²¹¹

Η συζήτηση στη Βουλή θα εγείρει μια έκρηξη δημοσιευμάτων τόσο στο συμπολιτευόμενο όσο και στον αντιπολιτευόμενο τύπο που αφορούν τις συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στην επαρχία και στην πρωτεύουσα. Η *Καθημερινή* της Ελένης Βλάχου ξεκινά μια σειρά δημοσιευμάτων με τον τίτλο «Πολεοδομικό χάος» όπου περιγράφονται οι πολεοδομικές ατασθαλίες στην πρωτεύουσα και η καταστροφή του αστικού χώρου. ²¹² Η *Ακρόπολις* τον ίδιο μήνα ξεκινά εκτεταμένη έρευνα με θέμα «Τι απέγιναν αι 500.000 των επαρχιωτών που συνέρρευσαν εις Αθήνας το 1951-1961». ²¹³ Η έρευνα καλύπτει σε σειρά άρθρων τα προβλήματα εργασίας, στέγασης, υγιεινής, την κοινωνική συμπεριφορά, τη στροφή σε παρασιτικά επαγγέλματα (ρακοσυλκετισμός) των μεταναστών στην Αθήνα. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του δημοσιεύματος για την κοινωνική συμπεριφορά και την ηθική των επήλυδων: «Μόνο το 20% των διαπραττομένων εις την πρωτεύουσαν αδικημάτων οφείλονται εις τους εξ επαρχίας κατοίκους» και παρακάτω. «Οι ερχόμενοι εξ υπαίθρου δεν υποπίπτουν εις τεντιμποϊσμόν». Η *Αυγή* δανείζεται τον τίτλο των δημοσιευμάτων της

²⁰⁹ Τα Νέα, 23/2/1961 σ. 4

²¹⁰ Η Αυγή, 4/3/1962, σ1 και 11/3/1962 σ.1 αντίστοιχα

²¹¹ Ακρόπολις, 26/4/1961, σ.1

²¹² Η Καθημερινή, 20/2/1961, 21/2/1961, 22/2/1961, 23/2/1961, 24/2/1961

²¹³ Ακρόπολις, 28/5/1961, 30/5/1961, 31/5/1961, 1/6/1961/, 2 / 6/1961, 3/6/1961.

Καθημερινής και προβάλλει την κριτική που ασκεί ο φιλοκυβερνητικός τύπος ως απόδειξη της αποτυχημένης πολιτικής της δεξιάς στην Αθήνα.²¹⁴ Η *Αυγή* πάλι το Φεβρουάριο του 1962 ξεκινά έρευνα στην ύπαιθρο με τίτλο «Να η επαρχία», ενώ στις 12 Μαρτίου, τις παραμονές της απογραφής του 1961, δημοσιεύεται το περίφημο άρθρο της Ε. Κουμουλάκου και του Δ. Ραυτόπουλου με τον τίτλο «Αποικία Αθήνα» που σηματοδοτεί την αρχή σειράς δημοσιευμάτων και αφιερωμάτων της εφημερίδας για την κατάσταση που επικρατεί στην Αθήνα και την ύπαιθρο.²¹⁵

Τα παραπάνω δημοσιεύματα αν και έχουν κοινό αντικείμενο διαφοροποιούνται στο ύφος και την προσέγγιση ανάλογα με την ιδεολογική δέσμευση του εντύπου. Είναι χαρακτηριστικό π.χ. ότι στα δημοσιεύματα της *Καθημερινής* η ευθύνη για το πολεοδομικό χάος δεν αποδίδεται ευθέως σε συγκεκριμένες κυβερνητικές επιλογές, ενώ στα άρθρα της Κουμουλάκου, στα επιχειρείται η καταγραφή της ανθρωπογεωγραφίας των λαϊκών συνοικιών της Αθήνας, άμεσα και έμμεσα επικρίνεται το δεξιό κράτος για τις συνθήκες ζωής στα λαϊκά προάστια.

Το θέμα θα απασχολήσει έντονα το δημόσιο διάλογο της εποχής και πάνω σε αυτό θα τοποθετηθούν και ειδικοί με δημοσιεύσεις τους σε ειδικά επιστημονικά περιοδικά όπως ο καθηγητής Ν. Κιτσίκης στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού «Αρχιτεκτονική», και οι Κ. Μπίρης και Αγγ. Σιάγος στο περιοδικό «Σύγχρονη Οικοδομική». Τα άρθρα αναδημοσιεύονται στις εφημερίδες αποδεικνύοντας το ευρύτερο ενδιαφέρον που προκαλεί το θέμα. Τόσο η ένταση και η διάρκεια της συζήτησης του θέματος στη Βουλή όσο και έκταση των δημοσιευμάτων στον τύπο αποτυπώνουν και αναπαράγουν τον προβληματισμό της κοινωνίας για το θέμα. Η δημόσια συζήτηση για την αστυφιλία θα κορυφωθεί με τη δημοσίευση των στοιχείων της απογραφής του 1961 από την ΕΣΥΕ οπότε και επίσημα πια καταγράφεται η έξοδος 600.000 περίπου ανθρώπων από την επαρχία προς τα αστικά κέντρα. Τα αποτελέσματα της απογραφής σχολιάζονται με πηχυαίους τίτλους από τις περισσότερες εφημερίδες της εποχής

²¹⁴ Η *Αυγή*, « Το πολεοδομικό χάος της Αθήνας. Αναρχία, Ασυδοσία και Σπέκουλα», 4/5/1961 και 5/5/1961

²¹⁵ Η *Αυγή*, 12/3/1961, 13/3/1961, 14/3/1961

2δ. Όψεις της εσωτερικής μετανάστευσης μέσα από τον Τύπο.

Η πρώτη άμεση παραδοχή όταν κάποιος ξεφυλλίσει τον Τύπο της εποχής είναι η ξεκάθαρα αρνητική του στάση απέναντι στην αστυφιλία, με τις διαφοροποιήσεις που παραπάνω επισημάναμε. Επειδή όμως η σχέση του Τύπου με τα κοινωνικά φαινόμενα είναι δυναμική, δεν τα παρουσιάζει απλώς αλλά συχνά τα σχηματοποιεί, τα αναπαράγει ή τα μεταβάλλει. Σε αυτήν την ενότητα θα εξετάσουμε πώς επέδρασε ο Τύπος πάνω στο μεταναστευτικό φαινόμενο, ποια εικόνα του προέβαλε και ποιες κυρίαρχες αναπαραστάσεις του καλλιέργησε. Και τελικά πώς αυτές οι προβαλλόμενες όψεις νοηματοδοτήθηκαν από τους αναγνώστες των εφημερίδων.

α. το δίπολο επαρχία- Αθήνα

Ο μεγαλύτερος όγκος των δημοσιευμάτων θίγει τις αιτίες και τις επιπτώσεις της αστυφιλίας με επίκεντρο την ύπαιθρο. Χαρακτηριστικά είναι δημοσιεύματα- ανταποκρίσεις από συγκεκριμένες αγροτικές ή επαρχιακές περιοχές που πλήττονται από την εσωτερική μετανάστευση. Κοινή συνισταμένη των ανταποκρίσεων από την ύπαιθρο, ανεξαρτήτως της πολιτικής τοποθέτησης του εντύπου, είναι οι δυσκολίες του αγροτικού κόσμου, η έλλειψη υποδομών και η πνευματική στείριότητα με σκοπό τη λήψη μέτρων. Τα δημοσιεύματα όμως θίγουν το θέμα της ερήμωσης της και του οικονομικού και πολιτιστικού της μαρασμού συνήθως σε αντίστιξη με την Αθηναϊκή ευζωία. Το *Εμπρός* π.χ. σε ρεπορτάζ για τα Φάρσαλα αναφέρει: «Το κράτος φροντίζει μόνο δια την καλοπέρασιν των αστών, ενώ αφήνει τους αγρότας και τους άλλους εργάτας της υπαίθρου εις την μαύρην δυστυχίαν».²¹⁶

Τέτοια δημοσιεύματα που περιγράφουν με τα μελανότερα χρώματα τη ζωή στην ύπαιθρο αφορούν σχεδόν όλη την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά και τα συναντάμε σε όλες τις εφημερίδες ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης. Η αντίστιξη ανάμεσα σε μια ασφυκτιούσα επαρχία και μια πόλη που σφύζει από ζωή γίνεται ορατή οποιοδήποτε φύλλο, οποιασδήποτε εφημερίδας και αν διαβάσει κάποιος. Ενδεικτικά προς αυτή την κατεύθυνση είναι δημοσιεύματα προβάλλουν την άρνηση εκπαιδευτικών να προαχθούν μετακινούμενοι στην

²¹⁶ βλ. Β.:Τσιμπιδάρος, «Το δράμα των Φαρσάλων», *Εμπρός*, 5/7/1951, σ.1. Παρόμοιου περιεχομένου δημοσιεύματα: Ν. Τσιρώνης, «Επαρχία και τέχνη», *Ελευθερία*, 9/2/1957 σ.4, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος «Ο ασύγχρονος κόσμος» *Ελευθερία*, 1/9/1957, σ. 1.

επαρχία ως ενδεικτικό της απώθησης που γεννά η ύπαιθρος²¹⁷, στρατιωτικών σωμάτων που σταθμεύουν στην επαρχία που διοικούνται από «ανθυπασιπαστὰς» γιατί η αστυφιλία κρατά τους αξιωματικούς στο κέντρο²¹⁸, και άλλα που αναφέρονται στις σοβαρές εκπαιδευτικές ελλείψεις της επαρχίας και το υποκριτικό ενδιαφέρον των κυβερνόντων σε αντίθεση με τις ευκαιρίες που δίνει η Αθήνα.²¹⁹ Το δραματικό ύφος και οι ακραίες εκφράσεις περιγραφής της παρακμής κυριαρχούν επίσης σε πολλά δημοσιεύματα πχ. «Η Δωρίδα θα πεθάνη;» ή «Σπάρτη . Η νεκρή πολιτεία». ²²⁰ Η φραστικές υπερβολές είχαν ως στόχο προφανώς να ευαισθητοποιηθούν οι υπεύθυνοι, διαμόρφωναν όμως και μια εικόνα απεχθή για την επαρχία που δεν μπορεί να μην είχε αντανάκλαση στους κατοίκους της. Με αυτόν τον τρόπο όμως διαμορφώνονταν ένα δίπολο που παρουσίαζε την επαρχία απωθητική και το κέντρο θελκτικό. Το προβαλλόμενο δίπολο πόλης –υπαίθρου ενέτεινε για τους κατοίκους της επαρχίας την αίσθηση ότι ανήκαν σε μια υποανάπτυκτη κοινωνία πράγμα που την έκανε ακόμα πιο απωθητική.

Χαρακτηριστικό επίσης πολλών δημοσιευμάτων που καταδικάζουν την αστυφιλία είναι η ταυτόχρονη δικαιολόγηση της: «Γιατί άραγε πρέπει νάχουμε την αξίωση από το συνάνθρωπο μας, που ζει στην επαρχία να μην επιδιώκει νάρθει εδώ, που στη χειρότερη περίπτωση δε θάχει να χάσει τίποτα περισσότερο από την εξαθλίωση του και στην καλύτερη να κερδίσει μια ανθρωπινότερη ζωή που εμείς την απολαμβάνουμε γιατί είχαμε τον τρόπο να προηγηθούμε της αστυφιλίας του;». ²²¹ Η φυγή από την ύπαιθρο ενώ αντιμετωπίζεται ως αρνητική για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας, καταδεικνύεται εμμέσως και ως λύση στα αδιέξοδα των ανθρώπων. Επιπλέον η άνιση σύγκριση ανάμεσα στη ζωή στην επαρχία και τη ζωή στην πόλη που παρουσιάζεται σε όλη την ύλη των εφημερίδων (καλλιτεχνική και κοσμική ζωή, επαγγελματικές ευκαιρίες, ανέσεις) έρχεται να ακυρώσει οποιοδήποτε στοχευμένο άρθρο κατά της εγκατάλειψης της υπαίθρου. Τα δημοσιεύματα του Τύπου δηλ. κατά της αστυφιλίας είναι δυνατό να λειτούργησαν ως ένα είδος «διαφήμισης» της αστικής ζωής και έμμεσης υποκίνησης προς

²¹⁷ Ακρόπολις, 8/2/1961, σ.1

²¹⁸ Εμπρός, 15/2/1953, σ.4

²¹⁹ Θ. Κολυβά «Απελπισμένη φωνή από την επαρχία. Γράμμα ενός δασκάλου» *Ελευθερία*, 26/6/1960, σ.5 και Σ. Μακρής, «Το σχολείο του χωριού», *Ελευθερία*, 17/7/1960, σ.8

²²⁰ *Ελευθερία*, 27/8/1966 σ.3 και *Η Αυγή*, 30/4/1954, σ.3

²²¹ Σπ. Γιαννάτος «Η επαρχία» *Ελευθερία*, 31/10/1964, σ1. Αντίστοιχου περιεχομένου άρθρα: Άλκης Θρύλος «Μεγάλες και μικρές πολιτείες» *Ελευθερία*, 17/7/1965, σ.1.

μια επιλογή. Έτσι αν και ο λόγος του Τύπου σε πρώτο και ορατό επίπεδο καταδικάζει την αστυφιλία, με έμμεσο αλλά πολύ διεισδυτικό τρόπο την υποθάλλει.

β. Η Αθήνα

Οι αλλαγές που συντελέστηκαν στην Αθήνα μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα ήταν φυσικό να απασχολήσουν τις αθηναϊκές εφημερίδες. Η εξέλιξη του πολεοδομικού συγκροτήματος και η ζωή των κατοίκων του αποτελούσαν συχνά ξεχωριστή στήλη σε πολλές εφημερίδες.²²² Οι ταχύτατες αλλαγές που συντελούνται αντιμετωπίζονται με ποικίλους τρόπους. Άλλοτε με θαυμασμό και άλλοτε με επιφύλαξη και αρνητισμό, κάποτε και με ειρωνεία. Η αντιφατικότητα που παρουσιάζει η πόλη στην ανάπτυξη της αντανakλάται και στα δημοσιεύματα για αυτήν. Από τις ποικίλες όψεις που παίρνει η Αθήνα και η ζωή σε αυτήν, κάθε φορά προβάλλεται αυτή που ανταποκρίνεται στο στόχο του δημοσιεύματος ή του εντύπου. Το κοινό άλλωστε των εφημερίδων διαφοροποιείται (αστοί, αγρότες, εργάτες, γηγενείς, πρόσφυγες) επομένως και οι πτυχές των αλλαγών που προσλαμβάνει ή βιώνει μέσα στην πόλη είναι διαφορετικές.

Μια συχνά προβαλλόμενη όψη της Αθήνας είναι αυτή μιας πόλης που η ζωή είναι συχνά επικίνδυνη και αβίωτη. Ήδη από τα τέλη του πολέμου, οπότε και ξεκινούν και τα δημοσιεύματα για την πληθυσμιακή συσσώρευση στην Αθήνα, η αστυφιλία εμφανίζεται ως αιτία πολλών αρνητικών της πόλης, τόσο από τις συντηρητικές και κεντρώες εφημερίδες όσο και από τις αριστερές όπως η *Αυγή*. Η καταστροφή του οικιστικού περιβάλλοντος, η απορρύθμιση της ζωής στην πόλη, τα συγκοινωνιακά, υδροδοτικά, αποχετευτικά προβλήματα, ο κίνδυνος νοσημάτων, επισημαίνονται από όλες τις εφημερίδες συνήθως με στόχο την ανακοπή του ρεύματος της αστυφιλίας.

Συχνά επίσης πραγματοποιούνταν επιτόπιες έρευνες στις συνοικίες, τους συνοικισμούς, τους δήμους και κοινότητες της πρωτεύουσας με στόχο την καταγραφή των ιδιαίτερων προβλημάτων τους και των απόψεων των κατοίκων τους.²²³ Για τις συνθήκες στέγασης και την ανυπαρξία υποδομών (συγκοινωνία, ύδρευση, αποχέτευση κλπ) των λαϊκών

²²² π.χ. «Αττικά Μερώνικτα» στο *Εμπρός* σ.2

²²³ Η *Αυγή* το 1952 διεξάγει ρεπορτάζ με τίτλο «Επτά συντάκτες γυρίζουν στους συνοικισμούς και στις φτωχογειτονίες της Αθήνας», (5/11/1952). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα ρεπορτάζ που ακολουθούν σε αυτούς του συνοικισμούς μετά από έντονες καταγγελίες ή κακοκαιρία οπότε και υπερχειλίζουν ποτάμια (κυρίως ο Κηφισός) και ρέματα με τραγικά αποτελέσματα. Ενδεικτικοί τίτλοι: «Ζοφεράι εικόνες κολάσεως εις τας πληγήσας από την τρομακτικήν θεομηνίαν περιοχάς», *Ελευθερία*, 7/11/1961, σ.1.

συννοικισμών οι αναφορές στον Τύπο είναι πυκνές . Παρά τις άθλιες όμως συνθήκες ο αριστερός κυρίως τύπος εκθειάζει την απλότητα της ζωής σε αυτές τις συνοικίες ,την αλληλεγγύη, την εργατικότητα, την αγωνιστικότητα κλπ διαπλάθοντας συχνά μια εξιδανικευμένη εικόνα των ανθρωπίνων σχέσεων σε αυτούς τους συννοικισμούς.²²⁴

Οι αστικές- δεξιές εφημερίδες πάλι δεν προβάλλουν τόσο έντονα το πρόβλημα τα λαϊκής στέγης ή των συνθηκών ζωής στις συνοικίες που συσσωρεύονται οι εσωτερικοί μετανάστες. Στο *Εμπρός* για παράδειγμα οι αναφορές στις άθλιες συνθήκες που επικρατούν σε πολλές λαϊκές συνοικίες τις οποίες έχουν συγκεντρωθεί εσωτερικοί μετανάστες σχεδόν απουσιάζουν. Παρόλα αυτά και σε συντηρητικές εφημερίδες εντοπίζονται δημοσιεύματα που διεκτραγωδούν τις συνθήκες στις υποβαθμισμένες περιοχές όπως αυτό της Ακρόπολης: «Η Δραπετσώνα αρχίζει με τη φοβερή εικόνα των προσφυγικών παραπηγμάτων και τελειώνει στα εργοστάσια που τη ραντίζουν με τον αργό θάνατο».²²⁵ Γενικότερα πάντως η τάση ανάδειξης των προβλημάτων στους εργατικούς και λαϊκούς συννοικισμούς από τον αριστερό και κεντρώο αντιπολιτευτικό τύπο και οι παρεμβάσεις του φαίνεται ότι υπήρξαν σημαντικές στη βελτίωση των συνθηκών καθώς αποτέλεσαν μέσο πίεσης στις κυβερνήσεις.

Στον αστικό τύπο από την άλλη βρίσκουμε συχνές αναφορές σε θέματα πολεοδομικά, κυκλοφοριακά, άναρχης δόμησης και καταστροφής της αισθητικής της πρωτεύουσας και την αντίστοιχη πίεση για τη βελτίωση αυτών των συνθηκών. ²²⁶Παρά τις επικρίσεις πάντως για τον τρόπο ανάπτυξης της Αθήνας δεν λείπουν και τα δημοσιεύματα που προβάλλουν τον δυναμισμό και τον εκσυγχρονισμό της ως έμμεσης επιβεβαίωσης της αναπτυξιακής πορείας της χώρας .²²⁷ Είναι συχνές επίσης οι αναφορές στην κοσμική κίνηση της Αθήνας που διαμορφώνουν την εικόνα μιας κοσμοπολίτικής ευρωπαϊκής πρωτεύουσας.

Με την αυξανόμενη έλευση μεταναστών πληθαίνουν τα δημοσιεύματα στο συντηρητικό τύπο που αναφέρονται στους τρόπους με τους οποίους οι μετανάστες, ή αλλιώς οι «νέοι Αθηναίοι», αλλοίωσαν την εικόνα της πόλης. Οι ριζικές αλλαγές επίσης που προκαλεί η άφιξη τόσων ανθρώπων και η χωροταξική διαφοροποίηση που συντελείται, γεννά στους παλιούς Αθηναίους δυσφορία που αντανakλάται στον συντηρητικό Τύπο με σκωπτικές ή και υποτιμητικές εκφράσεις για τους νεοφερμένους . Οι «παλιοί Αθηναίοι» εμφανίζονται ως φορείς μιας παράδοσης και μιας κουλτούρας που τους διαφοροποιεί από τους επήλυδες και

²²⁴βλ ενδεικτικά *Η Αυγή*, 27/1/1963 σ.5 για το Περιστέρι, 10/2/1963 σ.5 για το Μπραχάμι

²²⁵ *Ακρόπολις*, 11.4.1965

²²⁶ *Ελευθερία*: « Ο κακός δαίμων της πρωτεύουσας. Τα αδιάστακτα συμφέροντα και η παχυλή αδιαφορία καταστρέφουν την πιο όμορφη πόλη του κόσμου», (14/8/1966, σ.5).

²²⁷ *Εμπρός*: « Η Αθήνα με αριθμούς», (3/6/1961, σ.19)

τους εντάσσει σε μια ανώτερη ομάδα. Είναι οι «παλιοί αστοί» –απόγονοι και αυτοί εσωτερικών μεταναστών ή προσφύγων- απέναντι σε «επαρχιώτες» , «βλάχους» και «χωριάτες» που αλλοιώνουν την πόλη, υποβαθμίζουν τις περιουσίες τους και προσβάλλουν την αισθητική τους.

Πολλά από αυτά τα δημοσιεύματα εμφορούνται από μια έντονη νοσταλγική διάθεση για μια Αθήνα του παρελθόντος.²²⁸ Το γεγονός ότι η πόλη άλλαζε μορφή με γρήγορους ρυθμούς, καθώς τα παλιά κτίρια του 19ου αιώνα κατεδαφίζονταν και έδιναν τη θέση τους σε σύγχρονες πολυκατοικίες, πυροδοτούσε πνεύμα νοσταλγίας για την προηγούμενη μορφή της πόλης και τον τρόπο ζωής που συνεπαγόταν καθώς τα καινούργια κτήρια όσο κι αν δίνουν στην Αθήνα μιαν σύγχρονη εμφάνιση μεγαλουπόλεως εξαφάνιζαν σιγά-σιγά το τοπικό χρώμα και τον χαρακτήρα της.²²⁹

Όλα τα παραπάνω παραδείγματα δείχνουν ότι η Αθήνα της αστυφιλίας δεν ήταν μία και ότι η αποτίμηση του τρόπου που η συσσώρευση τόσων ανθρώπων λειτούργησε πάνω στην πόλη δεν ήταν μονοδιάστατη.

γ. τα κοινωνικά ήθη

Το σημείο όμως στο οποίο παρατηρείται μια εντυπωσιακή ομοθυμία του Τύπου δεξιού , κεντρώου και αριστερού, αφορά τις επιπτώσεις της αστυφιλίας στα κοινωνικά ήθη. Παρά τις διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες στο θέμα των ηθικών επιπτώσεων της αστυφιλίας και παρά τη διαφορετική ρητορική των εντύπων ανάλογα με την πολιτική τους δέσμευση, η στάση ανησυχίας είναι κοινή. Φαινόμενα παρασιτισμού, ηθικής εξαχρείωσης εγκληματικότητας και εισαγωγή επικίνδυνων πρακτικών, ξένων στα ελληνικά ήθη, όπως ο «γκαγκστερισμός» και ο «τεντιμποϊσμός» συνδέονται με την αστυφιλία.²³⁰ Η συγκέντρωση στις πόλεις εμφανίζεται να λειτουργεί διαλυτικά για την οικογένεια και θεωρείται πηγή της ηθικής διαφθοράς της νεολαίας (πορνεία, αφροδίσια νοσήματα, παραβατικότητα, εγκληματικότητα) που κάποιες φορές εκφράζεται με όρους «ηθικού πανικού».²³¹ Στην

²²⁸ *Εμπρός*, 7/9/1952, σ.3,

²²⁹ Άγγελος Τερζάκης, «Πειρασμός αναδρομής», *Το Βήμα* 10/2/1965

²³⁰ βλ. ενδεικτικά Σ. Μακρής «Γκαγκστερισμός» *Ελευθερία*. 15/8/1958 σ. 5, *Ελευθερία*: «Συνεχής ο αγών εναντίον των αφροδισίων νοσημάτων», (6/5/1965 σ. 5), *Εμπρός*: «Αφροδίσια» (3/4/1965 σ.5.)

²³¹ Ο όρος αναφέρεται στην πάνδημη, σε σημείο κοινωνικής υστερίας αντίδραση για μορφές συμπεριφοράς που θεωρούνται «αντικοινωνικές». Τα «χρηστά ελληνικά ήθη» απειλούνται από πράξεις που χαρακτηρίζονται προβατικές ή αντικοινωνικές και έχουν ως φορείς τους κυρίως εφήβους και νέους άντρες των πόλεων. Για τον όρο «ηθικός πανικός» και τον τρόπο που εκφράστηκε κατά τη δεκαετία του 50 και 60 σχετικά με «προβατικές»

Ελευθερία διαβάζουμε «Η αστυφιλία το κύριον αίτιον δια το κύμα εγκληματικότητας απεφάνθησαν 1.000 επιστήμονες. Συνιστάται εις τον ΟΗΕ εκστρατεία με σύνθημα οπίσω εις τους αγρούς»²³² Άλλα δημοσιεύματα τονίζουν τη δύναμη διαφθοράς που έχει η Αθήνα πάνω στα αγνά επαρχιακά ήθη και πόσο επικίνδυνο είναι για αθώους νέους και νέες από την επαρχία να πέσουν θύματα κίαιδων και «διαφθορέων της τιμής τους»²³³.

Πρόκειται για μια στρατηγική του Τύπου εναντίον της αστυφιλίας που χρησιμοποιούσε και αναπαρήγαγε το φόβο που γεννούσε η μεγάλη πόλη σε μεγάλο αριθμό επαρχιωτών αξιοποιώντας ταυτόχρονα το ενδεχόμενο ανατροπής του εμπεδωμένου κώδικα ηθικής και του κοινωνικού ελέγχου που η διείσδυση του αστικού τρόπου ζωής έθετε σε κίνδυνο. Τα «εγκλήματα τιμής» που διεξάγονται στην πρωτεύουσα στη δεκαετία του 50 και αντανακλούν την προσπάθεια αναπαραγωγής των παραδοσιακών έμφυλων ρόλων και του κώδικα τιμής της αγροτικής κοινωνίας που στην πράξη μέσα στο αστικό περιβάλλον μετασχηματίζονται, θα προβληθούν ιδιαίτερα από τον τύπο της εποχής. Τα εγκλήματα αυτά έχουν ως θύτες ή θύματα κυρίως εσωτερικούς μετανάστες που μεταφέρουν τον κώδικα τιμής του τόπου τους στην πόλη..²³⁴

Έτσι εμφανίζεται το αντιφατικό φαινόμενο αν και η ανάπτυξη αποτελεί τον επιδιωκόμενο στόχο όλων των πολιτικών δυνάμεων, ο εξαστισμός, που είναι άμεσα συνδεδεμένος μαζί της, να προκαλεί φόβο που ο λόγος του Τύπου τον αντανακλά και παράλληλα τον αναπαράγει και τον επεκτείνει. Προφανώς οι αλλαγές που επιφέρει η αστικοποίηση στα ήθη και στον τρόπο ζωής, καθώς δεν είναι ακόμα ελεγχόμενες, εμφανίζονται ως απειλή για το κοινωνικό σώμα. Αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στο λόγο του Τύπου από τα μέσα της δεκαετίας του 50 όταν η εσωτερική μετανάστευση δείχνει τη δυναμική της και αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό όλων των πολιτικών δυνάμεων παρά τη διαφορετική ρητορική τους.

Ειδικότερα η αστικοποίηση για τη δεξιά οδηγεί στην αποδυνάμωση του παραδοσιακά προνομιακού της χώρου, του αγροτικού χώρου. Τον αστικό χώρο, έτσι όπως διαμορφώνεται με την απότομη μεταφορά τόσων ανθρώπων, δεν τον ελέγχει απόλυτα. Οι μηχανισμοί που στη συνέχεια θα αναπτυχθούν (διορισμοί στο δημόσιο, χαριστικές παροχές, μικροϊδιοκτησία,

συμπεριφορές της νεολαίας βλ. Αβδελά Έφη, «Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις : Ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα θέματα*, τχ.90, 2005, σ.30-43

²³² Ελευθερία: 12/8/1965 σ.8

²³³ βλ ενδεικτικά *Ελευθερία*, 17/6/1951, σ.1

²³⁴ Για την προβολή των εγκλημάτων τιμής από τον Τύπο του 50 και 60 και την ερμηνεία της μεταβολής του συστήματος αξιών της ελληνικής κοινωνίας βλ. Αβδελά Ε., *«Δια λόγους τιμής»*. Βία συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, εκδόσεις Νεφέλη Αθήνα 2002

ανοχή στην παράνομη οικοδόμηση κλπ) θα ενισχύσουν τον έλεγχο σε αυτές τις «επικίνδυνες ομάδες» που αρχικά γεννούσαν ανησυχία. Επιπλέον για το καθεστώς αυστηρής πειθαρχησης που προσπάθησε να επιβάλλει το μετεμφυλιακό κράτος, η ανωνυμία των πόλεων και τα φαινόμενα νεανικής παραβατικότητας και απείθειας συνιστούν απειλή.

Για την αριστερά πάλι ο αστικός χώρος ευνοεί τη διάδοση καταναλωτικών και δυτικών προτύπων που η ιδεολογία της απορρίπτει. Η ρητορεία της Αριστεράς εντάσσει τις επιδράσεις του αμερικάνικου τρόπου ζωής, που έχουν διεισδύσει στις μεγάλες πόλεις και ειδικά στην Αθήνα, σε ένα ευρύτερο σχέδιο εκμαυλισμού της νεολαίας που σκοπό έχει την αποπολιτικοποίηση της.²³⁵ Ο εξαστισμός απειλεί την ταξική συνειδητότητα και εμφανίζεται ως μέσο διάβρωσης της λαϊκής ηθικής. Οι νεανικές κουλτούρες (π.χ. ροκ μουσική, ντύσιμο) που αρχίζουν να αναδύονται στις πόλεις γίνονται αντιληπτές από την αριστερό λόγο ως προσπάθεια του ιμπεριαλισμού να αλώσει το ήθος της νεολαίας των πόλεων αρχικά, αποπροσανατολίζοντας την.²³⁶

Ο Τύπος όμως δεν αποτελεί μόνο αντανάκλαση της πραγματικότητας αλλά λειτουργεί αφενός κανονιστικά ορίζοντας αποδεκτές, φυσιολογικές συμπεριφορές και αφετέρου αναπαράγει τα φαινόμενα τα οποία καταγγέλλει διαμορφώνοντας ένα διαθέσιμο πρότυπο για όσους δεν μπορούν ή δε θέλουν να ενταχθούν στα κοινωνικά αποδεκτά πρότυπα. Έτσι παρά την αξιοπρόσεκτα ομόθυμη και συντονισμένη από το σύνολο του Τύπου καταδίκη ταυτοτήτων και συμπεριφορών του αστικού χώρου, αυτές υιοθετήθηκαν από πολλούς, νέους κυρίως. Στην περίπτωση επομένως και της εσωτερικής μετανάστευσης, η προβολή της ελευθεριότητας των πόλεων και των εναλλακτικών τρόπων ζωής ως αρνητικών προτύπων μπορεί να λειτούργησε αντίστροφα για ομάδες καταπιεσμένες όπως οι νέοι και οι γυναίκες. Η υπόσχεση ελευθερίας που έδινε η πόλη κατανίκησε το φόβο για αυτήν που καλλιεργούσε ο λόγος του Τύπου.

δ. η γυναικεία μετανάστευση

Ένα ακόμα θέμα στο οποίο ο τύπος της εποχής έχει κοινή αντιμετώπιση είναι το θέμα της γυναικείας μετανάστευσης. Αν και γνωρίζουμε ότι σύμφωνα με την ΕΣΥΕ ο αριθμός των γυναικών από την επαρχία που καταφθάνουν στα αστικά κέντρα αποτελούσε σημαντικό τμήμα του συνόλου των μεταναστών η αίσθηση από τα δημοσιεύματα είναι ότι

²³⁵ βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*: «Η νεολαία» 26/3/1953 σ.8

²³⁶ Κατσάπης Κ, *Το "Πρόβλημα Νεολαία". Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964 – 1974*, Απρόβλεπτες Αθήνα 2008, σελ44-48

μεταναστεύουν κυρίως άντρες ή ολόκληρες οικογένειες.²³⁷ Για την αυτόνομη μετανάστευση γυναικών έχουμε ελάχιστες αναφορές τον Τύπο της εποχής. Οι γυναίκες ως μετανάστριες στην πόλη στη δεκαετία του 40 και του 50 είναι «αόρατες», ενώ στα ελάχιστα δημοσιεύματα στα οποία γίνεται αναφορά σε αυτές κυρίως καλούνται από τους αρθρογράφους να στηρίζουν την οικογένεια που έχει εγκατασταθεί στο αστικό κέντρο και να ανακόψουν την μετανάστευση από την ύπαιθρο. Έως τη δεκαετία του 40 το κυρίαρχο πρότυπο είναι η γυναίκα που παραμένει στο χωριό στηρίζοντας με τη στατικότητα της τη μετακίνηση των ανδρών (συζύγων, αδελφών, γιόν) ή της γυναίκας που ακολουθεί το σύζυγο μαζί με όλη την οικογένεια. Χαρακτηριστικό είναι δημοσίευμα του *Εμπρός* το 1946²³⁸ που αποτυπώνει την τάση των νέων αγροτισσών να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο για την Αθήνα και στο οποίο ζητά την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου της αγρότισσας ώστε να καταπολεμηθεί η αστυφιλία. Τη μόρφωση των αγροτισσών την εννοεί όμως ως την προσπάθεια να πειστούν οι νέες γυναίκες ότι δεν είναι «σκλάβες» αλλά «ιέρειες αφοσιωμένες στη λατρεία της γης» και αν το θελήσουν θα τραβήξουν όχι μόνο τους άντρες τους κοντά τους αλλά θα κάνουν και «το αγροτικό σπιτάκι τους αληθινό παράδεισο».

Η μετακίνηση γυναικών στην αντίληψη της εποχής συνδέεται κυρίως με το γάμο σε μια άλλη περιοχή αν και η μετακίνηση τους για να εργαστούν σε αστικά κέντρα ως υπηρέτριες ή εργάτριες είναι διαδεδομένη πρακτική ήδη από το μεσοπόλεμο. Μια μερική αλλαγή στάσης μπορούμε να διακρίνουμε στη δεκαετία του 60 οπότε και η αυτόνομη μετανάστευση γυναικών για εργασία (σε εργοστάσια ή σε σπίτια), μαθητεία (μοδίστρες κυρίως) ή σπουδές γνωρίζει μεγάλη αύξηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι η απόφαση μετακίνησης δεν καθορίζεται πλέον μόνο από τους άνδρες της οικογένειας αλλά οι νέες γυναίκες κυρίως βλέπουν την αναχώρηση από την επαρχία ως όνειρο ζωής και υπόσχεση ελευθερίας.²³⁹ Η μεγάλη αύξηση της γυναικείας εσωτερικής μετανάστευσης αποτυπώνεται και από τις απογραφές της ΕΣΥΕ και εξισορροπεί την αναλογία αντρών- γυναικών μεταναστών στα αστικά κέντρα.

Η Πανελλαδική Ένωση Γυναικών 1965 σε συνέδριο της επεσήμανε τη σκληρή ζωή της γυναίκας αγρότισσας και τους παράγοντες που ωθούν μεγάλο μέρος των γυναικών προς τις

²³⁷ Σύμφωνα με την απογραφή του 1961 ,644,8 χιλ. άτομα ζούσαν σε διαφορετικό τόπο από αυτόν που κατοικούσαν το 1955 (313,4 χιλ. άνδρες και 331,4 χιλ. γυναίκες). Από αυτούς 218,2 χιλ. είχαν εγκατασταθεί στην Περιφέρεια Πρωτευούσης (102,1 χιλ. άνδρες και 116,0 χιλ. γυναίκες). Η αναλογία δείχνει αυξημένα ποσοστά γυναικείας μετανάστευσης.

²³⁸ *Εμπρός*, 5/5/1946 σ.2

²³⁹ Για τη γυναικεία μετανάστευση στις μεταπολεμικές δεκαετίες βλ. Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών» στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ). *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Αθήνα, Πλέθρον 2008, σ. 95 – 114

πόλεις και τη μετανάστευση. Η ΠΕΓ το 1965 ζητά (και εδώ είναι φανερό η διαφοροποίηση του πολιτικού και κοινωνικού κλίματος) την ίδρυση βρεφονηπιακών σταθμών στην επαρχία και την αρωγή της πολιτείας στη γυναίκα αγρότισσα για να μην ερημώσουν τα χωριά. Η Θάλεια Κολυβά, σε άρθρο της στην Ελευθερία με αφορμή το συνέδριο της ΠΕΓ θίγει την το ζήτημα της αντιμετώπισης της αστυφιλίας από τη γυναικεία πλευρά.²⁴⁰ Η γυναικεία μετανάστευση συνεχίζει όμως να αντιμετωπίζεται μέσα στα πλαίσια της οικογενειακής μετεγκατάστασης και όχι ως ένα αυτόνομο φαινόμενο.

ε.Ειδικοί και συνέδρια

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 συστάθηκαν πολλοί φορείς έρευνας με στόχο τη μελέτη των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, που επικρατούσαν στη χώρα ώστε να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα. Το ερευνητικό ενδιαφέρον στράφηκε και στη μελέτη της αστυφιλίας και τις συνθήκες στα αστικά κέντρα. Η δράση αυτών των ερευνητικών κέντρων γινόταν αντιληπτή και στις στήλες των εφημερίδων, οι οποίες αναφέρονταν στα πορίσματα των ερευνών ή στις απόψεις διαφόρων ειδικών. Συχνά, άλλωστε, στις εφημερίδες αρθρογραφούσαν εκτάκτως και ειδικοί επιστήμονες για θέματα που σχετιζόνταν άμεσα ή έμμεσα με την αστυφιλία.²⁴¹ Στόχος του Τύπου φαίνεται να είναι όχι μόνο η ενημέρωση των πολιτών, αλλά και η ενίσχυση του κύρους των απόψεων που εξέφραζε μέσω του λόγου των ειδικών. Στα δημοσιεύματα γίνεται επίσης φανερό η επέκταση της ανησυχίας για την αστυφιλία σε ειδικές επαγγελματικές ομάδες (όπως οι συμβολαιογράφοι της επαρχίας ή δικηγορικός σύλλογος που διαμαρτύρεται για τη δυσλειτουργία των επαρχιακών δικαστηρίων καθώς πλεονάζουν οι δικηγόροι στην Αθήνα και εκλείπουν από την επαρχία²⁴²) και ομάδες ειδικών. Για παράδειγμα προβάλλεται η δράση της Εθνικής Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών που το 1960 ανάμεσα στη σειρά διαλέξεων που προγραμματίζε συμπεριέλαβε και διαλέξεις με θέμα « η αστυφιλία ως φαινόμενο κοινωνικόν και εθνικόν».²⁴³

²⁴⁰ Θ. Κολυβά « Τα δικαιώματα της γυναίκας» *Ελευθερία*, 6/6/1965, σ.9

²⁴¹: Σ. Φαναριώτης, «Οικιστική και Αστυφιλία τα κύρια προβλήματα για το παρόν και το μέλλον», *Το Βήμα* (2.6.1963), Π. Παπαδούκας, «Η αυριανή πρωτεύουσα», *Ελευθερία* (22.7.1964), Π. Παπαϊωάννου, «Η πρωτεύουσα θα διαθέτει 7 εκατ. κατοίκους το 1980», *Ακρόπολις*(26.2.1965),:Αλεξ. Δανός, «Οι αρχιτέκτονες συζητούν για την πρωτεύουσα» *Ακρόπολις* (26.2.1965), *Ελευθερία*: «Ο κακός δαίμων της πρωτεύουσας. Αμείλικτο κατηγορώ του καθηγητού του ΕΜΠ Κώστα Μπίρη», (14.8.1966)

²⁴² *Ελευθερία*, 6/11/1964 σ.7

²⁴³ *Ελευθερία*, 10/4/1960 σ.7

Στο ίδιο πλαίσιο, η κοινωνική ανησυχία που γεννά το ογκούμενο μεταναστευτικό ρεύμα, αποτυπώνεται στην κάλυψη από τον Τύπο σχετικών Συνεδρίων που προΐούσης της δεκαετίας του 60 πυκνώνουν. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρακολουθεί ο Τύπος τα Αρχιτεκτονικά Συνέδρια που οργανώνονται το 1961 και το 1962.²⁴⁴ Όχι μόνο αναδημοσιεύει τις εισηγήσεις των ομιλητών αλλά και αναλύει και σχολιάζει τις προτάσεις των αρχιτεκτόνων και των πολεοδόμων για την Αθήνα . Το Ε΄ Πανελλήνιο συνέδριο Αρχιτεκτόνων στις 16-23 Ιανουαρίου 1966 ειδικά, με θέμα τα προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών θα συγκεντρώσει το ενδιαφέρον του Τύπου. Βασικό αντικείμενο των εργασιών του συνεδρίου αποτέλεσε η κρίσιμη κατάσταση του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας και η επιτακτική ανάγκη εκπόνησης ενός ρυθμιστικού σχεδίου της πόλης. Εκτός από αρχιτέκτονες, πολεοδόμους και πολιτικούς μηχανικούς, στο συνέδριο αυτό συμμετείχαν αρχαιολόγοι, γιατροί, κοινωνιολόγοι, νομικοί και οικονομολόγοι και η πολιτική ηγεσία πράγμα που αντανάκλα τη σημασία που έχει αποκτήσει η πολεοδομική ρύθμιση της πόλης. Οι εφημερίδες παρουσίασαν εκτενώς τα πορίσματά του και ο δημόσιος διάλογος που αναπτύχθηκε πιστοποιεί τη διαφαινόμενη μετατόπιση του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης από την αγροτική έξοδο στην επίλυση των προβλημάτων που γεννά η αστυφιλία στις πόλεις.²⁴⁵ Η κάλυψη του από τον Τύπο αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι διάφορες απόψεις σχετικά με τα φαινόμενα της αστικοποίησης και της εσωτερικής μετανάστευσης συνυπήρχαν, αλληλεπιδρούσαν, διαφοροποιούνταν και προβάλλονταν στη δημόσια σφαίρα

ε. εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση

Ένα ενδιαφέρον θέμα αποτελεί η σύγκριση του τρόπου παρουσίασης των δύο μορφών μετανάστευσης εσωτερικής και εξωτερικής, από τον Τύπο. Συχνά στο ίδιο δημοσίευμα, ιδιαίτερα σε αυτά που αναφέρονται στην ερήμωση της υπαίθρου ή την εγκατάλειψη περιοχών από τους νέους κατοίκους τους, γίνεται αναφορά και στα δύο φαινόμενα (εσωτερική- εξωτερική μετανάστευση) ως ταυτόχρονες και συμπληρωματικές αιτίες της μείωσης των κατοίκων της επαρχίας.²⁴⁶ Αν και σε πολλά δημοσιεύματα οι δύο μορφές

²⁴⁴ Συνέδρια με θέμα την αστυφιλία διοργάνωσε επίσης η Εταιρία Ελληνικών Σπουδών στην Ολυμπία το 1964 βλ *Ελευθερία*, 10/6/1964 σ.5

²⁴⁵ Το συνέδριο εστίασε σε τέσσερα βασικά σημεία. Πρώτον, τη δυσαναλογία μεταξύ του πληθυσμού της πρωτεύουσας σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας, καθώς επίσης και του ρυθμού αύξησης του πληθυσμού της σε σχέση με εκείνον του συνολικού πληθυσμού δεύτερον, την κατανομή της παραγωγικής και πολιτιστικής δραστηριότητας μεταξύ αυτής και της υπόλοιπης χώρας τρίτον, τις συνθήκες διαβίωσης και την κατανομή των κοινωνικών εξυπηρετήσεων μεταξύ των κατοίκων σε διαφορετικές περιοχές της πρωτεύουσας και τέταρτον, την ανάπτυξη της πόλης σε βάρος του φυσικού και ιστορικού περιβάλλοντος. βλ. Καπώλη Π. . όπ. σ.58-61

²⁴⁶ *Ελευθερία*: « Αστυφιλία και μετανάστευσις. Δύο φαινόμενα αλληλένδετα» 8/5/1960 σ. 3 και 3/2/1963 σ.3

εμφανίζονται ως οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος από τη σύγκριση και μόνο του αριθμού των δημοσιευμάτων για τις δύο μορφές μετανάστευσης γίνεται αντιληπτό ότι η εξωτερική μετανάστευση στην αποτύπωση της από τον Τύπο εκτιμάται ως σημαντικότερο φαινόμενο, γεγονός που αντανακλά την αντίληψη των ανθρώπων της εποχής και παράλληλα την αναπαράγει. Αν και η εγκατάλειψη της υπαίθρου ήταν κοινό αποτέλεσμα και των δύο μορφών μετανάστευσης, η εξωτερική μετανάστευση ήταν σαφώς υπενδεδυμένη με περισσότερη πολιτική και συναισθηματική φόρτιση, προφανώς όχι αδικαιολόγητα.

Η διαφοροποίηση αυτή γίνεται ιδιαίτερα ορατή μετά τις διακρατικές συμφωνίες της Ελλάδας με Ευρωπαϊκές χώρες για αποστολή εργατικού δυναμικού, την υπογραφή σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ το 1962, αλλά και τη βελτίωση των μέσων μεταφοράς που κάνουν προσιτή τη μετακίνηση, διογκώνουν απότομα τον αριθμό των μεταναστών στην Ευρώπη. Τα δημοσιεύματα για τις ουρές στα γραφεία ευρέσεως εργασίας για τη Γερμανία κι άλλες πόλεις της Ευρώπης, το άδειασμα της επαρχίας και για την συνεχώς ογκούμενη τάση του φαινομένου, είναι συνεχή τόσο στον αντιπολιτευόμενο όσο και στο συμπολιτευόμενο τύπο και ξεπερνούν τα δημοσιεύματα για την εσωτερική μετανάστευση σε όγκο, αποτυπώνοντας και τη διαφοροποίηση στην αξιολόγηση της σπουδαιότητας των φαινομένων. Η μετακίνηση στις πόλεις δεν μπορεί να συγκριθεί με την αιμορραγία της φυγής στο εξωτερικό, ούτε με τον καημό της ξενιτιάς.

Στις συμπολιτευόμενες πάντως εφημερίδες μέχρι το 1963 διακρίνεται η πρόθεση να τονιστούν και οι θετικές διαστάσεις της μετανάστευσης για την οικονομία της Ελλάδας (αποσυμπίεση από το πλεονάζοντα αγροτικό πληθυσμό που προκαλεί η εκμηχάνιση της γεωργίας, ενίσχυση της οικονομίας μέσω της εισροής συναλλάγματος από τους μετανάστες κλπ).²⁴⁷ Προς αυτήν την κατεύθυνση κινείται δημοσίευμα της *Μεσημβρινής* « Η μετανάστευσις είτε εσωτερική είτε εξωτερική είναι κινήσις. Κινήσις μοιραία υπό την έποψιν αυτήν, λέμε εμείς. Και ωφέλιμος προσθέτουμεν. Χωρίς αυτήν οι κοινωνίες θα ήταν δάση πετρωμένα. Σαν το δάσος της Μυτιλήνης». ²⁴⁸ Στον αντίποδα ο αριστερός λόγος καθόλη τη διάρκεια της περιόδου, σχετικά με την εξωτερική μετανάστευση, εμπεριέχει το στοιχείο της οξείας κριτικής στο καπιταλιστικό σύστημα που την παράγει. Τέτοιου είδους κριτική συναντάμε ακόμα και σε κεντρώα έντυπα.²⁴⁹

²⁴⁷ *Ακρόπολις*, 5/2/1961 σ.1

²⁴⁸ *Μεσημβρινή*, 8/6/1966 σ.1

²⁴⁹ Βλ. χαρακτηριστικά, Θ. Κολυβά «Καρπός της ευημερίας η μετανάστευσις ευνοείται από τις σημερινές αντιδημοκρατικές και αντιλαϊκές συνθήκες», *Ελευθερία*, 3/2/1963 σ.3

Η σημασία που έχει για την κοινωνία η μετανάστευση φαίνεται και από την απήχηση που είχε στον Τύπο η δημόσια συζήτηση που διοργάνωσε για τη μετανάστευση το Μάρτιο του 1966 το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο με ομιλητές 11 επιστήμονες από διαφορετικούς κλάδους.²⁵⁰ Η εκδήλωση καλύπτεται από το σύνολο του τύπου ημερήσιου, ειδικού- τεχνικού και επαρχιακού και ανοίγει μια δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση που θα συνεχιστεί και τους επόμενους μήνες μετά τη λήξη του Συνεδρίου . Στα 84 αποθησαυρισμένα σχετικά δημοσιεύματα του Τύπου που παραθέτει το Τεχνικό Επιμελητήριο²⁵¹, συχνά εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση αντιμετωπίζονται ως οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος και τα αίτια τους αποδίδονται σε ανεπάρκειες της οικονομικής πολιτικής και την πολιτισμική παραμέληση της επαρχίας. Είναι ενδεικτικά επίσης της διαφοροποιημένης αντιμετώπισης του φαινομένου που προτείνεται από τους συμμετέχοντες αλλά και της γενικευμένης ανησυχίας που γεννά στην κοινωνία της εποχής²⁵². Μια ομάδα συμμετεχόντων εντοπίζει τη λύση στην ανάπτυξη μέσω επενδύσεων (Πεπελάσης, Κουτσουμάρης, Μητσός), μια άλλη στη βελτίωση των συνθηκών απασχόλησης και της αύξησης των αμοιβών (Αγγελόπουλος, Φίλιας, Ζαχαρέας). Στη δημόσια συζήτηση μπαίνει και η πρόταση του περιορισμού της εξωτερικής μετανάστευσης με νομοθετικά- διοικητικά μέτρα η οποία απορρίπτεται. Το δεκαετές πρόγραμμα δημιουργίας 750.000 νέων θέσεων εργασίας που παρουσίασε Αγγ. Αγγελόπουλος στο συνέδριο, ως αναγκαίο μέσο για την αντιμετώπιση του προβλήματος, θα βρει θετική ανταπόκριση από το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου αλλά η υλοποίησή του θα φανεί αδύνατη.

Τέλος μία πτυχή της εσωτερικής μετανάστευσης που συγκεντρώνει την προσοχή του Τύπου είναι οι ασκούμενες πολιτικές για τον έλεγχο του προβλήματος. Τόσο τα πολιτικά κόμματα όσο και οι κυβερνήσεις με τη ρητορική τους και τις επιλογές τους καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη του φαινομένου. Την στάση του τύπου και την κριτική του σε αυτές τις επιλογές θα παρουσιάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

²⁵⁰ Τεχνικόν Επιμελητήριον Ελλάδος, *Μετανάστευσις και απασχόλησις Πρώτη Δημόσια Συζήτηση : Επιπτώσεις επί της ελληνικής οικονομίας - Ενδεικνυόμενα μέτρα*, Αθήνα, 1966, διαθέσιμο στο http://library.tee.gr/digital/m1_50/m26_1.pdf (ημερ, ανάκτησης 18.8.2020)

²⁵¹ Τεχνικόν Επιμελητήριον Ελλάδος, *Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση- δημοσιεύματα και κρίσεις του τύπου*, http://library.tee.gr/digital/m1_50/m26_2.pdf (ημερ, ανάκτησης 18.8.2020)

²⁵² Την ανησυχία τους εκφράζουν πια και εκπρόσωποι των βιομηχάνων καθώς η έλλειψη εργατικών χεριών και η αύξηση των ημερομισθίων αρχίζει να γίνεται απειλητική για την αύξηση του κόστους παραγωγής και την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 :Κρατικές πολιτικές για τη μετανάστευση

Στις δεκαετίες του 1950 και 1960 η μεταναστευτική πολιτική , όπως επισημάνθηκε, ήταν ενσωματωμένη στην οικονομική πολιτική και η μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική, προσδιοριζόταν σε επίπεδο κρατικών πολιτικών σε σχέση με τους αναπτυξιακούς στόχους της χώρας. Ειδικά η μετανάστευση στο εξωτερικό αντιμετωπίστηκε κυρίως ως μέσο επίλυσης των προβλημάτων της οικονομικής ανάπτυξης και του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, αφού προκρίθηκε ως λύση στο πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης και τρόπος ισοσκέλισης του ισοζυγίου πληρωμών με την εισαγωγή συναλλάγματος μέσω εμβασμάτων. Αν και μέχρι την ελληνογερμανική συμφωνία του 1960 δεν είχε ενταχθεί ρητά στον οικονομικό σχεδιασμό, η προοπτική αυτή ήταν παρούσα στην πολιτική όλων των μεταπολεμικών κυβερνήσεων και ειδικά της ΕΡΕ.²⁵³

Αν και στην περίπτωση της εξωτερικής μετανάστευσης οι πολιτικές υπήρξαν πιο συγκεκριμένες,²⁵⁴ στην περίπτωση της εσωτερικής μετανάστευσης συγχωνεύονται στο ευρύτερο πλαίσιο της αγροτικής, βιομηχανικής, οικιστικής, διοικητικής ακόμα και εκπαιδευτικής πολιτικής των κυβερνήσεων της μεταπολεμικής περιόδου. Οι επιλογές των κυβερνήσεων στους παραπάνω τομείς καθόρισαν και σχηματοποίησαν την τάση συγκέντρωσης στα αστικά κέντρα που ήδη ήταν εν κινήσει. Η αγροτική έξοδος είχε όλες τις προϋποθέσεις να συμβεί. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν ή δεν εφαρμόστηκαν, έδωσαν στο φαινόμενο την διάσταση και τη μορφή του.

Θα εξεταστούν οι πολιτικές που ασκήθηκαν και συντέλεσαν στην ανάπτυξη του φαινομένου καθώς και αυτές που εφαρμόστηκαν στην προσπάθεια ελέγχου του, στο τομέα των αναπτυξιακών επιλογών της χώρας, της απασχόλησης, της ανασυγκρότησης της υπαίθρου και της περιφερειακής ανάπτυξης και η κοινωνική και στεγαστική πολιτικής που ακολουθήθηκαν με στόχο την ενσωμάτωση των πληθυσμών στα αστικά κέντρα και ειδικά

²⁵³ βλ. Μαχαιρά Άννα , «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: η προσέγγιση της κεντροαριστεράς», Μνήμων, ό.π. σ.83

²⁵⁴ Για τις συμφωνίες του ελληνικού κράτους με χώρες υποδοχής μεταναστών και γενικότερα τις πολιτικές που αφορούν τη μετανάστευση στο εξωτερικό βλ. Έμκε-Πουλοπούλου Ήρα, *Προβλήματα Μετανάστευσης και Παλινόστησης*, ΙΜΕΟ και ΕΔΗΜ, Αθήνα 1986

στην Αθήνα και η σχετική ρητορική που αναπτύχθηκε από τον Τύπο γύρω από αυτές τις επιλογές.

2α. Η επιλογή της εκβιομηχάνισης

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος της Ελλάδας σημαδεύτηκε από τη γενίκευση των συζητήσεων για τον προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας.²⁵⁵ Το βασικό ερώτημα ήταν αν η χώρα θα παρέμενε προσανατολισμένη προς την αγροτική οικονομία ή θα επεδίωκε τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Η Ελλάδα παραδοσιακά ήταν μια αγροτική χώρα. Όπως επισημάνθηκε η βιομηχανική ανάπτυξη του μεσοπολέμου ήταν συγκυριακή, στηρίχθηκε στην εργασία των προσφύγων, ήταν δασμολογικά προστατευμένη και όχι ανταγωνιστική και εξωστρεφής. Επίκεντρο των συζητήσεων λοιπόν μεταπολεμικά υπήρξε το αν είναι εφικτή η αλλαγή αυτού του μοντέλου και η ανάπτυξη της χώρας μέσω της εκβιομηχάνισης, της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου και της δημιουργίας ενεργειακής υποδομής. Βασική παράμετρος του προβληματισμού ήταν επίσης ο ρόλος του κράτους σε αυτή τη διαδικασία και οι πηγές χρηματοδότησης.

Μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής αντιλήψεις. Την αντίληψη των αστών οικονομολόγων (Ζολώτας, Διομήδης) που αντιμετώπιζαν την εκβιομηχάνιση ως παράγοντα σταθεροποιητικό του υφιστάμενου πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος και θεωρούσαν απαραίτητη για τη χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας την ξένη βοήθεια, έριχναν το βάρος στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τον ελεύθερο ανταγωνισμό και στόχευαν στη αντιμετώπιση του πληθυσμιακού πλεονάσματος με επέκταση εδαφών (αρχικά) και με τη μετανάστευση.²⁵⁶ Το

²⁵⁵ Για τις διαφορετικές απόψεις που αναπτύχθηκαν σχετικά με τις δυνατότητες εκβιομηχάνισης και τον προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας μεταπολεμικά βλ. αναλυτικότερα Στασινόπουλος Γιώργος, *Η ρητορική ανάπτυξης. Οικονομικές ιδέες και οικονομική πολιτική την περίοδο της ανασυγκρότησης 1944-1952*, Gutenberg, αθήνα 2010, Μαχαιρά Άννα, «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: η προσέγγιση της κεντροαριστεράς», *Μνήμων*, τχ. 25, 2003, σ.79-110, Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001, Χατζηιωσήφ «Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος-Παλινόρθωση*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1947-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ) *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.59-86

²⁵⁶ Στην ομάδα αυτή ανήκουν οι οικονομολόγοι Π. Κουβέλης, Θ..Ραυτόπουλος, ο Ξ..Ζολώτας

1949 κατατίθεται η έκθεση των Ζολώτα-Ζίγδη-Κούλη, που προτείνει τη χρησιμοποίηση της ξένης βοήθειας σε επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου για την πραγματοποίηση υποδομών, εγγειοβελτιωτικών έργων και βαριάς βιομηχανίας.

Οι κεντροαριστεροί οικονομολόγοι (Αγγελόπουλος, Μπάτσης, Μάξιμος) αποδέχονταν την ταχεία εκβιομηχάνιση της χώρας με την ενεργή παρέμβαση του κράτους. Οι οικονομολόγοι αυτοί θεωρούσαν ότι το κράτος έπρεπε να παίζει ενεργό ρόλο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, στην ανάπτυξη δηλαδή των μέσων παραγωγής σε βάρος των μέσων κατανάλωσης, να στηριχθεί σε εγχώριους πόρους ακολουθώντας έναν εθνικό οικονομικό σχεδιασμό που θα έδινε προτεραιότητα στη βαριά βιομηχανία.²⁵⁷ Το οικονομικό σχέδιο της αριστεράς για την οικονομία διατυπώθηκε ολοκληρωμένα στο βιβλίο του Α. Μπάτση «Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα» το 1947 στο οποίο ως προϋπόθεση της ανάπτυξης ετίθετο «η λαικοδημοκρατική ανέλιξη προς τον σοσιαλισμό»²⁵⁸.

Μια διαφορετική αντίληψη εξέφρασε ο Κυριάκος Βαρβαρέσος ο οποίος στην έκθεση του προς την κυβέρνηση Πλαστήρα το 1952 αντιτίθεται στην ιδέα ότι "δια την οικονομικήν ανάπτυξιν των (πτωχωτέρων) χωρών απαιτείται απαραιτήτως η εκβιομηχάνις αυτών". Προτείνει ως άξονα ανάπτυξης τη γεωργία και υπογραμμίζει την ανάγκη σύνταξης και εφαρμογής ενός σημαντικού και μακροχρόνιου προγράμματος κατασκευής κατοικιών, το οποίο θεωρεί "λογικόν συμπλήρωμα της γεωργικής και βιομηχανικής αναπτύξεως της χώρας".²⁵⁹

²⁵⁷ Οι απόψεις της αριστεράς εκφράστηκαν από οικονομολόγους και τεχνικούς γύρω από το περιοδικό «Ανταίος» και την εταιρία «Επιστήμη – Ανοικοδόμηση» (ΕΠ- ΑΝ) στην οποία συμμετείχαν οικονομολόγοι ,μηχανικοί και αρχιτέκτονες, γιατροί, νομικοί, εκπαιδευτικοί, όπως ο Δ. Αγγελόπουλος, Ι. Δεσποτόπουλος, Ν. Κιτσίκης, Δ. Μπάτση, Σ. Μάξιμος, Π. Κόκκαλης ,Η. Ηλιού κ.α .βλ. Χατζηιωσήφ Χρήστος « Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος-Παλινόρθωση*, τόμ. Δ1 , Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 29

²⁵⁸ Αξίζει να τονιστεί ότι τις απόψεις του Μπάτση υιοθέτησε ο Ζαχαριάδης στο 7^ο Συνέδριο του ΚΚΕ .βλ. Χατζηιωσήφ Χρ., « Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου» ,ό.π., σ. 29. Ο Μπάτσης εκτελέστηκε μαζί με το Ν. Μπελογιάννη.

²⁵⁹ Ο Βαρβαρέσος ήταν καθηγητής της πολιτικής οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1918 και σύμβουλος της Τραπέζης της Ελλάδος από την ίδρυσή της. Το 1944 ως αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και Υπουργός Εφοδιασμού δεν κατορθώνει να εφαρμόσει την πολιτική του, παραιτείται από την Κυβέρνηση και πηγαίνει στην Ουάσινγκτον όπου αναλαμβάνει εύβουλος της Διεθνούς Τραπέζης ως το θάνατό του το 1957 . Το 1951 ο Υπουργός Συντονισμού της Κυβέρνησης Πλαστήρα, Γ. Καρτάλης, ζητάει από τον Κ. Βαρβαρέσο την άποψή του για την κατάσταση της Ελληνικής οικονομίας και προτάσεις για την ανασυγκρότηση. Το 1952 κατατίθεται η σχετική έκθεση που απηχεί αντιλήψεις κύκλων των Διεθνών Οργανισμών, σχετικά με την ανάπτυξη των υποανάπτυκτων χωρών. βλ. Χατζηιωσήφ Χρήστος, « Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου» ,ό.π., σ. 53-60, Στασινόπουλος Γιώργος, *Η ρητορική ανάπτυξης. Οικονομικές ιδέες και οικονομική πολιτική την περίοδο της ανασυγκρότησης 1944-1952*, Gutenberg, Αθήνα

Στις αρχές της δεκαετίας του 50 επομένως σχεδόν όλοι οι οικονομικοί παράγοντες, πλην του Βαρβαρέσου, συμφωνούσαν ότι το προπολεμικό παραγωγικό μοντέλο που στηρίζονταν στη γεωργία κατά κύριο λόγο, ήταν ξεπερασμένο και πίστευαν στην αναγκαιότητα η ελληνική οικονομία να προσανατολιστεί προς την εκβιομηχάνιση. Η βιομηχανική ανάπτυξη, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς, την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος και τη σταδιακή έξοδο από το προηγούμενο πλαίσιο της αγροτικής αυτοκατανάλωσης, θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την αυτόνομη οικονομική παρουσία της Ελλάδας. Σε αυτό που διαφωνούσαν αστοί και αριστεροί ειδικοί ήταν ο τρόπος υλοποίησης, ο ρόλος του κράτους και η χρηματοδότηση του εγχειρήματος.

Σε συμφωνία με τους οικονομολόγους, οι προγραμματικοί στόχοι των μεταπολεμικών κυβερνήσεων ταύτιζαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας με την ανάπτυξη της χώρας. Στις αρχές ης δεκαετίας του 50 (όταν ακόμα το φαινόμενο της αγροτικής εξόδου δεν είχε δείξει τη δυναμική του) η πρόθεση προώθησης της εκβιομηχάνισης αποτελούσε το στόχο όλων των πολιτικών δυνάμεων και οι κυβερνήσεις επεμβαίνουν συνειδητά και ποικιλότροπα για να ενισχύσουν το βιομηχανικό τομέα. Παρά τις διακηρυγμένες προθέσεις στήριξης της αγροτικής οικονομίας²⁶⁰ η έμφαση δίνονταν στη βιομηχανία. Η επιλογή αυτή ευνόησε και την έναρξη της αγροτικής εξόδου και της αστυφιλίας διότι, εκτός των άλλων, προϋπέθετε για τη στήριξη της, την ύπαρξη ενός πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού που θα γινόταν εργατικός πληθυσμός.

Η Κατοχή και ο Εμφύλιος έπληξαν, όπως σημειώθηκε, την προπολεμική αυτοκαταναλωτική αγροτική κοινότητα, δημιουργώντας ένα σημαντικό πληθυσμιακό πλεόνασμα υποαπασχολούμενου εργατικού δυναμικού, πρόθυμο να ενταχθεί σε σχέσεις εξαρτημένης εργασίας. Η ήδη δημιουργημένη κοινωνική διαθεσιμότητα μισθωτής εργασίας αποτέλεσε αρχικά ένα από τα βασικά στηρίγματα της ομοφωνίας των περισσότερων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων για τη δυνατότητα εκβιομηχάνισης της χώρας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η μεταφορά πόρων και άρα και εργατικού δυναμικού από την χαμηλού επιπέδου παραγωγικότητας γεωργία στη βιομηχανία θεωρήθηκε μια θεμιτή και αναγκαία προοπτική ανάπτυξης. Ο Α. Αγγελόπουλος εξηγούσε: «...Υπάρχει συνεπώς μια συμπλήρωση και μια ολοκλήρωση του κυκλώματος απασχολήσεως που στηρίζεται σε δύο κανόνες. Πρώτος

2010, Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001

²⁶⁰ Στον προεκλογικό του λόγο το 1952, ο Ελληνικός Συναγερμός εξαγγέλλει στροφή προς την αγροτική ανάπτυξη και στήριξη των επαρχιών. βλ. ενδεικτικά, *Εμπρός*: «Ο λόγος του στρατάρχου Παπάγου εις Μεσολόγγιον» (4/5/1952 σ.1)

κανόνας: Διαρκής μείωση των απασχολουμένων στη γεωργία. Δεύτερος κανόνας: Διαρκής αύξηση των απασχολουμένων στη βιομηχανία και στους κλάδους υπηρεσιών. Αυτό είναι το κύριο χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας που προχωρεί, που προοδεύει και προκόπτει». ²⁶¹ Η υστέρηση του αγροτικού τομέα θεωρήθηκε ακόμα και από τα κεντροαριστερά προγράμματα αποτέλεσμα της έναρξης της διαδικασίας εκβιομηχάνισης της χώρας ή στη χειρότερη περίπτωση ως ευοίωνη προϋπόθεση, που θα έπρεπε να συντηρηθεί και να διευρυνθεί, προκειμένου να επιτευχθεί η επιζητούμενη πρόοδος στο δευτερογενή τομέα.

Προς την ίδια κατεύθυνση εφημερίδες και άρθρα ειδικών, αναλύοντας τις άθλιες συνθήκες στην ύπαιθρο, την ανυπαρξία υποδομών και κράτους πρόνοιας, επισημαίνουν την ύπαρξη ενός πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού που εν δυνάμει θα μπορούσε να εξελιχθεί σε ένα εργατικό δυναμικό που θα τροφοδοτούσε την βιομηχανική ανάπτυξη. Η επιλογή της εκβιομηχάνισης άλλωστε στηρίζεται και από τον Τύπο αστικό και αριστερό, με διαφορετική ρητορική φυσικά, ως βασικός μοχλός ανάπτυξης. ²⁶² Φαίνεται επομένως ότι στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου ο δημόσιος λόγος, θεωρητικά τουλάχιστον, δεν είναι αρνητικός στη συγκέντρωση πληθυσμού σε κέντρα που μπορούν να εξελιχθούν σε βιομηχανικά κέντρα ²⁶³

Την ίδια στιγμή όμως παρατηρείται το αντιφατικό φαινόμενο να επιδιώκεται η εκβιομηχάνιση και να επικρίνεται η εγκατάλειψη της υπαίθρου και η συσσώρευση στα αστικά κέντρα όπου βρίσκονταν και οι σημαντικότερες βιομηχανίες και ειδικά στην Αθήνα, τόσο από τις πολιτικές δυνάμεις όσο και από τον Τύπο. Εκβιομηχάνιση όμως χωρίς συγκέντρωση πόρων και εργατών δεν υφίσταται τουλάχιστον για τα δεδομένα της εποχής. Αν ο στόχος ήταν η εκβιομηχάνιση και ο εκσυγχρονισμός της χώρας, η αστικοποίηση αποτελούσε αναγκαία παράμετρο η οποία όμως σε επίπεδο ρητορικής, θεωρείται ανεπιθύμητη ειδικά από τον αστικό τύπο.

Η αντίφαση αυτή σε επίπεδο λόγου, θεωρούμε ότι αντανακλά τη σύγκρουση ανάμεσα στην αγροτικά προσανατολισμένη προπολεμικά ελληνική οικονομία και στην μεταπολεμική επιλογή της εκβιομηχάνισης. Τα αγροτικά στρώματα των οποίων η ζωή ανατρέπεται, είναι η «πελατεία» των κομμάτων και των εντύπων της εποχής και ο Τύπος στην ουσία αναπαράγει

²⁶¹ Μαχαιρά Άννα, «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: η προσέγγιση της κεντροαριστεράς», ό.π. σ.79-110

²⁶² βλ. ενδεικτικά *Ελευθερία*: 24/12/1964, 30/11/1963, 24/12/1964 και *Αυγή*: 13/3/1953

²⁶³ Μαχαιρά Άννα, «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: η προσέγγιση της κεντροαριστεράς», ό.π., σ. 83-84

τη λογική της διατήρησης του προπολεμικού κοινωνικού status quo. Η ρητορική πάντως του Τύπου ενάντια στην αστυφιλία, παρά το ότι διαμορφώνει μια ιδεολογία ενάντια στον εξαστισμό, δεν κατορθώνει να αποτρέψει αυτό που οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές του μεταπολεμικού κόσμου προετοίμαζαν καθώς η διατήρηση των παραδοσιακών αγροτικών δομών και εκβιομηχάνιση δεν μπορούν εύκολα να συμπορευθούν.

Αλλά και σε επίπεδο πολιτικών επιλογών η ίδια αντίφαση είναι ορατή. Παρά το ότι η εκβιομηχάνιση αποτελούσε διακηρυγμένο στόχο των οικονομικών και πολιτικών ελίτ της εποχής και συμπεριλαμβάνονταν στα πολιτικά προγράμματα των κομμάτων και ειδικά της ΕΡΕ, την ίδια στιγμή επιχειρείται η συγκράτηση του πληθυσμού στην υπαίθρου με πολιτικές ,είναι η αλήθεια, αποσπασματικές και ασυνεχείς. Διαπιστώνεται δηλ. ότι οι δυνάμεις της εποχής, τουλάχιστον σε επίπεδο λόγου, επιζητούν βιομηχανική ανάπτυξη χωρίς αγροτική έξοδο! Η ερμηνεία αυτής της αντίφασης ίσως πρέπει να αναζητηθεί στο φόβο που γεννούσε η αστυφιλία. Αν και στις αρχές της δεκαετίας του 50 μπορούμε να δεχθούμε ότι υπάρχει μια άρρητη συμφωνία όλων των πλευρών της οικονομικής ζωής (εργοδοτών, βιομηχάνων , οικονομολόγων, κυβερνητικών στελεχών, αριστερών, κεντρώων και δεξιών) που ευνοούσε τη μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα ώστε να ενισχυθεί η βιομηχανική παραγωγή, όταν από τα μέσα της δεκαετίας του 50 ,η μετανάστευση άρχισε να ξεφεύγει από τους μηχανισμούς που τη γέννησαν και οι μετανάστες να συσσωρεύονται στην Αθήνα υπακούοντας, ανεξάρτητα από τα προσωπικά κίνητρα, σε μια εσωτερική συλλογική λογική, τόσο οι πολιτικές όσο και οι οικονομικές ελίτ, άλλαξαν τον προσανατολισμό τους και τη στάση του, σε επίπεδο λόγου τουλάχιστον, και σε ένα βαθμό σε επίπεδο πολιτικής. Το πολιτικό κατεστημένο άρχισε να ανησυχεί ιδιαίτερα από τη συγκέντρωση πληθυσμού στην Αθήνα καθώς ερχόταν αντιμέτωπο με προβλήματα που δεν μπορούσε να διαχειριστεί και να ελέγξει.

Ο κορεσμός του Αθηναϊκού χώρου, οι κυκλοφοριακές και χωροταξικές δυσκολίες, οι εντάσεις που προκαλούνται από την κοινωνική διαίρεση του χώρου, αλλά και η έλλειψη εργατικών χεριών στην ύπαιθρο, η άνοδος των ημερομισθίων των εργατών γης ,τα ανησυχητικά δεδομένα για την ασφάλεια των παραμεθόριων περιοχών²⁶⁴, οδηγούσαν σε μια λογική ανακοπής της μετακίνησης προς τα αστικά κέντρα και στη διαμόρφωση της αντίστοιχης ρητορικής αποκέντρωσης. Οι εγκατεστημένοι στην πόλη εσωτερικοί

²⁶⁴ Για τις νικήτριες δυνάμεις του η εμφυλίου η εχθρική επιβουλή έρχεται από το Βορά και αφορά όχι μόνο την εθνική ασφάλεια αλλά και την απειλή διείσδυσης του κομμουνισμού Στο δημόσιο λόγο το ζήτημα της αντιμετώπισης του «κίνδυνου από το βορρά» με την ενίσχυση των παραμεθόριων περιοχών επανέρχεται συνεχώς.

μετανάστες, ειδικά στις εργατικές συνοικίες, μπορούσαν να μετατραπούν σε παράγοντα αστάθειας και αμφισβήτησης, επιρρεπείς στη ριζοσπαστικοποίηση και την επιρροή του ΚΚΕ, ενώ τα αγροτικά στρώματα, πιο συντηρητικά και συνδεδεμένα με τη λογική της πελατείας, αποτελούσαν τη παραδοσιακή δεξαμενή ψηφοφόρων της δεξιάς. Ταυτόχρονα οι μετασχηματισμοί που υφίστατο ο διεθνής καπιταλισμός, που ευνοούσε τη δημιουργία αποκεντρωμένων μονάδων παραγωγής σε μέρη με γεωγραφικά και παραγωγικά πλεονεκτήματα ελεγχόμενα από το κέντρο, απαιτούσε τη διατήρηση στην επαρχία ενός εργατικού δυναμικού ικανού να επανδρώσει αυτά τα κέντρα.

Οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές σκοπιμότητες συνέπιπταν πια προς την ανακοπή του εσωτερικού μεταναστευτικού ρεύματος, κάτι που αρχίζει να γίνεται ορατό και στο δημόσιο λόγο της εποχής ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 50 για να ενταθεί και να κορυφωθεί στη δεκαετία του 60, παράλληλα με την πορεία εξέλιξης της εσωτερικής μετανάστευσης. Δεν είναι τυχαίο ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1950 συστάθηκαν πολλοί φορείς έρευνας, οι οποίοι σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με τη μελέτη των συντελούμενων μεταβολών.²⁶⁵ Είναι η περίοδος που το θέμα της αστυφιλίας απασχολεί έντονα και τον Τύπο. Τότε ακριβώς αρχίζουν να λαμβάνονται και τα πρώτα μέτρα αποκέντρωσης και ενίσχυσης της επαρχίας με σκοπό τον έλεγχο και τον περιορισμό της φυγής από την ύπαιθρο. Το ρεύμα όμως ήταν πολύ δύσκολο πια να ανακοπεί. Οι προσπάθειες ενίσχυσης της επαρχιακής βιομηχανίας στις οποίες θα αναφερθούμε παρακάτω, ακόμα και αν επιτύγχαναν, θα περιόριζαν τον υδροκεφαλισμό της Αθήνας και όχι την αστικοποίηση.

Στην πραγματικότητα η «αγροτική έξοδος», αυθόρμητη και ανοργάνωτη, ευνοήθηκε έμμεσα από το κράτος αλλά δεν αξιοποιήθηκε προς την κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης. Οι δυνάμεις οικονομικές και πολιτικές που κυριάρχησαν μετά τις εκλογές του 1952 με τον Ελληνικό Συναγερμό και την ΕΡΕ, επέβαλαν τελικά ένα μοντέλο ανάπτυξης αποδεκτό από τον αμερικάνικο παράγοντα, με κύρια χαρακτηριστικά την έμφαση στην ιδιωτική πρωτοβουλία, τον παραμερισμό των προγραμμάτων ανασυγκρότησης και την εξαρτημένη ανάπτυξη, κυρίως μέσω της προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων. Η έλλειψη σχεδιασμού όμως και οι συγκεκριμένες επιλογές των κυβερνήσεων δεν κατόρθωσαν να πετύχουν τη μαζική

²⁶⁵ Τέτοια είναι το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), το Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (ΚΚΕΑ), το Κέντρο Παραγωγικότητας, η Υπηρεσία Μελετών και Επιμόρφωσης του Υπουργείου Συντονισμού, το Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο. Παράλληλα στελεχώνεται αρτιότερα η ΕΣΥΕ και δραστηριοποιείται το ΤΕΕ. Αποτέλεσμα της δράσης και της συνεργασίας των παραπάνω φορέων ήταν η έκδοση μελετών είτε με τη μορφή άρθρων είτε αυτοτελών εκδόσεων. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί πιθανόν ο «Οικονομικός και Κοινωνικός Άτλας της Ελλάδος» του Kayser, Βλ. Καπώλη Π. ό.π.σ.48-57

ένταξη των πληθυσμών που συγκεντρώνονταν στις πόλεις στον μεταποιητικό τομέα εξαιτίας των διαρθρωτικών αδυναμιών της ελληνικής βιομηχανίας ούτε βέβαια μια ισορροπημένη ανάπτυξη κέντρου –περιφέρειας.

Οι τομείς εντάσεως κεφαλαίου, όπως η βαριά βιομηχανία, παρείχαν άλλωστε λιγότερες θέσεις εργασίας από ότι η γεωργία και η επιλογή της εκβιομηχάνισης δεν αρκούσε για να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες απασχόλησης. Το μεγαλύτερο τμήμα των αγροτικών πληθυσμών που μετακινήθηκαν στην πρωτεύουσα και σε άλλες εκβιομηχανισμένες πόλεις, εργάστηκαν στη βιομηχανία αλλά όχι στην έκταση που παρατηρήθηκε σε άλλες χώρες. Είναι αμφισβητούμενο άλλωστε το αν η έξοδος των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις μεταπολεμικά στην Ελλάδα, ταυτίζεται ή προσομοιάζει στο μοντέλο της αγροτικής εξόδου που συντελέστηκε στην περίοδο εκβιομηχάνισης πολλών χωρών και εφοδίασε τη βιομηχανία με φτηνό εργατικό δυναμικό επιτρέποντας την ανάπτυξη της.²⁶⁶ Τις περισσότερες φορές η ενασχόληση στη μεταποίηση όσων έρχονταν στις πόλεις ήταν ευκαιριακή ή παροδική. Οι περισσότεροι στράφηκαν στην αυτοαπασχόληση, στην οικοδομή και το εμπόριο ενώ πολλοί απορροφήθηκαν από υπηρεσίες του δημοσίου. Όσοι δεν κατόρθωσαν να ενταχθούν ικανοποιητικά στο παραγωγικό δυναμικό των πόλεων στράφηκαν προς την εξωτερική μετανάστευση όπως άλλωστε και μεγάλος όγκος του αγροτικού πληθυσμού.

2β. Ανασυγκρότηση της υπαίθρου -στέγαση

Μετά το τέλος του πολέμου η ύπαιθρος όπως επισημάνθηκε ήταν κατεστραμμένη. Υπολογίζεται ότι περίπου το ένα τέταρτο του οικιστικού αποθέματος είχε καταστραφεί.²⁶⁷ Ο εμφύλιος επιδείνωσε το πρόβλημα καθώς επισώρευσε πρόσθετες καταστροφές και περίπου 700.000 αγρότες αναγκάστηκαν να μετακινηθούν ως πρόσφυγες στις πόλεις. Υπολογίζεται ότι στο τέλος του εμφυλίου (Σεπτέμβρης του 1949) 286.000 κατοικίες ήταν κατεστραμμένες κυρίως στις βόρειες επαρχίες και πολλοί άνθρωποι κυρίως στην ύπαιθρο,

²⁶⁶ Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, Παναγιωτόπουλος Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991

²⁶⁷ Ο Δοξιάδης υπολογίζει ότι η χώρα μετά το τέλος του πολέμου έχασε το 23% του οικοδομικού της πλούτου και ότι είχε ανάγκη 880.000 οικοδομές μέσου τύπου. βλ. Υπουργείο Ανοικοδομήσεως *Οικιστική Πολιτική για την ανοικοδόμηση της χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιο*, , Αθήνα 1947 σ. 10 και 30

ήταν άστεγοι.²⁶⁸ Οι πολιτικές στέγασης και ευρύτερα ανασυγκρότησης της υπαίθρου θα καθορίσουν σημαντικά την πορεία του μεταναστευτικού φαινομένου

Πρέπει να τονιστεί ότι η ανοικοδόμηση για την Ελλάδα μετά την απελευθέρωση και τον εμφύλιο ήταν πάνω από όλα ζήτημα των αγροτικών περιοχών καθώς εκεί το πρόβλημα ήταν οξύτερο από ό,τι στις πόλεις. Χαρακτηριστικό δημοσίευμα του *Εμπρός* το 1945²⁶⁹ αξιολογεί το θέμα της στέγασης των αγροτικών πληθυσμών ως το σημαντικότερο θέμα της ανασυγκρότησης. Η εφημερίδα παραθέτει στοιχεία από την UNRRA σύμφωνα με τα οποία 88.000 οικίες έχουν πλήρως καταστραφεί και 400.000 άτομα είναι άστεγα, ενώ η Ομοσπονδία Τεχνικών Επιστημόνων και ειδικών ανεβάζει τις ολοσχερώς καταστραμμένες οικίες στις 120.000 και τους ανθρώπους που έχουν ανάγκη στέγασης κοντά στο 1.000.000. Μεγάλο μέρος των ανθρώπων ζει σε ερειπωμένα κτήρια και στάβλους, ενώ γύρω στις 200.000 έχει μεταφερθεί στις κοντινές πόλεις και οι οποίοι δε δείχνουν διάθεση να επιστρέψουν στα χωριά τους. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η αποκατάσταση των πληγέντων πρέπει να γίνει άμεσα για να ανακοπεί η «επικίνδυνος τάσις αστυφιλίας» όχι όμως πάνω στα προπολεμικά πρότυπα άθλιας εγκατάστασης αλλά με την αναδιοργάνωση των χωριών ακόμα και με τη μεταφορά τους σε περιοχές καλύτερης υγιεινής

Μεταξύ του 1945 και 1946 με τη στέγαση ασχολήθηκε προσωρινά η Αγροτική Τράπεζα. Η πρώτη κατεύθυνση της κρατικής πολιτικής για την ανοικοδόμηση της υπαίθρου, αφορά στα προγράμματα αυτοστέγασης, που στοχεύουν σχεδόν εξ ολοκλήρου στις αγροτικές περιοχές, λόγω των τεραστίων αναγκών που παρουσιάζονταν εκεί.²⁷⁰ Το 1945 ιδρύεται το Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως με αρμόδιο Υφυπουργό τον Κ. Δοξιάδη που με τους συνεργάτες του προωθεί την ίδρυση ενός αυτόνομου φορέα, του Οργανισμού Ανοικοδομήσεως, για το σχεδιασμό και την υλοποίηση έργων ανοικοδόμησης.²⁷¹ Το

²⁶⁸ Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.162

²⁶⁹ *Εμπρός*, 15/4/1945 σ.1

²⁷⁰ Τα προγράμματα αυτοστέγασης ξεκίνησαν με την κατασκευή 30000 « πυρήνων », χώρων δηλ. ως 30 τ .μ. με υλικά που προμήθευε η αμερικάνικη βοήθεια και με στόχο αυτοί οι πυρήνες στη συνέχεια να επεκταθούν από τους ίδιους τους αγρότες βλ..Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» ό.π. σελ.154

²⁷¹ Για το έργο του υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως και του Δοξιάδη βλ Δελατσίμας. «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994 και Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999,

Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως αξιοποιώντας τη σχετική νομοθεσία, την εμπειρία από τους προσφυγικούς οικισμούς καθώς και την υποδομή της ΑΤΕ (υλικά, προσωπικό, φορτηγά), αναλαμβάνει την εκπόνηση πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών μελετών για την ανοικοδόμηση. Από το 1946 έως το 1949 εκδίδονται από το Υφυπουργείο Ανοικοδόμησης μια σειρά δημοσιεύσεων που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων αναφορικά με απογραφές καταστροφών του πολέμου, τεχνικές προδιαγραφές έργων ανοικοδόμησης, οδηγίες σύνταξης πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών μελετών, οδηγίες για την εφαρμογή πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών σχεδίων, μελέτες περίπτωσης αγροτικών και αστικών περιοχών κ.ά. Οι εργασίες και προσεγγίσεις αυτές προτείνουν, πάνω σε μια ενιαία θεωρητική βάση, πολιτικές για την ανοικοδόμηση της χώρας.²⁷²

Ο απολογισμός του έργου του Υφυπουργείου το 1947 περιλάμβανε εκτός των άλλων την ολοκλήρωση 8.200 αγροτικών κατοικιών, παροχή υλικών για αυτοστέγαση σε 14. 6000 αγροτικές οικογένειες, σχέδια οικισμών ,βοήθεια στην οικοδόμηση κοινόχρηστων κτηρίων(σχολείων, κέντρων υγείας κλπ).²⁷³ Η χρηματοδότηση όμως ήταν περιορισμένη και η ανοικοδόμηση προχωρούσε πολύ αργά λόγω των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων. Μέχρι το 1947 η οικονομική κάλυψη προερχόταν από την UNRRA, από τα συμμαχικά δάνεια και την προσδοκία των πολεμικών αποζημιώσεων. Η πρόταση για τη φορολόγηση δύο κατηγοριών ιδιοκτητών που ωφελήθηκαν στην Κατοχή: τους αγοραστές ακινήτων μεταξύ 1941 και 1944 και όσους αποπλήρωσαν τα χρέη τους με πληθωριστικές δραχμές με σκοπό την χρηματοδότηση της ανοικοδόμησης, απορρίφθηκε.

Η ενεργή ανάμειξη των Αμερικάνων στα Ελληνικά πράγματα και το Σχέδιο Μάρσαλ θα αλλάξουν τα δεδομένα.²⁷⁴ Η ανοικοδόμηση από το 1948 και μετά συνδέεται με το Σχέδιο Ανασυγκρότησης και η δραστηριοποίηση των κυβερνήσεων και των οργάνων τους, στα θέματα ανοικοδόμησης και ανασυγκρότησης είναι εξαρτώμενη και ελεγχόμενη σε μεγάλο

²⁷² Πρόκειται για τη θεωρία της «Οικιστικής» που ανέπτυξε ο Δοξιάδης σε κείμενα όπως: "Οικιστική Ανάλυση» (1946), «Οικοδομική Πολιτική δια την Ανοικοδόμηση» (1946), «Οικιστική Πολιτική δια την Ανοικοδόμησης της Χώρας με ένα 20χρονο Σχέδιο» (1947), «Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας»(1948) κ.α τα οποία προσέβλεπαν στην αναδιοργάνωση του οικιστικού χώρου σε ενιαία βάση βλ Δελατσίμας. «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50» ό.π. σελ 567

²⁷³ Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», ό.π., σ.157-158

²⁷⁴ Το Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως αναβαθμίζεται σε Υπουργείο και ο Δοξιάδης αναλαμβάνει συντονιστής της Υπηρεσίας Συντονισμού της Εφαρμογής του Σχεδίου Ανασυγκρότησης, κάτω από την πίεση των Αμερικάνων που ζητούν «αποτελεσματικότητα». βλ Χατζηιωσήφ Χρήστος, « Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου» ό.π. σ.40

βαθμό από τους αμερικάνους υπευθύνους για το σχέδιο Μάρσαλ.²⁷⁵ Η *Ελευθερία* ήδη το 1948 αναπαράγει την επιχειρηματολογία της κυβέρνησης ότι το τετραετές πρόγραμμα οικονομικής ανασυγκρότησης που κατέθεσε στον ΟΕΟΣ, στα πλαίσια της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ και που προέβλεπε έργα υποδομής (υδραυλικά, εγχειοβελτιωτικά κ.α.) θα συνέβαλε στην ανάπτυξη της γεωργίας και την κάμψη της αστυφιλίας.²⁷⁶ Για το ίδιο θέμα οι εφημερίδες της δεξιάς, αν και κρατούν επιφυλακτική στάση ως προς την υλοποίηση του σχεδίου (στην κυβέρνηση βρίσκονται κεντρώοι σχηματισμοί), επικροτούν με ανάλογη επιχειρηματολογία τη συμβολή των έργων ανασυγκρότησης στην ανάπτυξη της γεωργίας με ιδιαίτερη έμφαση στην ανακοπή της αστυφιλίας²⁷⁷ και επιπλέον επισημαίνουν την ανάγκη ενίσχυσης της περιφερειακής βιομηχανίας ακόμα και με απαγόρευση ίδρυσης οποιασδήποτε νέας βιομηχανίας στο λεκανοπέδιο.²⁷⁸

Τα χρήματα από το σχέδιο Μάρσαλ ελάχιστα όμως αξιοποιήθηκαν στην προοπτική ανοικοδόμησης της υπαίθρου και της γενικότερης ανασυγκρότησης της χώρας, αφού τόσο ο ταμειακός χειρισμός τους και οι παρεμβάσεις από τους αμερικάνους υπευθύνους, όσο και η αδιαφορία των Ελλήνων ιθυνόντων παρά τις κομματικά διακηρυγμένες θέσεις τους, συνέθλιψαν πρωτοβουλίες ελλήνων τεχνοκρατών, όπως ο Δοξιάδης. Μέχρι το τέλος του 1949 είχαν κατασκευαστεί 9.500 νέες κατοικίες, είχαν επισκευαστεί 5.500 κατοικίες ανταρτόπληκτων και άλλες 37.500 αγροτικές κατοικίες, έργο όμως ανεπαρκές για τις ανάγκες του πληθυσμού.²⁷⁹ Η ανάπτυξη δεν αποτελούσε προτεραιότητα ούτε του Σχεδίου Μάρσαλ στην Ελλάδα, ούτε και των πολιτικών ιθυνόντων και των κοινωνικοοικονομικών

²⁷⁵ Το πρώτο «Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως» που δημοσιεύτηκε το 1947 από τον Οργανισμό Ανασυγκροτήσεως, δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Μετά την ένταξη της Ελλάδας στο Σχέδιο Μάρσαλ το 1947 συστήθηκε το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΣΑ) και η Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως οι προτάσεις της οποίου, τουλάχιστον ως προς το αναπτυξιακό σκέλος απορρίφθηκαν από τους Αμερικάνους υπευθύνους για την εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ στην Ελλάδα. βλ. Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου» ό.π. σ.40

²⁷⁶ *Ελευθερία*, 25/11/1948 σ.6

²⁷⁷ *Εμπρός*, 30/11/1948 σ.1. Άλλο δημοσίευμα του *Εμπρός* το 1948 επικροτεί την πρόθεση δημιουργίας υδροηλεκτρικών εργοστασίων γιατί εκτός των άλλων θα σταματήσει την «καταστρεπτική αστυφιλία η οποία απεργάζεται τον μαρασμόν της υπαίθρου και την τυχοθρίαν των νέων», βλ. *Εμπρός*, 21/11/1948 σ.4

²⁷⁸ *Εμπρός*, 6/5/1949 σ.3 και 18/6/1949 σ.3

²⁷⁹ Πάντως ως τον Ιούνιο του 1949 το υπουργείο υπήρξε φορέας του 1/3 του συνολικού προγράμματος ανασυγκρότησης. Το υπόλοιπο πρόγραμμα υλοποιήθηκε από το Σώμα Αμερικανών Μηχανικών και από τα υπόλοιπα υπουργεία. βλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», ό.π.σ. 160

τους στηριγμάτων που μάλλον την έβλεπαν ως απειλή για τη δική τους θέση.²⁸⁰ Τον Ιανουάριο του 1951 το υπουργείο Ανοικοδομήσεως καταργείται.

Όλες οι συζητήσεις των προηγούμενων χρόνων για αναδιάρθρωση του αγροτικού τομέα, εκβιομηχάνιση, αυτοχρηματοδότηση του οικιστικού δικτύου με φορολόγηση των υψηλότερων εισοδημάτων και ο σχετικός σχεδιασμός, παρέμειναν ανεκπλήρωτοι στόχοι και εφαρμόστηκαν μοντέλα και πρακτικές που κανείς δεν είχε υποστηρίξει μέχρι τότε.²⁸¹ Η κρατική παρέμβαση δηλαδή, ενώ αρχικά έχει ως αφετηρία τα συγκεκριμένα προβλήματα και ανάγκες (π.χ. στέγαση, ανοικοδόμηση), σταδιακά με την πολιτική που διαμορφώθηκε μετά το 1947, απομακρύνθηκε από την αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών με την ανοικοδόμηση και ανασυγκρότηση της υπαίθρου, καθώς το εμφυλιακό κράτος δαπάνησε για τη στρατιωτική και πολιτική του επικράτηση του μεγάλο τμήμα της εξωτερικής βοήθειας που προορίζονταν για την ανασυγκρότηση της χώρας και έτσι τα προγράμματα ανοικοδόμησης που είχαν σχεδιαστεί και παρουσιαστεί δεν υλοποιήθηκαν.²⁸²

Τα οικιστικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η ύπαιθρος και οι επιμέρους επαρχίες και οι αργοί ρυθμοί ανοικοδόμησης αντανakλώνται στον Τύπο.²⁸³ Μάλιστα σε μεταγενέστερα δημοσιεύματα στη δεκαετία του 50 κυρίως από τον αριστερό τύπο ασκείται έντονη κριτική για τον τρόπο αξιοποίησης των πόρων του σχεδίου Μάρσαλ και της πορείας ανοικοδόμησης της υπαίθρου.²⁸⁴ Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου η απουσία ουσιαστικά αντιπολιτευτικού λόγου και η ιδεολογική δέσμευση στο στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης, οδηγεί τον συντηρητικό Τύπο να επικεντρώνεται κυρίως το «δράμα του ελληνικού χωριού» και των χωρικών που διώκονται από τα σπίτια τους από το «φόβο των ανταρτών» και συρρέουν στις πόλεις με κίνδυνο την μεγέθυνση της αστυφιλίας.²⁸⁵ Οι αστικές εφημερίδες υιοθετούν την κυβερνητική εκδοχή για τους «συμμοριόπληκτους» και φιλοξενούν άρθρα, ρεπορτάζ και σχόλια για τις συνθήκες ζωής αυτών των πληθυσμών και τους κινδύνους που έχει η συνέχιση της παραμονής τους στις πόλεις. Το *Εμπρός* προτρέπει την κυβέρνηση να παράσχει δάνεια

²⁸⁰ Χατζηιωσήφ Χρήστος, « Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου» ό.π. σ. 39-60

²⁸¹ Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» ό.π. σ. 165

²⁸² Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» ό.π. σ. 161

²⁸³ *Εμπρός*, 10/11/1950, 5/7/1951, 5/8/1951

²⁸⁴ Ενδεικτικά η *Η Αυγή* στις 19/10/1952 καταγγέλλει ότι ούτε η απαρχή της ανασυγκρότησης δεν έχει πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα και ότι για την ανασυγκρότηση έχει διατεθεί μόλις το 1/5 των στρατιωτικών δαπανών ενώ το μεγαλύτερο μέρος της βοήθειας διαρρέει στις τσέπες των επιτηδίων

²⁸⁵ *Εμπρός*, 19/9/1946 σ.3, 9/12/1948 σ. 1

στους αγρότες αυτούς για να μπορέσουν να επιστρέψουν στα χωριά τους επικαλούμενη για άλλη μια φορά τις ολέθριες συνέπειες της αστυφιλίας.²⁸⁶

Για το ίδιο θέμα, η *Ελευθερία* τον Ιούνιο του 1949 ,σε μια περίοδο που το πρόβλημα των εκτοπισμένων βρίσκεται στην κορύφωση του, με διορατικότητα επισημαίνει ότι αν δεν ληφθούν μέτρα για την ανασυγκρότηση της υπαίθρου, όχι σύμφωνα με τα προπολεμικά πρότυπα αλλά σύμφωνα με όσα οι μεταπολεμικές συνθήκες και η γοητεία των πόλεων υπαγορεύουν, οι πληθυσμοί που έχουν συγκεντρωθεί στις πόλεις λόγω του «συμμοριτοπόλεμου» και έχουν γνωρίσει την αστική ζωή έστω και με πολλές κακουχίες δύσκολα θα επιστρέψουν και θα εγκατασταθούν μόνιμα στην ύπαιθρο.²⁸⁷ Από τα δημοσιεύματα πάντως φαίνεται ότι μέχρι το καλοκαίρι του 1951 παρά τα σημαντικά ποσά που διατέθηκαν από την αμερικάνικη βοήθεια ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων του εμφυλίου δεν είχε αποκατασταθεί στα χωριά του. Σύμφωνα μάλιστα με δημοσίευμα του *Εμπρός* ,που επικαλείται ως πηγή το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως ,το καλοκαίρι του 1951,οπότε και έχουν μειωθεί οι πιστώσεις για την ανοικοδόμηση στην ύπαιθρο ,53.421 (από τα 145.120) σπίτια παραμένουν ολοκληρωτικά κατεστραμμένα και 46.625 (από τα 128.500)μερικώς. Επομένως το 1/3 περίπου των πληγέντων της υπαίθρου δεν έχει αποκατασταθεί²⁸⁸

Το Υπουργείο Οικισμού και Ανοικοδομήσεως είχε ως βασικό του έργο, τον πρώτο καιρό μετά τον εμφύλιο, να παρέχει στους χωρικούς που επέστρεφαν στα χωριά τους (ανταρτόπληκτους) οικονομική βοήθεια και υλική υποστήριξη για να επισκευάσουν ή να ανοικοδομήσουν τα σπίτια τους. Ο τρόπος όμως υλοποίησης της αποκατάστασης αυτών των ανθρώπων επέτεινε την τάση φυγής από την ύπαιθρο. Γύρω από το θέμα των δικαιούχων των αποζημιώσεων οι Επιτροπές Στεγάσεως Οικισμού, αποτελούμενες από τον κοινοτάρχη, τον παπά και τον δάσκαλο, ασκούσαν επιλεκτικά το έργο τους υποκύπτοντας συχνά σε πιέσεις. Οι κατάλογοι δικαιούχων περιείχαν ονόματα ανθρώπων που δεν είχαν πληγεί, ενώ άλλοι απορρίπτονταν ως «συνοδοιπόροι» των ανταρτών. Πολλοί από αυτούς εξωθήθηκαν στη φυγή προς την ανωνυμία της μεγάλης πόλης. Η ανοικοδόμηση και ο τρόπος που

²⁸⁶ *Εμπρός*,11/5/1948 σ.3.

²⁸⁷ *Ελευθερία*: «Οι αγρόται , όπως και οι επαρχιώται γενικώς, που ε γνώρισαν τα μεγάλα αστικά κέντρα- έστω και στερούμενοι και γυμνητεύοντες-είναι φυσικό να έχουν τώρα νέα εντελώς μέτρα συγκρίσεως και αξιώσεις ζωής ολιγότερον πρωτογόνου», 24/6/1949 σ.1

²⁸⁸ *Εμπρός*,5/8/1951 σ.3.

λειτουργήσε στα αμέσως μετά τον εμφύλιο χρόνια, ευνόησε τελικά τη φυγή μεγάλου αριθμού κατοίκων από τους ορεινούς οικισμούς στα αστικά κέντρα για πολιτικούς λόγους.²⁸⁹

Με τον ίδιο τρόπο λειτούργησαν και οι ρυθμίσεις που στόχευαν στον επανεποικισμό παραμεθόριων κυρίως περιοχών που είχαν γίνει θέατρα του εμφυλίου, όπως π.χ. : το Ν.Δ 2536 της 23/27 Αυγούστου 1953.²⁹⁰ Η παρακολούθηση της εφαρμογής του ΝΔ αυτού ανατέθηκε σε Ανώτατη Επιτροπή με Πρόεδρο τον Υπουργό Συντονισμού και μέλη τους Υπουργούς Οικονομικών, Γεωργίας και Βορείου Ελλάδας. Η Ανώτατη Επιτροπή καθόριζε τις κατευθυντήριες γραμμές του θέματος του Εποικισμού και της Ενισχύσεως των Ακριτικών Περιοχών τις οποίες και εξειδίκευαν οι τοπικές επιτροπές αρμόδιων δημοσίων υπαλλήλων (και πάντα με συμμετοχή ενός ανώτερου αξιωματικού του στρατού).²⁹¹ Τα άρθρα του Νόμου αυτού (για τη διαχείριση των εγκαταλελειμμένων ακινήτων και κλήρων, για τη διοίκηση των εγκαταλελειμμένων περιοχών, για την αναθεώρηση των οριστικών διανομών, για τη διάθεση ακινήτων, για την προστασία και τις υποχρεώσεις των αποκαθιστάμενων και για τη σταδιακή κατά περίπτωση άρση των στρατιωτικών μέτρων) και ο τρόπος εφαρμογής τους είναι χαρακτηριστικά των πολιτικών επιλογών των δυνάμεων εξουσίας της περιόδου, οι οποίες, ως νικήτριες του Εμφυλίου προσπαθούσαν να εμπεδώσουν την κυριαρχία τους στις παραμεθόριες περιφέρειες με μεροληπτική συχνά μεταχείριση όχι μόνο μεμονωμένων πολιτών αλλά και ολόκληρων χωριών. Συχνά μάλιστα η άσκηση πολιτικής, μέσω της εποικιστικής νομοθεσίας, ενσωμάτωνε την περίοδο αυτή και στοιχεία της εκδικητικής συμπεριφοράς του κράτους των νικητών του Εμφυλίου Πολέμου κατά των αντιπάλων τους και συνέτεινε στο κύμα φυγής από την ύπαιθρο ατόμων και οικογενειών που υφίστατο

²⁸⁹ Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» ό.π. σ. 162-163

²⁹⁰ «Περί επανεποικισμού των παραμεθόριων περιοχών (Μακεδονίας, Θράκης και Ηπείρου) και ενισχύσεως του πληθυσμού αυτών με σκοπό την ανύψωση του βιοτικού και κοινωνικού επιπέδου του πληθυσμού τους και τον επανεποικισμό τους από όσους για τους γνωστούς λόγους τις είχαν εγκαταλείψει» βλ. Ρόκκος Δημήτρης «Η πολιτική γης της περιόδου 1945- 1967. Κοινωνικοπολιτικά αίτια και αναπτυξιακές- και περιβαλλοντικές προεκβολές», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σ.533-560

²⁹¹ Οι τοπικές επιτροπές μελετούσαν τις ανάγκες επανεποικισμού, αγροτικής και κτηνοτροφικής αποκατάστασης, αναδιανομής των γαιών, ανάπτυξης των γεωργικών καλλιεργειών και φρόντιζαν για την ενίσχυση του πληθυσμού με άτοκα δάνεια, παροχή σπόρων και λιπασμάτων και για έργα στέγασης και ανέγερσης σχολείων και Ιερών Ναών, άρδευσης, ύδρευσης, ανάπτυξης συγκοινωνιακών μέσων, καθώς και της «εν γένει βελτίωσης των όρων διαβίωσης του μεθορίου πληθυσμού». Ο Γενικός Διευθυντής κάθε παραμεθόριας περιφέρειας ενέκρινε το σχετικό μετά τις μελέτες πρόγραμμα το οποίο και εκτελούσαν στη συνέχεια οι αρμόδιες αρχές. βλ. Ρόκκος Δ, « Η πολιτική γης της περιόδου 1945- 1967»,ό.π. σ. 553

αποκλεισμούς ή δυσκολίες στεγαστικής αποκατάστασης λόγω της συνεργασίας ή της υποψίας συνεργασίας με τους αντάρτες την προηγούμενη περίοδο.²⁹²

Έτσι ενώ για τις περισσότερες χώρες η περίοδος αμέσως μετά τον πόλεμο υπήρξε περίοδος ανασυγκρότησης και ανοικοδόμησης, στην Ελλάδα οι ανάγκες της ανασυγκρότησης υποσκελίστηκαν από τις οξύτατες κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις αλλά και τις στρατιωτικές συγκρούσεις του εμφυλίου. Αλλά και κατόπιν, κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 50, αμέσως μετά τον εμφύλιο, η κρατική πολιτική στο χώρο της στεγαστικής αποκατάστασης των αγροτών είχε πολύ περιορισμένη έκταση και συνίσταται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε έκτακτες επιμέρους παρεμβάσεις, για την αντιμετώπιση ειδικών προβλημάτων και αναγκών. Η αυτοστέγαση υιοθετείται σε εκτεταμένη κλίμακα στο σύνολο των αγροτικών περιοχών της χώρας και η παροχή κατοικίας δε θα ενταχθεί στη φροντίδα του κράτους. Το *Εμπρός* τάσσεται υπέρ αυτής της πολιτικής.²⁹³ Ο νόμος «περί λαϊκής κατοικίας» του 1951 (και οι νόμοι 1667/1951 και 2063/1952 που τον συμπληρώνουν και τον τροποποιούν) που μπορεί να θεωρηθεί το «κύκνειο άσμα» της φιλοσοφίας και της προσπάθειας οικιστικού σχεδιασμού του Υπουργείου ανοικοδομήσεως, δε θα εφαρμοσθεί. Απενεργοποιήθηκε εξαιτίας των εκτάκτων αναγκών από τους σεισμούς των Επτανήσων του 1953 που απορρόφησαν τα σχετικά κονδύλια.²⁹⁴ Το νόμο αυτό επικαλείται συχνά η *Αυγή* ως απόδειξη της ελλιπούς κρατικής πρόνοιας για τους αγρότες στον τομέα της κατοικίας. Μόνο ειδικές ομάδες στο πλαίσιο της πολιτικής του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας θα βοηθούνται στη στέγαση κυρίως μέσω του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας που ιδρύθηκε το 1954 και η δραστηριοποίηση του αφορά τα αστικά κέντρα.

Το διάστημα διακυβέρνησης της χώρας από τον Ελληνικό Συναγερμό(1953-1955) και την ΕΡΕ (1955-1963) , εκτός από τα προγράμματα «επανεποικισμού»²⁹⁵ δεν υπήρξαν συστηματικά μέτρα για την ανοικοδόμηση της επαρχίας, ούτε κρατική μέριμνα ή βοήθεια για την ενίσχυση των αγροτικών πληθυσμών για να καλύψουν τις στεγαστικές τους ανάγκες ενώ την ίδια περίοδο πολλά άλλα ευρωπαϊκά κράτη εφάρμοζαν εκτεταμένα οικιστικά

²⁹² Ρόκκος Δ, «Η πολιτική γης της περιόδου 1945- 1967.» όπ. σ.553

²⁹³ *Εμπρός*, 18/7/1950 σ.3.

²⁹⁴ Το κράτος αναλάμβανε την ευθύνη για τη μελέτη και κατασκευή λαϊκής κατοικίας. Δικαιούχοι θα ήταν πολεμοπαθείς, σεισμόπληκτοι, μέλη συνεταιρισμών, συνταξιούχοι, χαμηλόμισθοι, κ.α. βλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» ό.π. σ. 172-173

²⁹⁵ Στον απολογισμό της ΕΡΕ για την διακυβέρνηση τα έτη 1955-1963 αναφέρεται ότι δαπανήθηκαν για τον επανεποικισμό 100.000 δολάρια. βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992 τομ. 5 (παράρτημα)

προγράμματα.²⁹⁶ Η ανοικοδόμηση της υπαίθρου βασίστηκε στην ιδιωτική πρωτοβουλία και καθώς οι τραπεζικές πιστώσεις προς τον οικιστικό τομέα ήταν ασήμαντες και οι πόροι των ιδίων των αγροτών ανεπαρκείς, οι συνθήκες στέγασης πολλών αγροτικών πληθυσμών ήταν τραγικές. Αν στα παραπάνω προστεθούν οι ανεπαρκέστατες υποδομές(ηλεκτροδότηση, ύδρευση κλπ) γίνεται αντιληπτό ότι οι συνθήκες διαβίωσης στην επαρχία ήταν πολύ δύσκολες για ολόκληρη τη δεκαετία του 50.²⁹⁷ Το 1958 ο Τύπος επισημαίνει ότι σύμφωνα με την ΕΣΥΕ την οχταετία 1951-1958 στην πρωτεύουσα χτίστηκαν περισσότερες κατοικίες με μεγαλύτερο αριθμό δωματίων από όλη την υπόλοιπη χώρα πράγμα ενδεικτικό της άνισης ανάπτυξης κέντρου - περιφέρειας και του «υδροκεφαλισμού» που μαστίζει τη χώρα και αρχίζει να πιέζει πια και προς την αντιμετώπιση του στεγαστικού προβλήματος στα αστικά κέντρα που είναι οξύ με τη δημιουργία λαϊκής στέγης²⁹⁸

Στις 30 Απριλίου του 1963 η κυβέρνηση της ΕΡΕ θα ανακοινώσει στις προεκλογικές της εξαγγελίες ένα πρόγραμμα στέγασης για την ύπαιθρο που όμως δε θα υλοποιηθεί καθώς θα ηττηθεί στις επόμενες εκλογές²⁹⁹. Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου και οι κυβερνήσεις που θα ακολουθήσουν μέχρι το 1967 δε θα εφαρμόσουν κάποιο οργανωμένο οικιστικό πρόγραμμα για την ύπαιθρο. Οι όποιες βελτιώσεις στις συνθήκες στέγασης των αγροτών προκύπτουν στην πάροδο του χρόνου, οφείλονται στη γενικότερη ανάπτυξη της χώρας την ίδια περίοδο και στα εμβάσματα των μεταναστών και όχι σε κάποια κρατική παρέμβαση.

Την ίδια περίοδο διενεργούνται μεγάλα δημόσια έργα, αρχικά χρηματοδοτούμενα από το σχέδιο Μάρσαλ και μετά την περικοπή της Αμερικάνικης βοήθειας, από τον κρατικό προϋπολογισμό (δρόμοι, λιμάνια, σήραγγες, υδροηλεκτρικά εργοστάσια, εγχειοβελτιωτικά έργα) από τις κυβερνήσεις του Συναγερμού και της ΕΡΕ κυρίως. Τα έργα αυτά, στα οποία απασχολήθηκαν κάτοικοι της περιφέρειας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν έργα υποδομής για την ανάπτυξη της περιφέρειας και παράγοντες συγκράτησης του πληθυσμού. Μάλιστα στο δημόσιο λόγο της εποχής συχνά προβάλλονται ως μέσα ανάσχεσης της φυγής από την ύπαιθρο. Η πολιτική των μεγάλων δημοσίων έργων όμως παραδόξως δεν πέτυχε να ανακόψει

²⁹⁶ βλ. Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ.173-180

²⁹⁷ Σύμφωνα με την απογραφή του 1951 μόνο το 0,7% των κατοικιών στην ύπαιθρο είχε τρεχούμενο νερό, το 2,5 % ηλεκτρικό και το 0,1% λουτρό ενώ η πυκνοκατοίκηση ήταν πολύ υψηλή.

²⁹⁸ *Ελευθερία*, 2/11/1958 σ.1

²⁹⁹ Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992 τομ. 5 (παράρτημα)

τη μετανάστευση αλλά μάλλον την ευνόησε. Φαίνεται ότι λειτούργησε ενισχυτικά σε πρώτη φάση, στην πορεία εξόδου από τις ορεινές περιοχές προς τις πεδιάδες ,όπου τα έργα αυτά εκτελούνταν, και στη συνέχεια προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και την εξωτερική μετανάστευση. Η συγκράτηση του πληθυσμού που πέτυχαν ήταν πρόσκαιρη, ενώ ευνόησαν την επαφή των αγροτικών πληθυσμών με τον αστικό τρόπο ζωής και διευκόλυναν την κινητικότητα τους. Αυτό επιβεβαιώνει την άποψη ότι η φυγή από την ύπαιθρο οφείλεται όχι μόνο στις δύσκολες συνθήκες ζωής στην ύπαιθρο αλλά σε σημαντικό βαθμό στην ελκτική δύναμη των αστικών κέντρων και στην αλλαγή του ορίζοντα προσδοκιών των ανθρώπων που έχουν πλέον τη δυνατότητα σύγκρισης. Άλλωστε όταν οι μηχανισμοί της μετανάστευσης ενεργοποιηθούν δύσκολα ανατρέπονται.

2γ. Εισοδηματική και κοινωνική πολιτική ενίσχυσης της υπαίθρου

Όπως επισημάνθηκε στη ρητορική του Τύπου και των κομμάτων της εποχής ο αγροτικός κόσμος αναγνωρίζεται ότι ζει σε δύσκολες συνθήκες. Πράγματι το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα ήταν πολύ χαμηλότερο από αυτό του αστικού πληθυσμού το 1951 και οι ανισότητες στις ανέσεις που προσφέρουν υποδομές, όπως η ηλεκτροδότηση και η ύδρευση, τεράστιες.³⁰⁰ Τα ποσοστά απορίας που ήταν πολύ υψηλά σε όλη τη χώρα (περίπου το 40% του πληθυσμού τη δεκαετία του 50 ζει κάτω από τα όρια της φτώχειας και πολύ κοντά στην εξαθλίωση) είναι ακόμα υψηλότερα στις αγροτικές περιοχές και έπλητταν κυρίως τους μικροκαλλιεργητές και τους εργάτες γης .

Στο πλαίσιο της γενικότερης οικονομικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων που επιλέχθηκαν στην Ελλάδα της μεταπολεμικής περιόδου, το κύριο ενδιαφέρον στράφηκε, όπως αναφέρθηκε, στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενώ στη γεωργία ανατέθηκε ο ρόλος του «συμπληρωματικού κλάδου», που έπρεπε να τροφοδοτεί τον «εθνικό» κλάδο και να συμβάλλει στην ανάπτυξή του. Παρόλα αυτά ο Αγροτικός Τομέας σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1950-1967, είχε βαρύνουσα σημασία για την ελληνική οικονομία. Με ποσοστό

³⁰⁰ Ο Close αναφέρει ότι το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα έφτανε το 83,3% του εθνικού το 1951 και το 51,1% το 1971. Το 1961 μόνο το 13,5 των αγροτικών νοικοκυριών είχαν ηλεκτρικό και μόνο το 10,9% υδροδοτούνταν. βλ. Close D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Θύραθεν, Αθήνα 2007, σ.108

86,4% στο σύνολο των εξαγωγών της χώρας το 1955 και 73% το 1966, αποτέλεσε τον βασικό τροφοδότη της αναπτυξιακής προσπάθειας της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο.³⁰¹

Η αγροτική οικονομία υπήρξε τομέας όπου αναπτύχθηκε έντονα η κρατική παρέμβαση. Πολύπλοκο και δαιδαλώδες ήταν και το σύστημα των μέσων και μεθόδων άσκησης της αγροτικής πολιτικής. Την περίοδο διακυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού(1953-1955) και της ΕΡΕ η παρέμβαση του κράτους για την ενίσχυση των αγροτών , γίνεται άμεσα με τις κρατικές επεμβάσεις στον ορισμό των τιμών των αγροτικών προϊόντων, επιδοτήσεις και την άσκηση προστατευτικής πολιτικής απέναντι τους και έμμεσα με τα δάνεια που χορηγούσε η Αγροτική Τράπεζα στους αγρότες και με εγγειοβελτιωτικά έργα για τη βελτίωση της παραγωγικότητας.³⁰² Η δημιουργία όμως μηχανισμών για τη μεταφορά του αγροτικού υπερπροϊόντος στο βιομηχανικό και υπόλοιπο αστικό τομέα της οικονομίας (με την καθήλωση των τιμών των γεωργικών προϊόντων , την πώληση βιομηχανικών αγαθών στη γεωργία -μηχανήματα, λιπάσματα- σε υψηλές τιμές κλπ.), είχε ως συνέπεια όχι μόνο την αδυναμία ατομικής συσσώρευσης αλλά και τον περιορισμό του επιπέδου διαβίωσης των αγροτών. Ο Βουλευτής Χ. Αλιβιζάτος δήλωνε στη Βουλή « ενώ αι τιμαί των γεωργικών προϊόντων είναι εις ιδιαιτέρως χαμηλά επίπεδα, αι τιμαί των βιομηχανικών προϊόντων έφθασαν να είναι 25% ανώτεραι. Τοιουτοτρόπως η αγοραστική ικανότης του Αγροτικού κόσμου είναι ιδιαιτέρως περιορισμένη, το δε γεωργικό εισόδημα χαμηλό καθεαυτό εξανεμίζεται ακόμα περισσότερον». Ο βουλευτής Παπαδημητρίου κατήγγειλε ότι για την αγορά ενός ζεύγους αρβυλών ο αγρότης θέλει 70 οκάδες σίτου ενώ προπολεμικά ήθελε 7 οκάδες σίτου και ότι ένα κουστούμι της βιοτεχνίας Λαναρά που στοίχιζε 100.000-120.000δρχ. πωλούνταν 400.000³⁰³.

Η περιοριστική απέναντι στη γεωργία πολιτική και η δραστική μείωση των εισοδηματικών ευκαιριών εις βάρος του αγροτικού τομέα, είχε ως αποτέλεσμα την έντονη έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, που αναζήτησε την εξασφάλιση της επιβίωσης είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα είτε στην εξωτερική μετανάστευση. Ο δανεισμός των αγροτών από την ΑΤΕ

³⁰¹Για την αγροτική οικονομία στην μεταπολεμική περίοδο βλ. Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα* (18ος-20ός αιώνας), Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1707> (τελ . επίσκεψη 21/8/1920) σ.207-209.

³⁰² Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, όπ., σελ. 218-224.

³⁰³ Βιβλιοθήκη της Βουλής, *Ενρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου* , μέρος Δ (1946-1967), 11/4.121949 και 12/15.12.1949, τομ. 1 μέρος Α ,σ18-20

και η συσσώρευση χρεών από μεγάλο τμήμα του αγροτικού κόσμου αποτέλεσε ακόμα μια αφορμή που ωθούσε στη μετανάστευση.

Η πολιτική αυτή επικρίνεται δριμύτατα από την Αριστερά. Στη ρητορική της Αριστεράς τα αίτια της φτώχειας βρίσκονται στην ανεπάρκεια του κρατικού μηχανισμού που ηγεμονεύεται από την Δεξιά και στο καπιταλιστικό σύστημα που εκμεταλλεύεται τον αγροτικό και εργατικό κόσμο. Προτείνονται συγκεκριμένοι τρόποι για την ενίσχυση των αγροτών, την προστασία της μικρής ιδιοκτησίας και την παρεμπόδιση της διείσδυσης της καπιταλιστικής διάρθρωσης στην αγροτική παραγωγή που αφορούν στην πολιτική της Αγροτικής Τράπεζας, στο άνοιγμα των αγορών των Ανατολικών χωρών και τον προστατευτικό ρόλο του κράτους.³⁰⁴ Τον Οκτώβριο του 1954, με αφορμή την εξαγγελία της κυβέρνησης για ενίσχυση της ΑΤΕ με 200.000 δρχ για παροχή πιστώσεων στους αγρότες, η *Αυγή* θα καταγγείλει την αγροτική πιστωτική πολιτική της κυβέρνησης που έχει μεταβάλλει την ΑΤΕ σε «τοκογλύφο» που δεν συμβάλλει στην ανάπτυξη της γεωργίας, καθώς τα βραχυπρόθεσμα δάνεια που χορηγεί με υψηλό επιτόκιο έχουν γίνει μέσο υποδούλωσης των αγροτών.³⁰⁵ Στα δημοσιεύματα της *Αυγής* τονίζονται διαρκώς οι ελλείψεις πολιτικών ανασυγκρότησης της υπαίθρου, οι άθλιες συνθήκες ζωής των αγροτών, η κακή διατροφή του αγροτικού πληθυσμού, η έλλειψη σχολείων και υποδομών και αποδίδονται στις δεξιές κυβερνήσεις που διοχετεύουν τα κρατικά έσοδα στους εξοπλισμούς και όχι στην βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών.³⁰⁶ Επικρίνονται οι επενδυτικές δραστηριότητες του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα ως μέσου διατήρησης της υποτέλειας και ειδικά ο αναπτυξιακός νόμος του 1953 για την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων.³⁰⁷ Με την ίδια όμως αρνητικότητα και καχυποψία αντιμετωπίζονται και κρατικές επενδύσεις, όπως αυτή της ΔΕΗ.

Η κρατική παρέμβαση στον αγροτικό χώρο ειδικά κατά την περίοδο διακυβέρνησης από την ΕΡΕ είχε ως διακηρυγμένο στόχο τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και μέσω αυτής τη βελτίωση του εισοδήματος των αγροτών. Κατά τη διάρκεια της οκταετούς διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου Καραμανλή, από το 1955 έως το 1963, η αγροτική πολιτική στόχευε δηλ. περισσότερο στη δημιουργία υποδομών για τον εκσυγχρονισμό του αγροτικού κλάδου και λιγότερο στην άμεση υποστήριξη του αγροτικού εισοδήματος μέσω πολιτικών στήριξης

³⁰⁴ Ενδεικτικά βλ. *Η Αυγή*, 29/7/1954 σ.3

³⁰⁵ Καταγγέλλει επίσης το πολύ χαμηλό ποσοστό επενδύσεων στην αγροτική οικονομία μεταπολεμικά (13%), έναντι της βιομηχανίας(37%), των κατοικιών(36%)και των μεταφορών (16%) παρά το ότι αντιπροσωπεύει το 41,6% του ΑΕΠ βλ. *Η Αυγή*, 7/10/1954 σ. 1

³⁰⁶ *Η Αυγή*, 26/3/1953 σ.8, 18/10/195 σ. 5, 8/1/1962 σ.1 κ.α.

³⁰⁷ *Η Αυγή* τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1953 παρουσιάζει σειρά δημοσιευμάτων με τίτλο « η μάστιγα των ξένων εταιριών»

τιμών και εισοδημάτων. Με πολιτικές όπως η εντατικοποίηση της γεωργίας μέσω της μείωσης των αγροναπαύσεων, η αύξηση των εισροών σε μέσα παραγωγής (λιπάσματα, φυτοφάρμακα, μηχανήματα), η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, με έμφαση στις δενδρώδεις καλλιέργειες ώστε να ευνοηθεί η παραγωγή εξαγωγίμων προϊόντων υψηλότερης αξίας, και η στροφή της αγροτικής παραγωγής σε προϊόντα βιομηχανικής επεξεργασίας όπως τα ζαχαρότευτλα επιδιώχθηκε ο αναπροσανατολισμός της γεωργικής παραγωγής και εν μέρει ο εκσυγχρονισμός της .³⁰⁸

Βαρύτητα δόθηκε και στην εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων, τα οποία αποτελούσαν προϋπόθεση για την αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και τη βελτίωση της αποδοτικότητάς τους. Οι χρηματοδοτήσεις της Αγροτικής Τράπεζας σε παραγωγούς και συνεταιριστικές οργανώσεις μέσω δανείων αποτέλεσαν ένα ακόμη εργαλείο άσκησης αγροτικής πολιτικής με στόχο την εκτέλεση παραγωγικών έργων και βελτιώσεων άμεσης ή ταχείας απόδοσης. Η κατασκευή εργοστασίων λιπασμάτων στην Πτολεμαΐδα και τη Νέα Καρβέλη, η ίδρυση το 1960 της Ελληνικής Βιομηχανίας Ζάχαρης και η κατασκευή πολλών εργοστασίων μεταποίησης αγροτικών προϊόντων συντέλεσαν σε αυτό. Η κρατική παρέμβαση εκφράστηκε και με την πολιτική της εγγύησης μιας ελάχιστης τιμής των αγροτικών προϊόντων με στόχο να εξασφαλισθεί ένα ελάχιστο επίπεδο εισοδήματος για τους αγρότες . Ταυτόχρονα όμως ο κρατικός έλεγχος πάνω στη γεωργία και τους αγρότες που εκδηλώνονταν με ποικίλους τρόπους είχε ως στόχο την πρόσδεση των αγροτών στο κράτος και στα μετεμφυλιακά δίκτυα και εμπόδιζε την αναδιάρθρωση της αγροτικής παραγωγής και της γης σε επιχειρηματική βάση.³⁰⁹

Ο δεξιός Τύπος προβάλλει αδιαλείπτως τις παραπάνω πολιτικές που φαίνεται να συμβαδίζουν με τους διακηρυγμένοι στόχους για τη βελτίωση του επιπέδου ζωής των αγροτών και τη συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο. Η βελτίωση όμως της ζωής των αγροτών, μέσω της αναδιάρθρωσης της αγροτικής παραγωγής, προχωρούσε αργά και το αλυσιδωτό φαινόμενο της εγκατάλειψης της υπαίθρου εντάθηκε τα επόμενα χρόνια όπως καταγγέλλει ο αντιπολιτευόμενος τύπος³¹⁰. Χαρακτηριστικό είναι δημοσίευμα που επισημαίνει ότι χωριά του Νέστου έχουν ερημωθεί και ότι ο τοπικός τύπος αναφέρει ότι δεν

³⁰⁸ Για την αγροτική πολιτική της ΕΡΕ βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992 τομ. 5 (παράρτημα)

³⁰⁹ Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 361-362

³¹⁰ *Ελευθερία*: «Αγρόται» 16/9/1962 σ.1

υπάρχουν εργάτες ξυλοκόποι για να υλοτομήσουν τα δάση. Μάλιστα σε ορισμένες περιοχές ειδικά της Βόρειας Ελλάδας η έλλειψη εργατικών χεριών την περίοδο της συγκομιδής ήταν τόσο μεγάλη εξαιτίας της ερήμωσης της υπαίθρου που τα αγροτικά μεροκάματα αυξήθηκαν και το κράτος αναγκάστηκε να πάρει μέτρα για την εξασφάλιση αγροτικού εργατικού δυναμικού.³¹¹ Αυτός ο έντονα επικριτικός λόγος οδηγεί συχνά στελέχη της ΕΡΕ στην άρθρωση ενός απολογητικού λόγου για το έργο τους. Σε επιστολές τους στις εφημερίδες υπουργοί της κυβέρνησης της ΕΡΕ αναγκάζονται να υπερασπίζονται για τις πολιτικές της κυβέρνησης στην επαρχία και την εγκατάλειψη της όπως ο Γ.Βογιατζής για την εκπαίδευση και ο Κ. Τσάτσος για θέματα διοίκησης.³¹²

Η απειλή μιας μεγάλης εξόδου της αγροτικής τάξης από την ύπαιθρο ανάγκασε το κράτος να παρέμβει με μέτρα εισοδηματικής και κοινωνικής πολιτικής μόνο από τα μέσα της δεκαετίας του 50. Το σημαντικότερο μέτρο κοινωνικής πολιτικής ήταν η καθιέρωση από την ΕΡΕ της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των αγροτών το 1955 (νόμος υπ' αριθ. 3487/1955 «περί αγροτικών κοινωνικών ασφαλίσεων» ο οποίος συμπληρώθηκε με το ΝΔ 3735/1957) με πόρους του κρατικού προϋπολογισμού και εισφορές των αστικών στρωμάτων.³¹³ Το σύστημα όμως είχε πολλά κενά και η έλλειψη πόρων χρηματοδότησης του το καθιστούσαν ανεπαρκές. Τα αγροτικά και κοινοτικά ιατρεία ελλιπώς στελεχωμένα κάλυπταν μόνο βασικές ανάγκες των κατοίκων, ενώ η νοσοκομειακή περίθαλψη, πέραν των υλικοτεχνικών ανεπαρειών της, προϋπέθετε την οικονομική επιβάρυνση των ασθενών. Ο Τύπος κάνει συχνές αναφορές για τις απαράδεκτες υγειονομικές συνθήκες που επικρατούν στην επαρχία και την ανυπαρξία δομών υγείας ενώ η αρμόδια υπουργό Λ. Τσαλδάρη συχνά βρίσκεται στην ανάγκη να απαντά στη Βουλή σε επερωτήσεις για θέματα ανεπαρκούς πρόνοιας για τους πληθυσμούς.

Τον Ιανουάριο του 1960 ο αρχηγός των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων Γεώργιος Παπανδρέου, καταθέτει στη Βουλής πρόταση νόμου «περί ιδρύσεως Οργανισμού Συντάξεως

³¹¹ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2/5/1963 σ. 3, 26/12/1963 σ.12, 30/1/1964 σ.3 και *Αυγή*, 6/10/1963 σ.5

³¹² *Ακρόπολις*: « Η κυβέρνηση απαντά στην Ακρόπολι δια την επαρχίαν», 8/2/1961 σ. 1

³¹³ Η πρώτη προσπάθεια οργάνωσης και επέκτασης του συστήματος υγείας στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας πραγματοποιήθηκε το 1953 επί κυβερνήσεως Α. Παπάγου με υπουργό υγείας τον Κ. Αδαμόπουλο. Βάσει του νομοθετικού διατάγματος 2592/53 το οποίο υπερψηφίστηκε στο κοινοβούλιο, το σύστημα δημόσιας υγείας αποκεντρωνόταν και θα εμπλέκονταν στον σχεδιασμό και στη λήψη αποφάσεων οι τοπικοί κοινωνικοί φορείς. Προβλεπόταν επίσης η ίδρυση υγειονομικών σταθμών στην ύπαιθρο με σκοπό την παροχή υπηρεσιών στον ανασφάλιστο μέχρι τότε αγροτικό πληθυσμό. Το διάταγμα θεωρήθηκε ιδιαίτερα ριζοσπαστικό αφού και ο ίδιος ο υπουργός κατηγορήθηκε ότι «κάνει σοσιαλισμό» και εντέλει δεν εφαρμόστηκε, κυρίως ίσως των δαπανών που προϋπέθετε σε μια περίοδο όπου οι κοινωνικές δαπάνες θεωρούνταν απαγορευτικές για την οικονομία βλ. Νιάκας Δ, «Αίτια μη υλοποίησης του Ν.Δ.2592/53 για την υγεία» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 64

Αγροτών». Στην εισηγητική έκθεση αναφέρει την αδυναμία των ηλικιωμένων αγροτών να συντηρηθούν λόγω της εγκατάλειψης της υπαίθρου από τον πληθυσμό της και ,προτείνει τρόπους για την εξεύρεση πόρων.³¹⁴ Στη συζήτηση που θα διεξαχθεί στη Βουλή για το θέμα ο πρωθυπουργό Κ. Καραμανλής θα αρνηθεί τη δυνατότητα να παρασχεθεί σύνταξη στους αγρότες με το αιτιολογικό ότι η χρηματοδότηση του προγράμματος θα ανέτρεπε τον προϋπολογισμό και θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις στην πορεία της οικονομίας αφού θα απορροφούσε χρήματα που προορίζονταν για επενδύσεις. Στην αγόρευση του στη Βουλή για την ασφάλιση των αγροτών ο Καραμανλής παραδέχθηκε ότι ο αγροτικός κόσμος υποφέρει παρά το γεγονός ότι το αγροτικό εισόδημα από 17 δις 200 εκ. το 1955 ανήλθε στα 25 δις 400 εκ. το 1959 και υπεραμύνθηκε της πολιτικής της ΕΡΕ που απέβλεπε στην βελτίωση της θέσης των αγροτών μέσω της βελτίωσης της παραγωγικότητας των κλήρων και της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών ώστε να παράγονται προϊόντα βιομηχανικής ζήτησης, αντιμετωπίζοντας την κοινωνική πολιτική υπέρ των αγροτών ως υποβοηθητικό μέσο ενίσχυσης της θέσης τους.³¹⁵ Άλλωστε όπως έχει επισημανθεί η προτεραιότητα του κράτους ήταν η βιομηχανική ανάπτυξη . Η ΕΔΑ συμπαρατάχθηκε με την πρόταση ασφάλισης των αγροτών όπως και τα περισσότερα κόμματα της αντιπολίτευσης.³¹⁶

Η πίεση προς την κυβέρνηση Καραμανλή για την κοινωνική ασφάλιση των αγροτών προέρχονταν όχι μόνο από τον αντιπολιτευόμενο αλλά και από το φιλοκυβερνητικό Τύπο καθώς η αγροτική τάξη αποτελούσε τη βασική δεξαμενή ψηφοφόρων της δεξιάς παράταξης. Η *Ακρόπολις* παίρνει θέση υπέρ, με το σκεπτικό ότι η αγροτική τάξη είναι «ο κυματοθραύστης επί του οποίου κάμπτονται και καταρρέουν όλαι αι επιθέσεις κατά της εθνικής μας τάξεως. Η συντηρητικότης της αγροτικής τάξεως αποτελεί το μεγαλύτερο εμπόδιο για την επικράτηση του κομμουνισμού»³¹⁷ Ως απάντηση σε όσους διαμαρτύρονταν καθώς τμήμα της εισφοράς θα επιβάρυνε τις υπόλοιπες τάξεις, η εφημερίδα υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να αφηθεί το θέμα της κοινωνικής ασφάλισης των αγροτών στη «δημαγωγία της αριστεράς» αλλά το Έθνος να επωμιστεί μέρους του κόστους της ασφάλισης ως «ελάχιστη θυσία» έναντι εκείνων που στηρίζουν «την κοινωνικήν τάξιν». Για το θέμα της ασφάλισης των αγροτών η Αριστερά και το Κέντρο πιέζουν με συνεχή δημοσιεύματα.

³¹⁴ Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π. τομ. 4, σ. 240-241

³¹⁵ Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π. τομ. 4, σ.250-255

³¹⁶ Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π. τομ. 4, σ.250-255

³¹⁷ *Ακρόπολις*,20/8/1961 σ.1

Τελικά στις 18 Νοεμβρίου του 1960 κατατίθεται στη Βουλή το Νομοσχέδιο για την ίδρυση του ΟΓΑ(Οργανισμός Αγροτικής Ασφάλισης), καθιερώνεται η συνταξιοδότηση των αγροτών, συμπληρώνεται η υγειονομική τους περίθαλψη και γίνεται υποχρεωτική η ασφάλιση της γεωργικής παραγωγής από παγετώνα και χαλάζι.³¹⁸ Η ίδρυση του ΟΓΑ το 1961 μπορεί να θεωρηθεί το σημαντικότερο κοινωνικό μέτρο της ΕΡΕ για την προστασία των αγροτών . Προφανώς όμως δεν ήταν αρκετό για να ανακόψει τη μεταναστευτική ροή που ήδη είχε ξεκινήσει και που αφορούσε κυρίως τους νέους ανθρώπους.

Οι πιέσεις για χαλάρωση της αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής που είχε ακολουθηθεί για πάνω από μια δεκαετία με τη βοήθεια του αυταρχικού μετεμφυλιακού κράτους και το αίτημα για την ενίσχυση του κοινωνικού κράτους είχαν ήδη εκφραστεί με απεργιακές κινητοποιήσεις ορισμένων κλάδων (αγρότες, δημόσιοι υπάλληλοι, εκπαιδευτικοί, οικοδόμοι) από τις αρχές της δεκαετίας του 60. Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία το 1963 συνοδεύτηκε από μια πολιτική παροχών το πρώτο διάστημα σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες ενισχύοντας τις δαπάνες για τη στήριξη των τιμών και των εισοδημάτων εις βάρος των δαπανών για δημόσιες επενδύσεις. Στα μέτρα για την προστασία της κοινωνικής θέσης του αγρότη οι κυβερνήσεις της περιόδου 1963-1967 θα ψηφίσουν νόμους για τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών, είτε με τη μορφή της παράτασης των χρονολογιών λήξης τους, είτε της απαλλαγής από τους τόκους και τη μείωση των δόσεων, όπως συνέβη το 1963 και 1966³¹⁹.

Παρά το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα μέτρα κατέστησαν δυνατή τη σχετική βελτίωση των συνθηκών ζωής των αγροτών – κυρίως αναφορικά με το επίπεδο κατανάλωσης – και περιορισμένα στη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στους τόπους τους, αποτελούσαν τροχοπέδη για τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Πολύ γρήγορα, επίσης, έγινε αντιληπτό ότι οι γεωργικές επιδοτήσεις συνιστούσαν πρόβλημα για τα δημόσια οικονομικά, εξαιτίας της έλλειψης διαθέσιμων πόρων. Το 1965 η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου προσπάθησε να επιτύχει τη συγκράτηση των δαπανών για επιδοτήσεις χωρίς όμως αποτελέσματα .Και η αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων του Κέντρου δε θα επαρκέσει για να συγκρατήσει στην ύπαιθρο τον πληθυσμό που οι οικονομικοκοινωνικές αλλαγές καλούν στην πόλη.

³¹⁸ Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π. τομ. 4, σ. 444

³¹⁹ *Ελευθερία*, 28/11/1963 σ.1

Γενικότερα η εκμηχάνιση της παραγωγής και η ασκούμενη αγροτική πολιτική τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες απελευθέρωσαν ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού από την πρόσδεση στη γη. Ένα μέρος του παρέμεινε σε αυτήν αλλά οι περισσότεροι στράφηκαν σε άλλους τρόπους επιβίωσης ή βελτίωσης της θέσης τους. Εκτιμάται μάλιστα ότι στη βελτίωση των γεωργικών εισοδημάτων η μείωση του αγροτικού πληθυσμού λόγω της εσωτερικής και της εξωτερικής μετανάστευσης έπαιξε καθοριστικό ρόλο.

2δ. Περιφερειακή ανάπτυξη- αποκέντρωση

Η πορεία αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας ακλούθησε μια ιδιόμορφη πορεία. Ο Burgel επισημαίνει το πέρασμα από μια αποκεντρωμένη οικονομία στα πρώτα χρόνια δημιουργίας του Ελληνικού κράτους, στη διαμόρφωση στα τέλη του 19^{ου} αι. ενός περιορισμένου αριθμού βιομηχανικών και αστικών κέντρων (Πάτρα, Σύρος) και τελικά μετά τον Β Π.Π. στην σχεδόν απόλυτη συγκέντρωση στην Αθήνα.³²⁰ Η γεωγραφική και οικονομική συγκέντρωση που είναι χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, στην Ελλάδα καθυστέρησε λόγω των ιδιόμορφων συνθηκών αλλά, όταν ξεκίνησε, έγινε ταχύτατα και σε μεγάλο βαθμό. Τα αίτια υπερσυσσώρευσης παραγωγικών δραστηριοτήτων στο κέντρο έχουν επομένως τις ρίζες τους τόσο στις προπολεμικές δομές, όσο και στις επιλογές των μεταπολεμικών κυβερνήσεων, ειδικά την περίοδο 1948-1953, γιατί τότε δόθηκε ο προσανατολισμός και δημιουργήθηκαν δομές που θα καθορίσουν τις επόμενες δεκαετίες.³²¹

Μέσα στα πλαίσια του στόχου της εκβιομηχάνισης, κυρίαρχη ήταν η φιλοσοφία ενίσχυσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέσω των δανειοδοτήσεων, της παροχής κινήτρων και των επιδοτήσεων στην εγχώρια βιομηχανία και η προσέλκυση ξένων επενδύσεων. Συγκεκριμένα, με το ΝΔ 1038 της 10/17 Αυγούστου 1949, η Ελληνική Κυβέρνηση και η Ειδική Αποστολή Οικονομικής Συνεργασίας των Η.Π.Α, συμφωνούν στην πολιτική δανειοδότησης για ανάπτυξη της Γεωργίας, της Αλιείας, της Βιομηχανίας, της Βιοτεχνίας, των Επιχειρήσεων Κοινής Ωφέλειας, της Συγκοινωνίας, των Μεταλλείων, του Τουρισμού κλπ. Μετά την έγκριση από τη θεσπιζόμενη Κεντρική Επιτροπή Δανείων (ή τις εξουσιοδοτημένες απ' αυτή

³²⁰ Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976 σ.182-183

³²¹ Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ.50-120

Επιτροπές και Υποεπιτροπές της) , κάθε αρμόδια υπηρεσία υποχρεωνόταν να παρέχει «επί τη αιτήσει του ενδιαφερομένου» άδεια ιδρύσεως, επεκτάσεως ή βελτιώσεως βιομηχανικών, βιοτεχνικών κ.λπ. επιχειρήσεων ή εκμεταλλεύσεων. Με τα ΝΔ αυτά και όσα σχετικά ακολούθησαν (Α.Ν. 1328/1949, Ν.Δ 2687/1953, Ν.Δ 2941/1954, Ν. 3161/1955), μπήκαν οι βάσεις για την έξω και πέρα από χωροταξικά σχέδια και προγράμματα υπερσυγκέντρωση παραγωγικών δραστηριοτήτων κυρίως στην πρωτεύουσα και τη Θεσσαλονίκη.³²²

Η πολιτική που ασκήθηκε δε βασίστηκε σε σχεδιασμό που να επιτρέψει την ανάπτυξη διαφοροποιημένων κλάδων ή την ενίσχυση κλάδων που να έχουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα στην διεθνή αγορά και φυσικά δεν έγιναν στη βάση ενός σχεδιασμού που να ευνοεί την περιφερειακή ανάπτυξη. Ειδικά με το Ν.Δ. 2687/1953 «Περί προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού» θεμελιωνόταν ένα ειδικό καθεστώς προστασίας των ξένων κεφαλαίων εξασφαλίζοντας τη δυνατότητα σταδιακού επαναπατρισμού τους, ευνοϊκής φορολογικής μεταχείρισης και εξασφάλισης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ξένων επιχειρήσεων. Οι συμπληρωματικοί νόμοι που ακολούθησαν(ν.4171/1961, ν.δ.4256/1962) έδιναν ακόμα μεγαλύτερο προνόμιο στο ξένο κεφάλαιο το οποίο φυσικά κατηύθυνε τις επενδύσεις του με γνώμονα το κέρδος και όχι μέσα σε ένα οργανωμένο πλαίσιο στοχευμένων προοπτικών εθνικής ανάπτυξης. Οι πιστώσεις επίσης , τα δάνεια και τα κίνητρα δόθηκαν αδιάκριτα σε σχέση με τον κλάδο αλλά και το χώρο εγκατάστασης των μεταποιητικών μονάδων με κύρια κατεύθυνση την προσέλκυση μονάδων ξένου κεφαλαίου. Οι περισσότερες από αυτές τις μονάδες συγκεντρώθηκαν στο λεκανοπέδιο ή γύρω από αυτό και στην Θεσσαλονίκη.

Το πρώτο μέτρο για την ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης υπήρξε ο νόμος 2176/52 «περί μέτρων προστασίας της επαρχιακής βιομηχανίας» που προέβλεπε αύξηση των ορίων αποσβέσεων για κτίσματα, μηχανήματα και λοιπές εγκαταστάσεις, μείωση του φόρου κύκλου εργασιών και των δανείων χορηγήσεων (επιδότηση του επιτοκίου για βιομηχανικά δάνεια)κατά 20% για όλες αδιακρίτως τις επαρχιακές βιομηχανίες, ενώ παράλληλα απαγορεύονταν οι χορηγήσεις αδειών για την ίδρυση βιομηχανικών μονάδων στο νομό Αττικής για το διάστημα 1952-1957. Επίσης τα προϊόντα της επαρχιακής βιομηχανίας θα προτιμούνταν στις προμήθειες του Δημοσίου. Μεταγενέστερες ρυθμίσεις (ΝΔ2901/54,

³²² Καραγιάννη Στέλλα, Νικολάου Αγγελική. « Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σελ87-114

N.3206/1955, N.3213/1955) είχαν στόχο να εξασφαλίσουν ευνοϊκότερους όρους για τις βιομηχανίες εκτός λεκανοπεδίου.³²³

Οι νόμοι όμως αυτοί τροποποιήθηκαν από μεταγενέστερες ρυθμίσεις, οι οποίες επέκτειναν την ευνοϊκή μεταχείριση των επαρχιακών βιομηχανιών και στις επιχειρήσεις της Αττικής.³²⁴ Επιπλέον η διάκριση μεταξύ Αττικής και λοιπής χώρας στην παροχή κινήτρων ,μετατράπηκε με το Ν.3213/1955 σε διάκριση μεταξύ Αττικής , λοιπής Ηπειρωτικής Ελλάδας και νησιών με περιορισμένη διαφοροποίηση των κινήτρων μεταξύ των τριών ζωνών. Το αποτέλεσμα ήταν οι βιομηχανικές μονάδες να συγκεντρωθούν σε μια ακτίνα μερικών χιλιομέτρων από την Αθήνα (Κόρινθο, Χαλκίδα, Μεγαρίδα) απολαμβάνοντας τα προνόμια της νομοθεσίας για την επαρχιακή βιομηχανία. Επιπλέον ο στόχος της Οικονομικής Ανάπτυξης την περίοδο αυτή φαίνεται να λειτουργεί , ερήμην του οποιοσδήποτε ευρύτερου προγραμματισμού ο οποίος να συνεκτιμά χωρικά, κοινωνικά, περιβαλλοντικά και πολιτισμικά δεδομένα και τις απαραίτητες σχετικές υποδομές στις περιοχές ίδρυσης, ανάπτυξης και επέκτασης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων.³²⁵

Τα κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης στηρίχθηκαν την περίοδο 1961-1967 στο μοντέλο φορολογικών ελαφρύνσεων της προηγούμενης περιόδου με τα ίδια αποτελέσματα.³²⁶ Στις αρχές της δεκαετίας του 60 έγιναν κάποιες προσπάθειες για την εισαγωγή κάποιας μορφής προγραμματισμού με σκοπό μια περισσότερο συνεπή αναπτυξιακή πολιτική. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο λειτούργησαν η ίδρυση του ΟΒΑ (Οργανισμός Βιομηχανικής Ανάπτυξης)³²⁷ και κυρίως το πενταετές πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης της χώρας (1960-1964) από την κυβέρνηση της ΕΡΕ που προέβλεπε την ίδρυση μιας σειράς βιομηχανικών μονάδων στην περιφέρεια και μεγάλα έργα εξηλεκτρισμού από τη ΔΕΗ³²⁸. Το 1962 ιδρύθηκε το

³²³ Καραγιάννη Στέλλα, Νικολάου Αγγελική. « Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», ό.π.σ.102

³²⁴ Με το Ν3949/59 απαλλάσσονταν οι επιχειρήσεις όλης της χώρας από δασμούς και φόρους για μια τετραετία για την αγορά νέων μηχανημάτων και τον εκσυγχρονισμό τους, ενώ ο Ν.4002/1959 παρείχε μείωση φόρου σε όλες τις παραγωγικές επιχειρήσεις ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασης τους. βλ. Καραγιάννη Στέλλα, Νικολάου Αγγελική. « Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», ό.π., σ.102

³²⁵ Ρόκκος Δημήτρης, «Η πολιτική γης της περιόδου 1945- 1967. Κοινωνικοπολιτικά αίτια και αναπτυξιακές- και περιβαλλοντικές προεκβολές», ό.π., σ. 558

³²⁶ Καραγιάννη Στέλλα, Νικολάου Αγγελική. « Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», όπ. σ.106

³²⁷ Η ίδρυση του ΟΒΑ χαιρετίζεται ως ευκαιρία αποκέντρωσης και ανάπτυξης των επαρχιών βλ. *Ελευθερία*, 18 /9/ 1959 σ.1

³²⁸ Προβλέπονταν η ίδρυση εργοστασίων ζάχαρης στο Πλατύ, Σέρρες και Λάρισα, εργοστάσιο αζωτούχων λιπασμάτων στην Πτολεμαΐδα, Εργοστάσιο υπερφωσφοριούχων λιπασμάτων στη Νέα Καρβέλη, βιομηχανία

ΚΕΠΕ (Κέντρο Ερευνών Οικονομικού Προγραμματισμού) με στόχο την εκπόνηση μελετών και των προγραμματισμό οικονομικών επενδύσεων. Την ίδια περίοδο ξεκινά η προσπάθεια ανάπτυξης του Τουρισμού. Οι πολιτικές όμως αυτές μόνο προσωρινά συγκράτησαν τον πληθυσμό σε πολύ συγκεκριμένα κέντρα (Πτολεμαΐδα, Ρόδος) και δεν έγιναν το εφελτήριο για τη διαμόρφωση αστικών περιφερειακών κέντρων που θα λειτουργούσαν εξισορροπητικά με το γιγαντισμό της πρωτεύουσας και ανασταλτικά για τη μετανάστευση.³²⁹

Σημαντικό βήμα στη πορεία περιφερειακής ανάπτυξης μπορεί να θεωρηθεί η ίδρυση και η οργάνωση βιομηχανικών περιοχών που αποφασίστηκε το 1962 από τον ΟΒΑ (Οργανισμός Βιομηχανικής Ανάπτυξης) ο οποίος το 1964 συγχωνεύτηκε, με δύο ακόμα πιστωτικούς οργανισμούς, στην ΕΤΒΑ Α.Ε. (Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως). Με εισήγηση της ΕΤΒΑ ψηφίστηκε ο νόμος 4458/65 που καθόριζε το νομικό πλαίσιο ανάπτυξης των βιομηχανικών περιοχών. Ως έδρες ΒΙ.ΠΕ (βιομηχανικές περιοχές), προτάθηκαν η περιφέρεια τέως διοικήσεως πρωτεύουσας, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, ο Βόλος, η Καβάλα και το Ηράκλειο αρχικά και μεταγενέστερα τα Χανιά, η Πρέβεζα, η Λάρισα και η Κομοτηνή. Μόλις όμως το 1966 ξεκίνησε η οργάνωση της βιομηχανική περιοχής Θεσσαλονίκης.³³⁰

Η αποτυχία της αποκεντρωτικής βιομηχανικής πολιτικής συνδέεται από τον Τύπο ευθέως με την αστυφιλία. Η *Αυγή* στις αρχές του 1963 δημοσιεύει ένα εμπεριστατωμένο άρθρο³³¹ βασιζόμενο σε έρευνα του Οργανισμού Βιομηχανικής Ανάπτυξης στις πέντε μεγαλύτερες πόλεις της Ελλάδας μετά την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, το Βόλο, την Καβάλα και το Ηράκλειο για τη συλλογή στοιχείων χρήσιμων για παραγωγικές επενδύσεις. Τα στοιχεία δείχνουν αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας κατά 3,43%, της Θεσσαλονίκης κατά 1,56%, της Πάτρας κατά 1,87% του Βόλου κατά 0,3%, του Ηρακλείου κατά 2,45 και της Καβάλας κατά 0,56% ανά έτος τη δεκαετία 1951-1961, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το γενικό πληθυσμό είναι 0,99%. Τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι η ανάπτυξη της Αθήνας ξεπερνά κατά πολύ την ανάπτυξη όλων άλλων πόλεων της χώρας σε μια δεκαετία που δεν υπάρχουν εξωοικονομικοκοινωνικά γεγονότα που να επηρεάζουν τη δημογραφική εξέλιξη της χώρας

αλουμινίου κλπ. βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π.

³²⁹ Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976

³³⁰ Για την ίδρυση από την ΕΤΒΑ και τους σκοπούς των ΒΙ.ΠΕ. βλ. Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως Α.Ε., *Βιομηχανικές περιοχές της ΕΤΒΑ Α.Ε. Συμβολή στην περιφερειακή ανάπτυξη και αποκέντρωση*, Αθήνα 1984, διαθέσιμο στο http://library.tee.gr/digital/m751_800/m783/m783_pagoulakis.pdf (ημερ. ανάκτησης 30/2/2020)

³³¹ *Η Αυγή*: «Οι επαρχιακές πόλεις μαραίνονται» 18/1/1963 σ. 1

(πόλεμοι ,επιδημίες). Πρόκειται κυριολεκτικά για μια πληθυσμιακή απομύζηση της χώρας από την Αθήνα που θέτει σε κίνδυνο την ανάπτυξη άλλων μεγάλων πόλεων .

Πράγματι η ανάπτυξη του Βόλου και της Καβάλας ήταν κάτω από το μέσο όρο δημογραφικής ανάπτυξης της χώρας πράγμα που σήμαινε ότι έχαναν πληθυσμό, παρήκμαζαν, καθώς οι κάτοικοι τους στρέφονται στην Αθήνα ή στην εξωτερική μετανάστευση. Η οικονομική δραστηριότητα των παραπάνω πόλεων στηρίζονται στην αγροτική ενδοχώρα τους και η υπάρχουσα βιομηχανική παραγωγή κάλυπτε ενδοπεριφερειακές ανάγκες και ήταν άμεσα εξαρτημένη από τη γεωργία και τη μεταποίηση των προϊόντων της (καπνεργοστάσια, σταφιδεργοστάσια). Η συνθήκη αυτή κρατούσε καθηλωμένη την ανάπτυξη και η απασχόληση εναπόκειτο στις εποχικές διακυμάνσεις. Η ανεργία ή η παροδική ενασχόληση έσπρωχνε πολλούς από τους κατοίκους αυτών των πόλεων στη φυγή. Μάλιστα επισημαίνεται ότι η μετανάστευση από τις πόλεις αυτές έχει μετατραπεί από εσωτερική σε εξωτερική .Η εφημερίδα προτείνει, για να σωθούν αυτές οι πόλεις, ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας στις περιοχές τους γιατί η ελαφριά που υπήρχε δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί αυτή της Αθήνας λόγω της μεγαλύτερης αγοράς στην οποία η τελευταία απευθύνονταν και των διοικητικών και πιστωτικών πλεονεκτημάτων που διέθετε.

Ο οικονομικός συγκεντρωτισμός δεν αφορούσε όμως μόνο την συγκέντρωση των σημαντικότερων βιομηχανιών στο λεκανοπέδιο αλλά και ένα πλέγμα διοικητικών, χρηματοδοτικών (τράπεζες) και πολιτικών συνθηκών που στέκονταν εμπόδιο στην περιφερειακή ανάπτυξη. Στην πραγματικότητα το Αθηναϊκό κεφάλαιο είναι αυτό που ήλεγχε την περιφερειακή βιομηχανία ενώ και η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου στα τέλη της δεκαετίας του 60 γινόταν μέσω της πρωτεύουσας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι τυχαία η μεταφορά των διοικητικών εδρών πολλών επαρχιακών επιχειρήσεων στην Αθήνα ώστε να είναι ευκολότερη η πρόσβαση σε χρηματοδοτικές πηγές και δημόσιες υπηρεσίες. Την αναπτυξιακή δυναμική της περιφέρειας υπονόμει με άλλα λόγια ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του κράτους. Η *Ελευθερία* σε δημοσίευμα το 1965 για τις προοπτικές ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης αναφέρει «Βασικήν ασθένειαν δια ολόκληρον την Βόρειον Ελλάδα αποτελεί η έλλειψις στοιχειώδους έστω αποκεντρώσεως... Πνιγνή είναι η περίσφιγξις του κέντρου εις όλας τας εκδηλώσεις...».³³²

³³² *Ελευθερία*, 28/11/1965 σ. 1. Παρόμοιου περιεχομένου δημοσίευμα για τη Θεσσαλονίκη και στις 31/1//1962 σ. 1 με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η Βόρειος Ελλάς ανησυχεί δια την έλλειψιν αποκεντρώσεως»

Γενικότερα αυτό που αποκομίζουμε μελετώντας τις προσπάθειες βιομηχανικής και ευρύτερα οικονομικής αποκέντρωσης είναι ότι είτε δεν υπήρχε σχεδιασμός ως προς το που θα έπρεπε να κατευθυνθεί η αποκέντρωση, είτε ο σχεδιασμός προχωρούσε αργά και προσέκρουε σε συμφέροντα. Η μόνη παράμετρος που φαίνεται να υπάρχει στην ίδρυση βιομηχανιών στη δεκαετία του 60, είναι «μακριά από την Αττική». Το όριο των 50 χιλιομέτρων εκτός Αθηνών όμως που αρκούσε για να θεωρηθεί μια μεταποιητική μονάδα επαρχιακή και να απολαμβάνει δασμολογικά και πιστωτικά προνόμια, οδήγησε στη συσσώρευση μονάδων στα περίχωρα της Αττικής, είτε προς τον άξονα προς Χαλκίδα είτε προς τον άξονα της Κορίνθου και βέβαια δεν ενίσχυσε την περιφερειακή βιομηχανία.³³³ Το νομοθετικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε και οι πρακτικές που ακολουθήθηκαν δεν αρκούσαν για να αποτρέψουν την μεταφορά πόρων και παραγωγικών δραστηριοτήτων στο λεκανοπέδιο και δεν κατάφεραν σε καμία περίπτωση να δράσουν υπέρ της αποκέντρωσης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων, ενώ, απ' ό,τι φαίνεται, ελάχιστα συνέβαλαν στην ενίσχυση των ήδη υπάρχουσών βιομηχανικών μονάδων της επαρχίας.³³⁴ Σε δημοσίευμα του το 1963 ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* επισημαίνει «ενετάθη η βιομηχανική ανισότης Αθηνών –επαρχίας», συμπληρώνοντας «πενιχρά η απόδοσις του νόμου περί ενισχύσεως της επαρχιακής βιομηχανίας» καθώς οι βιομηχανικές επενδύσεις στην Αθήνα αυξήθηκαν κατά 44,2 % ενώ οι επενδύσεις στην επαρχία σημείωσαν κάμψη 1% σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο.³³⁵

Συμπερασματικά η υποδομή τεχνική, οικονομική και κοινωνική που είχε δημιουργηθεί την προηγούμενη περίοδο στα αστικά κέντρα του Πειραιά και της Αθήνας, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του κράτους, η ανάγκη του καπιταλισμού να διαθέτει ένα κέντρο διεύθυνσης των δραστηριοτήτων του, η τάση συγκέντρωσης μονάδων μεταποίησης για την κάλυψη καταναλωτικών αγαθών κοντά σε μεγάλες αγορές, ευνοούσαν τη χωροταξική συγκέντρωση της βιομηχανίας στην περιοχή της πρωτεύουσας. Οι κυβερνητικές επιλογές της δεκαετίας του 1950 και του 60 δεν κατάφεραν να διαμορφώσουν μια μακροπρόθεσμη αποκεντρωμένη βιομηχανική πολιτική, παρά τους διακηρυγμένους στόχους τους και παρόλη τη δεδομένη πολιτική σύμπνοια στο ζήτημα της ελληνικής εκβιομηχάνισης.

³³³ Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976

³³⁴ Στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 8 Φεβρουαρίου 1959, δημοσιεύτηκαν τα εξής στοιχεία για την εξέλιξη των απασχολούμενων σε 145 βιομηχανικές επιχειρήσεις της Μακεδονίας: 1951:15.222 απασχολούμενοι, 1955:12.345, 1956:11.427, 1957:10.763. Αναφερόταν επίσης ότι η βιομηχανική παραγωγή της Μακεδονίας από 18,4% το 1927 είχε μειωθεί σε 9% το 1958.

³³⁵ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7/3/1963 σ.7

Στον τομέα της **διοικητικής αποκέντρωσης** οι σχετικές πιέσεις είχαν ξεκινήσει από τους Αμερικάνους το 1948 ως διαρθρωτική αλλαγή απαραίτητη στα πλαίσια της αξιοποίησης του σχεδίου Μάρσαλ.³³⁶ Ο εμφύλιος όμως αντιθέτως ενίσχυσε τον συγκεντρωτισμό και τον ασφυκτικό έλεγχο στην τοπική αυτοδιοίκηση.³³⁷ Αν και στο Σύνταγμα καταγράφονταν ότι « η διοικήσεις του κράτους οργανούνται κατά σύστημα αποκεντρωτικών»,³³⁸ η γραφειοκρατία και η ταλαιπωρία των πολιτών για τη διεκπεραίωση διοικητικών ή άλλων υποθέσεων που μπορούσαν να επιλυθούν μόνο στην πρωτεύουσα των νομών ή στην Αθήνα ενίσχυε το πελατειακό σύστημα και τον έλεγχο των πληθυσμών.

Οι εξαγγελίες για διοικητική αποκέντρωση ξεκινούν από τις εκλογές του 1951. Ειδικά ο Εθνικός Συναγερμός επικαλείται προεκλογικά την πρόθεση για την απόδοση αρμοδιοτήτων στην περιφέρεια. Εξαγγελίες που επαναλαμβάνει και μετεκλογικά.³³⁹ Οι αστικές εφημερίδες ενώ επικροτούν την αποκέντρωση ως ένα ισχυρό όπλο ενάντια στην αστυφιλία , παράλληλα υποστηρίζουν την κεντρικά ελεγχόμενη διοίκηση ως μέσο ανάσχεσης του κομμουνισμού . Τακτικά είναι τα δημοσιεύματα από το συντηρητικό τύπο για τον κίνδυνο το ΚΚΕ να διεισδύσει στην αυτοδιοίκηση «εκμεταλλευόμενο αδύναμα άτομα και κόμματα»³⁴⁰ για αυτό και συχνά γίνεται λόγος για τη ανάγκη «ακομμάτιστης αυτοδιοίκησης» σε περίοδο αυτοδιοικητικών εκλογών από αστούς πολιτικούς και από τον Τύπο.³⁴¹

Για άλλη μια φορά γίνεται ορατή η αντίφαση στην πολιτική του κράτους της δεξιάς που ζητά να αναστείλει την αστυφιλία διαιωνίζοντας τον διοικητικό συγκεντρωτισμό. Τα μέτρα για «την τεχνική, οικονομική και διοικητική αποκέντρωση» που εξαγγέλθηκαν το 1956 από την ΕΡΕ έδιναν σχηματικά αρμοδιότητες και περιορισμένες πρωτοβουλίες στον νομάρχη ο οποίος ήταν κυβερνητικά επιλεγμένος και ελεγχόμενος.³⁴² Στην πράξη ο συγκεντρωτικός και ελεγχόμενος από τις νικήτριες δυνάμεις χαρακτήρας της διοίκησης δε θα περιορισθεί σε όλη τη δεκαετία του 50. Το αίτημα όμως για μεγαλύτερη ευελιξία και αυτονομία της

³³⁶ *Ελευθερία*, 13/10/1948 σ. 4, 25/11/1948 σ.6, *Εμπρός* (ενδεικτικά) : 29/2/1948 σ.1, 25/5/1948 σ. 4, 4/7/1948 σ.5, 30/09/1948 σ.5, 15/10/1948 σ. 4, 15/7/1949 σ.4 κ.α.

³³⁷ Για δημοσιεύματα που απηχούν την αποτυχία εφαρμογής της αποκέντρωσης, τον ασφυκτικό έλεγχο της τοπικής διοίκησης από το κράτος και τη γραφειοκρατία που συνεπαγόταν βλ *Εμπρός*, 24/6/1949 σ. 5, 3/5/1950 σ.4, 11/5/1952 σ. 4

³³⁸ *Εμπρός*, 20/12/1949 σ.6

³³⁹ *Εμπρός*, 29/1/1955 σ.1. Χαρακτηριστική είναι στο δημοσίευμα η τάση εξιδανίκευση του Παπάγου ως χαρισματικού ηγέτη, στην ευφυΐα του οποίου αποδίδεται η σύλληψη της σημασίας της αποκέντρωσης για την ευημερία της επαρχίας και η προσπάθεια αποσύνδεσης της τοπικής αυτοδιοίκησης από τα κόμματα ως φορέα ιδεολογίας και συμφερόντων.

³⁴⁰ *Ελευθερία*, 7/11/1954 σ.8

³⁴¹ *Εμπρός*, 24/2/1949 σ. 1, 25/2/1949 σ.1

³⁴² *Ελευθερία*, 11/10/1956 σ.6, 13/11/1956 σ.6 , *Εμπρός*, 13/10/1956 σ.4

περιφερειακής διοίκησης επανέρχεται συχνά στα δημοσιεύματα του Τύπου ως σημαντικός παράγοντας ανάπτυξης της επαρχίας και ελέγχου της αστυφιλίας. Ειδικά στον κεντρώο και αριστερό λόγο η αυτοδιοίκηση αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο της λαϊκής βούλησης.³⁴³

Στις αρχές της δεκαετίας του 60 ο όρος «αποκέντρωση» συναντάται όλο και συχνότερα στα δημοσιεύματα και αρχίζει να συνυφαίνεται με τον εκδημοκρατισμό και την αποδέσμευση από τον ασφυκτικό έλεγχο της διοίκησης από τη δεξιά. Στην ιδρυτική διακήρυξη του το Δημοκρατικό Κέντρο θέτει ως προγραμματικό του στόχο την «οικονομική, διοικητική και πνευματική αποκέντρωση» με τη χαρακτηριστική φράση «η ευημερία και ο πολιτισμός του χωριού πρέπει να καταστούν η νέα Μεγάλη Ιδέα του έθνους».³⁴⁴ Το αίτημα θα υιοθετήσει και η Ένωση Κέντρου και θα αποτελέσει βασικό άξονα στην αντιπαράθεση της με την ΕΡΕ της οποίας η αποτυχημένη πολιτική στην ανάπτυξη της περιφέρειας επικρίνεται σφοδρά από τον κεντρώο τύπο. Με την άνοδο του Κέντρου στην εξουσία θα ληφθούν κάποια μέτρα ενίσχυσης της τοπικής αυτοδιοίκησης χωρίς αυτά να αποτελούν τομή ή να ανατρέπουν τις παγιωμένες πρακτικές κεντρικού ελέγχου.

Οι εφημερίδες θίγουν επίσης το πρόβλημα της **πολιτιστικής και πνευματικής αποκέντρωσης** ως προϋπόθεσης για τη συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο. Η ελκτική δύναμη της Αθήνας άλλωστε δεν πήγαζε, όπως επισημάνθηκε και προηγουμένως, αποκλειστικά από τις δυνατότητες απασχόλησης που παρείχε αλλά από ένα ολόκληρο πλέγμα μορφωτικών, κοινωνικών, πολιτιστικών ευκαιριών που πρόσφερε. Η πολιτιστική και πνευματική στείριότητα της επαρχίας ορίζονται ως απωθητικοί παράγοντες από τα έντυπα όλων των πολιτικών τοποθετήσεων σε όλη την περίοδο που αναφέρονται στην ανεπάρκεια σχολείων, βιβλιοθηκών, πολιτιστικών ερεθισμάτων.³⁴⁵

Προς την κατεύθυνση της περιφερειακής πολιτιστικής ανάπτυξης μπορεί να θεωρηθεί ότι κινήθηκαν θεσμοί όπως τα Επιδαύρια που ξεκίνησαν το 1954 με ενέργειες του τότε υπουργού Προεδρίας Γεωργίου Ράλλη, η ίδρυση του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος το 1961 που παρουσίαζε παραστάσεις του και σε επαρχιακές πόλεις της Β, Ελλάδας και το

³⁴³ *Ελευθερία*, 24/4/1958 σ. 1, 31/1/1962 σ. 1

³⁴⁴ Το Δημοκρατικό Κέντρο - Αγροτική Φιλελευθέρα Ένωση συγκροτήθηκε το Φεβρουάριο του 1961 από κεντρώους βουλευτές που συνασπίστηκαν υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου και αποτέλεσαν τον προθάλαμο για τη δημιουργία το Σεπτέμβρη του ίδιου χρόνου της Ένωσης Κέντρου. Για την ιδρυτική του διακήρυξη βλ. *Ελευθερία*, 26/2/1961. Στο ίδιο φύλλο, στο κύριο άρθρο της, η *Ελευθερία* χαρακτηρίζει παθολογική την ανάπτυξη της πρωτεύουσας που την προσομοιάζει με τέρας, αποδίδει την αποτυχία ανάπτυξης της επαρχίας στην έλλειψη σχεδιασμού και στον σκανδαλώδη τρόπο υλοποίησης των περιφερειακών προγραμμάτων ανάπτυξης και ζητά άμεσα μέτρα ενίσχυσης της υπαίθρου.

³⁴⁵ *Ελευθερία*, 9/2/1957 σ.4

Φεστιβάλ κινηματογράφου της Θεσσαλονίκης το 1960. Οι θεσμοί αυτοί παρά τη σημασία τους, ελάχιστη διείσδυση είχαν στους αγροτικούς πληθυσμούς.

Ο όρος πνευματική αποκέντρωση θα χρησιμοποιηθεί έντονα τη «σύντομη δεκαετία του 60» και θα αποτελέσει αίτημα - σύνθημα συνδεδεμένο με τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας και την απαγκίστρωση του κράτους από την ηγεμονία της Δεξιάς και των σκοτεινών κύκλων που εκπροσωπεί. Το αίτημα φαίνεται να είχε μεγάλη απήχηση και στους πνευματικούς κύκλους που συντέλεσαν στη γενικότερη πνευματική και πολιτιστική ακμή που παρατηρείται στη χώρα στη δεκαετία αυτή.³⁴⁶ Τα δημοσιεύματα από τον αριστερό και κεντρώο Τύπο επιζητούν την ευρύτερη πολιτιστική ενίσχυση της επαρχίας και ο όρος πνευματική αποκέντρωση επανέρχεται συνεχώς.³⁴⁷

Στα πλαίσια των προεκλογικών της εξαγγελιών και της μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση, η Ένωση Κέντρου θα προχωρήσει ο 1964 στην ίδρυση των δύο πρώτων περιφερειακών Πανεπιστημίων, της Πάτρας και των Ιωαννίνων που θα δεχτούν φοιτητές λίγο αργότερα και του Εθνικού Συμβουλίου Ανώτατης Παιδείας και Ερεύνες το 1966. Η πολιτιστική αποκέντρωση προωθείται επίσης με δράσεις από τον ΕΟΤ για την προβολή της ιστορίας και του πολιτισμού σε τουριστικούς προορισμούς και από την Αγροτική Τράπεζα με προγράμματα χρηματοδότησης βιβλιοθηκών και πολιτιστικών κέντρων στην επαρχία. Το Θέατρο Τέχνης του Κάρολου Κουν δίνει παραστάσεις στα κεφαλοχώρια της Μακεδονίας και διενεργείται το 1966 το πρώτο Λογοτεχνικό Συνέδριο του Συνδέσμου Γραμμάτων και Τεχνών Θεσσαλίας με στόχο «να επέλθει πνευματική αποκέντρωσις και αναβάθμισις της λογοτεχνικής παραγωγής στην επαρχία».³⁴⁸ Γενικότερα η περίοδος χαρακτηρίζεται από ποικίλες πρωτοβουλίες κρατικές και ιδιωτικές, ενίσχυσης της πνευματικής ζωής της περιφέρειας και έντονη πολιτιστική δράση³⁴⁹ στην οποία σημαντικό ρόλο και σε περιφερειακό επίπεδο θα παίζει νεολαία Λαμπράκη μετά την ίδρυση της το 1963.³⁵⁰

Και πάλι όμως ο αθηνοκεντρικός χαρακτήρας της πνευματικής ζωής του τόπου υπήρξε αδύνατον να διαρραγεί και φυσικά οι προσπάθειες που προαναφέρθηκαν δεν επαρκούσαν για

³⁴⁶ Για την έκρηξη δημιουργικότητας στο χώρο της μουσικής του θεάτρου, του κινηματογράφου, των εικαστικών τεχνών και τον όρο «σύντομη δεκαετία του 60» βλ. Ρήγος, Α., Σεφεριάδης, Σ. Ι., Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.), «Η 'σύντομη' δεκαετία του '60: γνωστικές και ιστοριογραφικές προκλήσεις», Αθήνα: Καστανιώτης, Αθήνα 2007

³⁴⁷ *Ελευθερία*, 17/5/1962 σ. 1, 12/1/1964 σ. 7, 7/4/1967 σ.2

³⁴⁸ *Ελευθερία*, 1/1/1965 σ.6, 30/10/1966 σ. 2 και 8/11/1966 σ.2

³⁴⁹ *Ελευθερία*, 13/9/1962 σ.2

³⁵⁰ Παπαθανασίου, Ιωάννα, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ Αθήνα 2008

να αναστείλουν τη φυγή από την επαρχία τα αίτια της οποίας ήταν όπως προαναφέρθηκε πολυσύνθετα.

2ε. Πολιτικές αστικής ενσωμάτωσης

Ο αριθμός των ανθρώπων που σε σύντομο χρονικό διάστημα εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα και ειδικά στην Αθήνα υπήρξε πραγματικά μεγάλος. Η **διαδικασία ενσωμάτωσης** αυτών των ανθρώπων προφανώς δεν ήταν ίδια για όλους καθώς άλλωστε δεν αποτελούσαν ένα αδιαφοροποίητο σύνολο. Και μέσα στις αγροτικές κοινωνίες υπήρχαν κοινωνικές διαφοροποιήσεις (μεγαλογαιοκτήμονες, νοικοκυραίοι, μικροϊδιοκτήτες, ακτήμονες, εργάτες γης). Δεν ήταν επομένως ίδια τα κίνητρα όλων όσων εγκατέλειψαν την ύπαιθρο ή τις ημιαστικές περιοχές, ούτε η θέση που έλαβαν στον αστικό χώρο, ανεξάρτητη από τη θέση που κατείχαν στην προϋπάρχουσα δομή .³⁵¹ Αυτό το αποδεικνύει η κατανομή των πρώην κατοίκων του αγροτικού χώρου σε όλο τον πολεοδομικό συγκρότημα και σε όλες τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες και κοινωνικές τάξεις στις πόλεις που εγκαταστάθηκαν. Η χωρική προέλευση τους (χωριό ή μικρότερο αστικό κέντρο και η κοινωνική τους θέση σε αυτά), το μορφωτικό τους επίπεδο, το φύλο τους, η ηλικία τους, τα δίκτυα συντοπιτών ή συγγενών που διέθεταν, καθόρισαν , όπως και σε πολλές άλλες διαδικασίες μετανάστευσης, το βαθμό και την ταχύτητα ενσωμάτωσης τους και τη θέση τους στη νέα δομή.

Η μετακίνηση και η εγκατάσταση στον αστικό χώρο δεν αποτελεί πάντως από μόνη της ένδειξη κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής ανόδου, τουλάχιστον για την πρώτη γενιά των εσωτερικών μεταναστών. Η κοινωνική θέση της οικογένειας στην αγροτική δομή αναπαράγεται συχνά και μέσα στον αστικό χώρο, στη νέα δομή. Έτσι π.χ. τα παιδιά των ισχυρών τοπικών οικογενειών που μετακινούνται στα αστικά κέντρα για σπουδές καταλαμβάνουν μια θέση στα μεσαία στρώματα, το ίδιο και τα κορίτσια τους μέσω της προίκας και του γάμου. Τα παιδιά των μικροκαλλιεργητών γίνονται συνήθως εργάτες ή

³⁵¹ Γεωργούλας Αντώνης, *Τροχιές σε Σύμπτωση, Αγροτική έξοδος, κράτος, αστεακός χώρος εργασίας 1950-1985*, Gutenberg, Αθήνα 1997 σ.38-39,69-84, 187-236.

οικοδόμοι.³⁵² Από το σύνολο των εσωτερικών μεταναστών της μεταπολεμικής περιόδου μόνο ένα τμήμα αυτού του πληθυσμού κατατάχθηκε στα εργατικά στρώματα. Συνήθως απασχολούνταν για ένα σύντομο διάστημα ή ευκαιριακά σε κάποια μεταποιητική μονάδα του λεκανοπεδίου και στη συνέχεια στρέφονταν στην αυτοαπασχόληση ή απορροφούνταν από κάποια κρατική υπηρεσία. Πάντως τα ποσοστά ανεργίας των μεταναστών δεν ήταν μεγαλύτερα από των ντόπιων Αθηναίων σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών της ΕΣΥΕ.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η περιορισμένη τάση περιθωριοποίησης. Η άφιξη και η εγκατάσταση τόσων νέων κατοίκων στην πόλη δε φαίνεται να προκάλεσε υπερβολικές εντάσεις ούτε μορφές ακραίου αποκλεισμού εκ μέρους των ντόπιων ή των προηγούμενα εγκατεστημένων προσφύγων. Αν και πολλά δημοσιεύματα σχολιάζουν τις δυσκολίες ζωής στο πολεοδομικό συγκρότημα που δημιουργεί η άφιξη χιλιάδων νέων κατοίκων και στον αστικό κυρίως Τύπο είναι έκδηλη η δυσανεμία για μια πόλη που αλλάζει, οι εσωτερικοί μετανάστες δεν αντιμετωπίζονται αρνητικά. Μια σκωπτική και υποτιμητική διάθεση για τις «επαρχιώτικες συνήθειες» και την εκφορά του λόγου από τους νεοφερμένους δεν πήρε τη μορφή της συστηματικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού, παρά την ανησυχία που δημιουργούσε η συσσώρευση τόσων ανθρώπων στα αστικά κέντρα. Κάτι τέτοιο τουλάχιστον δε διακρίνεται από τη μελέτη του Τύπου της εποχής. Παρά τις δύσκολες συνθήκες στέγασης και διαβίωσης οι νέοι κάτοικοι ενσωματώθηκαν στον πολεοδομικό ιστό μεταφέροντας μάλιστα στοιχεία της ζωής του χωριού τους στην πόλη.

Η κατανομή και η εγκατάσταση των μεταναστών στο ΠΣ πρωτεύουσας επίσης δεν ήταν ομοιόμορφη και καθορίζονταν από ένα πλήθος παραγόντων. Όσοι προέρχονταν από ασθενέστερα στρώματα ή δεν διέθεταν προσβάσεις συγκεντρώθηκαν στα δυτικά κυρίως προάστια της Αθήνας, του Πειραιά, και της Θεσσαλονίκης, όπου υπήρχαν και οι περισσότερες μεταποιητικές μονάδες, σε πόλεις και οικισμούς που ήδη είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής και που η αξία γης ήταν μικρότερη. Δεν ήταν όμως λίγοι και αυτοί που εγκαταστάθηκαν συνοικίες του κέντρου ή άλλων περιοχών. Δεν

³⁵² Σχετικά με την κοινωνική κινητικότητα των μεταναστών βλ. Γεωργούλας Αντώνης, *Τροχιές σε Σύμπτωση, Αγροτική έξοδος, κράτος, αστακός χώρος εργασίας 1950-1985*, Gutenberg, Αθήνα 1997 και Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1975

μπορούμε έτσι να μιλάμε για μια συγκεκριμένη χωρική τοποθέτηση εντός της πόλης των μεταναστών.

Καθοριστικός παράγοντας για την εγκατάσταση και ενσωμάτωση των νεοαφιχθέντων ήταν τα δίκτυα συγγενών και συντοπιτών στη μεγάλη πόλη. Τις περισσότερες φορές, τουλάχιστον για το πρώτο διάστημα και σε κάποιες κατηγορίες εσωτερικών μεταναστών μόνιμα, η εγκατάσταση τους κατευθύνθηκε σε γειτονιές ή σε συνοικισμούς συντοπιτών τους (πχ. τα Μανιάτικα στον Πειραιά) που αρχικά λειτούργησαν ως δίκτυα πληροφοριών και βοήθειας και σταδιακά παγιώθηκαν χωρικά, έτσι που ακόμα και σήμερα διατηρούν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της προέλευσης των οικιστών τους.³⁵³

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 50 οι συνθήκες στέγασης σε πολλές γειτονιές που ενσωματώνονται εσωτερικοί μετανάστες είναι τραγικές. Δημοσιεύματα κυρίως της *Αυγής* καταγγέλλουν τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης σε πολλές γειτονιές της Αθήνας.³⁵⁴ Οικογένειες διαμένουν για χρόνια σε καρότσες εγκαταλελειμμένων φορτηγών και λεωφορείων ή σε παράγκες από πισσόχαρτο και τσίγκο, μέσα στα λασπόνερα ,χωρίς υποδομές ύδρευσης αποχέτευσης και ηλεκτρισμού. Οι περισσότεροι από αυτούς τους συνοικισμούς ήταν συνοικισμοί προσφύγων (Δουργούτι, Ασύρματος, Σφαγεία, Κοκκινιά, Δραπετσώνα) που με την άφιξη των εσωτερικών μεταναστών μετατρέπονται σε εργατικές – λαϊκές γειτονιές. Στα δημοσιεύματα είναι χαρακτηριστικό ότι δε διευκρινίζεται απόλυτα αν οι άνθρωποι των οποίων καταγγέλλονται οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης είναι μετανάστες ή απόγονοι προσφύγων, γεγονός που καταδεικνύει ,κατά την άποψη μας, την υποχώρηση αυτής της διάκρισης καθώς στις γειτονιές αυτές εσωτερικοί μετανάστες και πρόσφυγες έχουν πια κοινή μοίρα. Στον αριστερό λόγο μάλιστα γίνεται αντιληπτή η προσπάθεια αυτή η διάκριση να αμβλυνθεί και να καλλιεργηθεί κοινή ταξική ταυτότητα στους κατοίκους αυτών των συνοικισμών. Σε ρεπορτάζ στο Πολύγωνο ο δημοσιογράφος ρωτά ένα γέροντα αν είναι πρόσφυγας και εκείνος φαίνεται να απαντά «...όλοι πρόσφυγες είμαστε. Τι από τη Μικρασία, τι από δω; Εμείς είμαστε πρόσφυγες του Κεμάλ, οι ντόπιοι του Κατσάμπα και του Μποδοσάκη, όλοι πρόσφυγες.»³⁵⁵

³⁵³ Μαλούτας Θ. - Οικονόμου Δ, *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, ό.π.σ.90-91

³⁵⁴ Τον Οκτώβριο του 1954 στην *Αυγή* παρουσιάζει σειρά καθημερινών ρεπορτάζ για τις «εγκαταλελειμμένες συνοικίες» βλ ενδεικτικά 7/10/1954 σ.3 για το Περιστέρι, 14/10/954 σ. 3 για την Καλλιθέα , 17/10/1954 (η σελίδα δεν είναι ευδιάκριτη) για την Καισαριανή κ. ά. Παρόμοια ρεπορτάζ είναι πολύ συχνά στην ύλη της εφημερίδας .Βλ, ενδεικτικά 24/2/1963 σ.5 για το Πέραμα 6/8/1963 σ.3 για τα προβλήματα υποδομών στις λαϊκές συνοικίες κ.ά

³⁵⁵ *Η Αυγή*,16/11/1952 (Η σελίδα δεν είναι ευδιάκριτη)

Στον τομέα της **απασχόλησης**, η πίστη όλων σχεδόν των δυνάμεων του πολιτικού φάσματος της Ελλάδας στην προοπτική της εκβιομηχάνισης δεν ακολουθούνταν από την αναγκαία δρομολόγηση μιας μακροπρόθεσμης πολιτικής απορρόφησης του πλεονάζοντος αγροτικού εργατικού δυναμικού. Αρχικά το φαινόμενο της συνεχούς μείωσης των απασχολούμενων στη γεωργία αντιμετωπίστηκε μονοδιάστατα όπως αναφέρθηκε, ως ένας από τους βασικούς κανόνες του κυκλώματος της απασχόλησης στο πλαίσιο μιας κοινωνίας υπό ανάπτυξη (βλ ενότητα «η επιλογή της εκβιομηχάνισης»). Επομένως η ανεργία και η υποαπασχόληση δεν αποτιμήθηκαν ως αρνητικές εξελίξεις που έπρεπε να ανακοπούν με κρατικές παρεμβάσεις.³⁵⁶

Παρ' όλα αυτά και παρά το φτηνό εργατικό δυναμικό που συγκεντρωνόταν στις πόλεις η αξιοποίηση του στη βιομηχανία δεν ήταν η προσδοκώμενη. Η βιομηχανική ανάπτυξη δεν υπήρξε επαρκής για την απορρόφηση όλων αυτών των ανθρώπων. Η μεταποιητική δραστηριότητα αναπτύσσεται, σε μικρές έως πολύ μικρές μονάδες. Η μετατροπή της Ελλάδας σε βιομηχανική χώρα δεν πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης (ούτε και αργότερα), παρά τις πολιτικές κινήτρων που με επιμονή εξαγγέλλουν και εν μέρει εφαρμόζουν όλες οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις.³⁵⁷ Επιπλέον η φροντίδα του κράτους για απασχόληση στράφηκε επιλεκτικά προς ομάδες στηρίγματα της εξουσίας του μέσα από διορισμούς, κυρίως στο δημόσιο, και άλλου είδους εξυπηρετήσεις (άδειες περιπτέρων, λαϊκής κλπ) που αναπαρήγαγαν την εξουσία του και εξυπηρετούσαν πελατειακές ανάγκες αλλά σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούσαν άσκηση κοινωνικής πολιτικής.³⁵⁸

Το αποτέλεσμα ήταν η διόγκωση της ανεργίας και της παρασιτικής οικονομίας. Το παραγωγικό δυναμικό που συσσωρεύεται στις πόλεις δεν εντάσσεται σε κάποιο σχέδιο

³⁵⁶ Μαχαιρά Άννα, «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: η προσέγγιση της κεντροαριστεράς», οπ. σ.91-92

³⁵⁷ Η αβεβαιότητα που καλλιεργούσε το μετεμφυλιακό κλίμα για επενδύσεις ξένων κεφαλαίων, ο κατά παράδοση προσανατολισμός των Ελλήνων κεφαλαιούχων προς τριτογενείς δραστηριότητες, που δεν είχε ποτέ δημιουργήσει βιομηχανική παράδοση και κουλτούρα στη χώρα, και η δραστική μείωση της αμερικάνικης βοήθειας μετά το 1952, που στερούσε από το Κράτος τη δυνατότητα να αναλάβει πρωτοβουλίες π.χ. με την κατασκευή υποδομών, δεν ευνοούσαν την εγχώρια βιομηχανική ανάπτυξη. Άλλωστε η ζήτηση για βιομηχανικά προϊόντα στην τοπική αγορά είναι ελάχιστη λόγω της μικρής αγοραστικής δύναμης του πληθυσμού και του ανταγωνισμού των αγγλικών και αμερικάνικων προϊόντων σε τιμή και ποιότητα. βλ. Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*.

³⁵⁸ Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019, σ.343-344

απασχόλησης ή διοχέτευσης σε συγκεκριμένους παραγωγικούς τομείς αλλά μένει διάχυτο στην πόλη για να διαχειριστεί μόνο του την επιβίωση και την ένταξη του. Η πληθώρα των μικροεπιχειρηματιών , αυτοαπασχολούμενων, μικροπωλητών, οικοδόμων και μεροκαματιάρηδων (πολλοί/ες από τους οποίους ανήκαν στους ηττημένους του εμφυλίου, που δεν είχαν πρόσβαση σε άλλη απασχόληση) καταδεικνύει την έλλειψη οποιασδήποτε πολιτικής στο χώρο αυτό . Σύμφωνα με τον βουλευτή Ζορμπά «όσοι έρχονται από την επαρχία δια να ζήσουν εις την πρωτεύουσαν και δια να ανεύρουν τύχην, ζουν παρασιτικά και αυξάνουν το κόστος της παραγωγής και ζουν υπό συνθήκας αθλίας και δεν έχουν την δύναμιν αντιστάσεως εις τους πειρασμούς της μεγαλουπόλεως. Δεν είναι άμοιρον αυτής της συγκεντρώσεως του πληθυσμού η παρατηρούμενη αύξησις της εγκληματικότητας, τα κρούσματα γκαγκστερισμού και η δημιουργία όλων των ευρύτερων τάξεων του υποκόσμου».³⁵⁹

Και ο Τύπος όμως καταδεικνύει την ύπαρξη μιας παρασιτικής παραοικονομίας που συντηρείται από ένα πλήθος ανθρώπων (λούστροι, πλανόδιοι μικροπωλητές). Το *Εμπρός* μάλιστα επικρίνει την επιλογή των ανθρώπων που άφησαν τους αγρούς τους και ήρθαν στην Αθήνα για να πουλάνε τσατσάρες και τσιμπιδάκια ως μια να ακόμα αρνητική διάσταση της αστυφιλίας, ενώ η *Αυγή* σχολιάζει την ύπαρξη αυτών των ομάδων ως απόδειξη της αποτυχίας του δεξιού κράτους. Η ενασχόληση πάντως σε παρασιτικά επαγγέλματα που ήταν έκδηλη στο μεσοπόλεμο και στη δεκαετία του 50, από τη δεκαετία του 1960 συρρικνώνεται και περιορίζονται οι τυπικές «παρασιτικές - περιθωριακές» δραστηριότητες: πλανόδιο εμπόριο, προσωπικές υπηρεσίες.

Μεγάλο μέρος αυτού του άνεργου ή υποαπασχολούμενου δυναμικού θα βρει διέξοδο στην εξωτερική μετανάστευση.³⁶⁰ Στη δεκαετία του 60 όταν η επαρχία άδειαζε και οι ουρές για αιτήσεις στα γραφεία ευρέσεως εργασίας στο εξωτερικό γίνονται πρωτοσέλιδα στις εφημερίδες και θέμα συνεδρίων και δημοσίων συζητήσεων, ο πολιτικός κόσμος δείχνει να ανησυχεί. Η διόγκωση της ανεργίας και η φυγή τόσων ανθρώπων, που θα κορυφωθεί το 1965, θέτει σε έμπρακτη αμφισβήτηση την επιτυχία της εφαρμοζόμενης πολιτικής των δεξιών κυβερνήσεων που υιοθετούσαν θεωρητικά το στόχο της οικονομικής ανάπτυξης και της πλήρους απασχόλησης, αλλά προωθούσαν ως λύση για την αντιμετώπιση του εργατικού

³⁵⁹Βουλή των Ελλήνων. *Ενρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου* , Συνεδρίαση 67/22.6.1961 , μέρος Δ (1946-1967), τόμος 1,σ.96

³⁶⁰ Η επίσημη ανεργία την περίοδο 1950-1969 ήταν 5,5- 6% χωρίς όμως να υπολογίζεται ο αριθμός των υποαπασχολούμενων οι οποίοι έφταναν στο 1.000.000.

πλεονάσματος και της οικονομικής δυσπραγίας την μετανάστευση. Η ρητορική που αναπτύσσεται από εκπροσώπους της συντηρητικής παράταξης και ανακυκλώνεται στον φιλικό της Τύπου κινείται στην προσπάθεια δικαιολόγησης της μετανάστευσης ως «αναγκαίον κακόν», «φυσική ροπή», «μέτρον ανάγκης εφήμερον» ακόμα και «ευλογία» ενώ για την κεντρώα και κυρίως για την αριστερή παράταξη είναι «κατάρρα», « αιμορραγία » «κίνδυνος δια το μέλλον της ελληνικής φυλής». κ.ά.³⁶¹ Η συζήτηση στη Βουλή για τη μετανάστευση το 1962³⁶² και ο δημόσιος διάλογος που θα ακολουθήσει με τις αντικρουόμενες απόψεις θα αποτυπωθεί στις εφημερίδες της εποχής³⁶³.

Τα μέτρα που θα προταθούν από την κεντροαριστερά για την απασχόληση δε θα υλοποιηθούν.³⁶⁴ Παρά την ερήμωση της επαρχίας, την έλλειψη εργατών γης στη συγκομιδή αγροτικών προϊόντων και τις διαμαρτυρίες του Συνδέσμου Βιομηχάνων για έλλειψη εργατών και τεχνιτών, η υποαπασχόληση στην ύπαιθρο και η ανεργία στα αστικά κέντρα που έχουν συγκεντρωθεί χιλιάδες εσωτερικοί μετανάστες δε μειώνονται. Τα μέτρα για την απασχόληση που θα ασκηθούν από τις κυβερνήσεις συχνά κάτω από την πίεση της αντιπολίτευσης και του Τύπου, δεν εντάχθηκαν σε μια συνολική συνεκτική πολιτική. Το αποτέλεσμα ήταν, ότι το ευρωπαϊκό μεταναστευτικό ρεύμα διογκώθηκε έως τη δεκαετία του 70. Το κέντρο βάρους της ελληνικής οικονομίας μετατοπίστηκε σταδιακά, ακόμη και στο επίπεδο των εξαγγελιών, από τη βιομηχανία στον τριτογενή τομέα και ιδιαίτερα στον τουρισμό και τις υπηρεσίες. Οι τελευταίοι κλάδοι, παρόλο που προβλήθηκαν σαν άμεση, αλλά προσωρινή λύση στην ανάγκη τόνωσης του εθνικού εισοδήματος, υποκατέστησαν

³⁶¹ Για τις πολιτικές των ελληνικών κυβερνήσεων και τη δημόσια συζήτηση που αναπτύχθηκε τις δεκαετίες του 50 και 60 σχετικά με τη εξωτερική μετανάστευση βλ. Βεντούρα Λίνα, *Ελληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ.86-101

³⁶² Βουλή των Ελλήνων, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου*, μέρος Δ (1946-1967), Αθήνα 1984 τ.7, σ.796-814

³⁶³ Τεχνικόν Επιμελητήριο Ελλάδος, *Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση- δημοσιεύματα και κρίσεις του τύπου*, http://library.tee.gr/digital/m1_50/m26_2.pdf (ημερ. ανάκτησης 18.8.2020)

³⁶⁴ Η κεντροαριστερά πρότεινε ως λύση στα αδιέξοδα της απασχόλησης, την κατάρτιση μακροχρόνιου σχεδίου για τη χρησιμοποίηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό η «Ελληνική Εταιρεία Προγραμματισμού» (της οποίας πρόεδρος ήταν ο εκδότης της *Νέας Οικονομίας* Α. Αγγελόπουλος) κατάρτισε δύο πενταετή προγράμματα που προέβλεπαν τη δημιουργία 400.000 νέων μόνιμων θέσεων εργασίας μέσα στην πρώτη πενταετία και άλλων 600.000 για τη δεύτερη πενταετία. Τα προγράμματα αυτά δημοσιεύθηκαν ολόκληρα στο τεύχος του Μαΐου 1959 του περιοδικού *Νέα Οικονομία*, ενώ εκτενή αποσπάσματα και σχόλια δημοσιεύτηκαν και σε καθημερινές εφημερίδες, όπως το *Βήμα* 6/ 12/ 1959. Τα προγράμματα όμως αυτά παρά τη θετική αντιμετώπιση τους από μεγάλη μερίδα του οικονομικού κόσμου και του τύπου, δε θα υλοποιηθούν βλ. Μαχαίρα Άννα, «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: η προσέγγιση της κεντροαριστεράς», ό.π., σ.96

τελικά με αργούς αλλά σταθερούς ρυθμούς το στόχο της εκβιομηχάνισης στο επίπεδο της αναπτυξιακής πολιτικής της χώρας.³⁶⁵

Η πρόνοια για τους πιο αδύνατους και η ενσωμάτωση τους δεν υπήρξαν μέρος του προγράμματος των πρώτων μετεμφυλιακών κυβερνήσεων των οποίων η διακηρυγμένη θέση ήταν η ανάπτυξη και μέσω αυτής η βελτίωση της θέσης των εργαζομένων. Η φτώχεια αποτελούσε το κύριο στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας στην Ελλάδα του '50 αλλά και έπειτα.³⁶⁶ Η απορία πήγαζε καταρχάς από την υποαπασχόληση που κυριαρχούσε στο σύνολο της περιφέρειας και ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές αλλά αφορούσε σε μεγάλο βαθμό και τα αστικά κέντρα. Η κυβερνητική πολιτική στις αρχές της δεκαετίας συνοψιζόταν στην καταγραφή των ποσοστών απόρων και στη πρόσκαιρη ανακούφιση τους μέσω της διανομής τροφίμων και της παροχής ιατροφαρμακευτικών υπηρεσιών. Το ζήτημα της εξαθλίωσης τμημάτων του πληθυσμού επανέρχεται με συχνές επερωτήσεις της αντιπολίτευσης στη Βουλή.³⁶⁷

Το μετεμφυλιακό κράτος όμως στην Ελλάδα υπήρξε ιδιαίτερα επιλεκτικό στην υποστήριξη κοινωνικών ομάδων και προώθησε πελατειακές πολιτικές που στην πράξη ακύρωναν, σε διάφορα επίπεδα, τους θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας. Έτσι, αντί κοινωνικού κράτους, εγκαθιδρύθηκε ένα φιλανθρωπικό σύστημα με πελατειακά χαρακτηριστικά. Δραστηριοποιούνταν κατά τη περίοδο αυτή, δεκάδες «φιλόπτωχα ταμεία», λέσχες «κυριών και δεσποινίδων», ιδιωτικά ιδρύματα παιδικής πρόνοιας, ορφανοτροφεία, και σύλλογοι, τα οποία σε μεγάλο βαθμό επιδοτούνταν και από το κράτος ενώ πολλές φορές αναλάμβαναν τη διαχείριση τεράστιων δημόσιων πόρων. Η εκκλησία επίσης εμπλεκόταν σε μεγάλο βαθμό σε πολιτικές φιλανθρωπίας όπως και τα ανάκτορα που επιδόθηκαν στην φιλανθρωπική δράση μέσω της «βασιλικής Πρόνοιας» και της «προικοδοτήσεως απόρων κορασίδων» καθώς και μέσω του ελέγχου διαφόρων κοινωφελών ιδρυμάτων.

Στην Ελλάδα, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στις χώρες της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης και εξομάλυνσης των αντιθέσεων και του διχασμού λειτούργησαν περισσότερο άτυπα, παρά μέσα από επίσημες ρυθμίσεις και θεσμούς (π.χ. λαϊκή κατοικία.)

Η ενσωμάτωση ειδικά των εσωτερικών μεταναστών επιτεύχθηκε μέσω της απασχόλησης

³⁶⁵ Ό.π.,96-97

³⁶⁶ Η Αυγή : «Έθνος απόρων. Το 1/3 των κατοίκων άποροι», (14/2/1954 σ.1) και «Η εξαθλίωση στην επαρχία αγγίζει τα όρια της κολάσεως» (4/3/1961 σ.1,) «Η Ελλάς μετρά τη φτώχεια της»(21/3/1961 σ.1)

³⁶⁷ ενδεικτικά βλ Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου, μέρος Δ (1946-1967), , Αθήνα 1984 ,συνεδρίαση 30/18.3.1953, 81/29.4.1955,67/18.3.1960

στον τομέα των υπηρεσιών και κυρίως της στέγασης.³⁶⁸ Σ' αυτό ακριβώς το επίπεδο αποκτά ιδιαίτερη σημασία το ζήτημα της οικοδόμησης κατοικιών.

Η στέγαση όλων αυτών των ανθρώπων που συνέρρεαν στα αστικά κέντρα και ειδικά στην Αθήνα, αποτέλεσε κομβικό σημείο ένταξης τους. Καθώς το πρόβλημα στέγης στην πρωτεύουσα ήταν ήδη μεγάλο από τα προπολεμικά χρόνια και οι καταστροφές από τον πόλεμο είχαν επιδεινώσει την κατάσταση, η πόλη ήταν απροετοίμαστη να δεχθεί ένα τόσο μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Επιπλέον καθώς η απασχόληση στη βιομηχανία δεν αποτέλεσε το βασικό μέσο ένταξης και κοινωνικής απορρόφησης στα αστικά κέντρα, η στέγαση έγινε το κεντρικό μέσο ενσωμάτωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής

Στα αμέσως μετά τον πόλεμο χρόνια η ανοικοδόμηση στα αστικά κέντρα, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι στηρίχθηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου στην ιδιωτική δραστηριότητα. Τα σχετικά νομοθετήματα, σε πρώτη φάση, αφορούσαν στην παροχή κινήτρων για την ανοικοδόμηση ή την επισκευή κατεστραμμένων κτιρίων από πολεμικές ή άλλες αιτίες. Σε γενικές γραμμές τα κίνητρα που παρέχονται συνίστανται κυρίως σε φοροαπαλλαγές και στη δυνατότητα απελευθέρωσης των ιδιοκτησιών από τα αναγκαστικά μέτρα του ενοικιοστασίου και της επίταξης. Ειδικότερα από το 1945 και μετά εκδίδεται μια σειρά νομοθετημάτων σχετικά με την ανοικοδόμηση και την επισκευή καταστραφέντων κτηρίων.³⁶⁹ Στη συνέχεια όμως η πολιτική αυτή διευρύνεται και συστηματοποιείται και εκτός από την ανοικοδόμηση λαμβάνονται μέτρα για την ενίσχυση της κατασκευαστικής δραστηριότητας.

Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται η έκδοση του ΚΗ' Ψηφίσματος του 1947 «Περί Παροχής Διευκολύνσεων δια την υπό των Ιδιωτών Ανοικοδόμησιν».³⁷⁰ Το ΚΗ' ψήφισμα προέβλεπε την απαλλαγή από το ενοικιοστάσιο και από το φόρο εισοδημάτων για τα ακίνητα που χτίστηκαν μετά το 1945. Παράλληλα προβλέπονταν αύξηση των συντελεστών

³⁶⁸ Μαλούτας Θωμάς, *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια αντιευρωπαϊκή μητρόπολη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018 σ.81

³⁶⁹ Δελατσίμας Παύλος, « Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994 σ. 568

³⁷⁰ Το ΚΗ' ψήφισμα, με εισήγηση του Κ. Δοξιάδη, ψηφίστηκε από την Αναθεωρητική Βουλή του 1947. Για το ψήφισμα, τις συνέπειες του και τις αντιδράσεις που προκάλεσε βλ. Δελατσίμας Π., «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50», ό.π. σ.568-569 και Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, ό.π.

δόμησης και των επιτρεπόμενων υψών. Τα μέτρα αυτά, σε συνδυασμό με το ισχύον ενοικιοστάσιο και τη μεγάλη ζήτηση κατοικιών, οδήγησαν, σταδιακά, μετά τη σταθεροποίηση του νομίσματος το 1953, στη μεγάλη ανάπτυξη της οικοδόμησης με πολυκατοικίες που χτίζονται με το σύστημα της αντιπαροχής. Το συγκεκριμένο ψήφισμα , λόγω των κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων του, προκάλεσε σημαντική αντιπαράθεση τα επόμενα χρόνια, η οποία αφορά το κυρίαρχο μεταπολεμικό πρότυπο της αυτοχρηματοδοτούμενης κατασκευής μέσω της αντιπαροχής.³⁷¹

Γενικότερα γύρω από το ζήτημα της οικοδομής , τον ρόλο της στην οικονομική ανάπτυξη και τον τρόπο στέγασης των λαϊκών στρωμάτων διαμορφώθηκε έντονη αντιπαράθεση. Το ζήτημα της οικοδόμησης κατοικιών συναρτάται για πρώτη φορά με το ζήτημα της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας στην «Έκθεσιν επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος» που υποβάλλει, στις αρχές του 1952, ο Κ. Βαρβαρέσος στην τότε Κυβέρνηση Πλαστήρα και στην οποία αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ο Βαρβαρέσος ως αναμενόμενες θετικές επιπτώσεις από την εφαρμογή του προγράμματος οικοδόμησης κατοικιών αναφέρει: α) τη δημιουργία πολλών θέσεων απασχόλησης, β) τη δυνατότητα παραγωγής οικοδομικών υλικών στην Ελλάδα, που θα περιόριζε τις ανάγκες σε συνάλλαγμα, γ) την αύξηση της απασχόλησης στη βιοτεχνία, δ) τις ευμενείς επιπτώσεις στις συνθήκες κατοίκησης του πληθυσμού και, επομένως, στον αγώνα κατά του κομμουνισμού και ε) την αύξηση της αγοραστικής δύναμης σημαντικού τμήματος του πληθυσμού, που θα εξασφάλιζε κατανάλωση γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων.

Η έκθεση αυτή, και ειδικότερα η άποψη ότι είναι σκόπιμο να ενθαρρυνθεί η οικοδόμηση κατοικιών, συνάντησε την αντίδραση πολλών οικονομολόγων, όπως ο Ξ. Ζολώτας που είχαν σημαντικό ρόλο στη χάραξη της κρατικής οικονομικής πολιτικής αλλά και την κριτική της αριστεράς. Οι απόψεις του Κ. Βαρβαρέσου έρχονταν σε σύγκρουση με την επικρατούσα αντίληψη για την βιομηχανικά προσανατολισμένη ανάπτυξη και αντιμετωπίστηκαν ως αιρετικές και αντιδραστικές. Η μη ανάπτυξη της βιομηχανίας εθεωρείτο ότι προδιέγραφε τη

³⁷¹ Οι επικριτές του εστιάζουν στο γεγονός ότι οι διατάξεις του Ψηφίσματος λειτούργησαν ευνοϊκά για τα ευπορότερα κοινωνικά στρώματα , οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός κερδοσκοπικού κυκλώματος γύρω από την οικοδομή, στέρησαν κεφάλαια από παραγωγικές επενδύσεις και ότι το δημόσιο και γενικότερα η εθνική οικονομία ζημιώθηκαν από την εφαρμογή του ψηφίσματος και ότι αυτοί που τελικά ευνοήθηκαν από τις παροχές του Ψηφίσματος ήταν παραοικονομικά κυκλώματα που στήριζαν τη χρηματοδότηση της κατασκευής, καλύπτοντας την απουσία του κράτους στον τομέα αυτό. Από την άλλη πλευρά διατυπώνεται η άποψη ότι με δεδομένη την έκταση του στεγαστικού προβλήματος και την έλλειψη πόρων, τα μικρά αποταμιευτικά κεφάλαια που διοχετεύθηκαν στην ιδιωτική οικοδόμηση, δε θα ήταν δυνατόν να είχαν κατευθυνθεί σε άλλες δραστηριότητες και ότι το δημόσιο αποκόμισε πολύ σημαντικά οφέλη άμεσα και έμμεσα. Τη δεύτερη άποψη υιοθετεί και το ΤΕΕ, που εμφανίζεται ως βασικός υποστηρικτής του ΚΗ' Ψηφίσματος, καθ' όλη τη διάρκεια της εφαρμογής του .

διαιώνιση της εξάρτησης της χώρας, ενώ ο κλάδος της οικοδομής θεωρήθηκε αντιπαραγωγικός και η απορρόφηση κεφαλαίων από αυτόν, ανασταλτική για την ανάπτυξη άλλων παραγωγικών κλάδων. Ειδικά οι νομισματικές αρχές ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικές απέναντι στον οικιστικό τομέα. Ήταν ένας χαμηλής παραγωγικότητας τομέας και δεν ταίριαζε με τη στρατηγική της μαζικής μετακίνησης πόρων στους υψηλής παραγωγικότητας τομείς. Οι αναπτυξιακές πρωτοβουλίες επικεντρώνονται στην προσέλκυση ξένου κεφαλαίου, μεγάλων επενδύσεων και στη δημιουργία έργων υποδομής. Το κράτος δεν αναλαμβάνει καμία πρωτοβουλία σχετικά με οικιστικά προγράμματα μεγάλης κλίμακας και το πιστωτικό σύστημα είναι εξαιρετικά φειδωλό στη χρηματοδότηση της στέγασης. Η κατοικία περνά αποκλειστικά σχεδόν στη ιδιωτική σφαίρα.³⁷²

Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο στη δεκαετία 1950-1960 το κύριο μοντέλο στέγασης των πληθυσμών που συνέρρεαν στην πρωτεύουσα αλλά και σε άλλα αστικά κέντρα ήταν η αυτοστέγαση μέσω της αυθαίρετης δόμησης, ενώ στη δεκαετία 1960-1970 η αντιπαροχή.³⁷³ Παρά το ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές πρακτικές που η μεν πρώτη κάλυπτε στεγαστικές ανάγκες των φτωχότερων στρωμάτων τα οποία είχαν εγκατασταθεί στις παρυφές της πόλης και η δεύτερη απευθύνονταν στα μεσαία στρώματα, είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό ότι παρέκαμπταν το κράτος και τους νόμους του είτε άμεσα στην περίπτωση της αυθαίρετης δόμησης, είτε έμμεσα με παρατυπίες και συχνές πολεοδομικές παραβιάσεις στην περίπτωση της αντιπαροχής.³⁷⁴

Το κράτος «αξιοποίησε» και τις πρακτικές της αυτοστέγασης και της αντιπαροχής καθώς κάλυπταν τις ανάγκες για στέγαση που ήταν εξαιρετικά πιεστικές και το ίδιο δεν είχε τα μέσα ή τη βούληση να καλύψει. Η ανέγερση πολυκατοικιών με τη μέθοδο της αντιπαροχής, τα αυθαίρετα που ξεφυτρώνουν μέσα σε μια νύχτα στις παρυφές των πόλεων, η οικοπεδοποίηση εκτάσεων πρώην αγροτεμαχίων, οι οικοπεδικοί και οικοδομικοί

³⁷² Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1947-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», ό.π.σ.80

³⁷³ Μαλούτας Θωμάς, *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιευρωπαϊκή μητρόπολη*, ό.π., σ.26

³⁷⁴ Το κύκλωμα της κατοικίας παρέκαμπτε τις τράπεζες και ουσιαστικά αυτοχρηματοδοτούνταν, αφού ο θεσμός της αντιπαροχής (δηλαδή, η εκχώρηση της γης από τον ιδιοκτήτη στον κατασκευαστή με αντάλλαγμα έναν αριθμό διαμερισμάτων) απάλλαξε τον κατασκευαστή από το κόστος αγοράς της γης. Επιπλέον, ο κατασκευαστής είχε τη δυνατότητα πώλησης διαμερισμάτων πριν την αποπεράτωση, συνεπώς μπορούσε να αρχίσει το έργο με ελάχιστο κεφάλαιο. Τέλος, ο κατακερματισμός της ιδιοκτησίας της γης καθιστούσε δυσχερέστατη την οργανωμένη δόμηση σε μεγάλη κλίμακα προσφέροντας ιδανικές συνθήκες στον μικρό εργολάβο. Όλα αυτά, βέβαια, σήμαιναν υψηλούς κόστους κατασκευές. Το αντίμετρο από πλευράς κρατικής πολιτικής ήταν η συστηματική «ελαστικοποίηση» των όρων δόμησης. Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1947-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», ό.π.σ.80

συνεταιρισμοί που πουλούν σπίτια και οικοπέδα με δόσεις , είναι χαρακτηριστικά τις δεκαετίες του '50 και του '60.³⁷⁵ Στην απόκτηση οικοπέδων άλλωστε από τα χαμηλά στρώματα συνέβαλλαν σε μεγάλο βαθμό οι εφημερίδες και το ραδιόφωνο, τα οποία διαφήμιζαν την πώληση οικοπέδων με «μικρή προκαταβολή και δόσεις» σε διάφορες περιοχές με τιμές που στα τέλη της δεκαετίας του '50 ήταν ιδιαίτερα προσιτές (γύρω στις 10.000 με 15.000 δραχμές ανά οικόπεδο). Οι καταχωρήσεις σχετικών διαφημίσεων από οικοπεδικές και οικοδομικές επιχειρήσεις είναι σχεδόν καθημερινές στον τύπο της εποχής.³⁷⁶ Επιπλέον παρά τους περιορισμούς στη στεγαστική πίστη και στην τραπεζική δανειοδότηση των οικοδομικών επιχειρήσεων που προαναφέραμε, το σύστημα της αντιπαροχής κατόρθωσε να παρακάμψει τις δυσκολίες και να αυτοχρηματοδοτηθεί.³⁷⁷

Την ίδια περίοδο από την αριστερά και από προσωπικότητες που διατυπώνουν μια περισσότερο κρατικοπαρεμβατική άποψη, όπως ο καθηγητής Κιτσίκης, τονίζεται έντονα η ανάγκη ενίσχυσης του τομέα της λαϊκής κατοικίας και διατυπώνεται έντονη κριτική για το ΚΗ ψήφισμα και τις προεκτάσεις του. Η κριτική αυτή αντανάκλαται και στον αριστερό τύπο της εποχής.³⁷⁸ Η *Αυγή* επικρίνει δριμύτατα την επικρατούσα πρακτική της αντιπαροχής και επιμένει στην ανάγκη προώθησης της κρατικής πρωτοβουλίας . Στόχος της αριστεράς για την κάλυψη των οικιστικών αναγκών ήταν η λαϊκή εργατική κατοικία και τα δημοσιεύματα που επικρίνουν την πολιτική των κυβερνήσεων και του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ιδρύθηκε το 1954 για να παράσχει στεγαστικά δάνεια ή κατοικίες προς πώληση ή ενοικίαση σε μισθωτούς) πάνω σε αυτό το ζήτημα είναι συνεχή.³⁷⁹ Ειδικά η αριστερά στέκεται πολύ επικριτικά στον τρόπο που αναπτύσσονται οι μεγάλες πόλεις και ειδικά η Αθήνα θεωρώντας ότι το μοντέλο της αντιπαροχής που επικράτησε και τη διάσταση που πήρε ως αντιπαραγωγικά. Την αποδίδει στην επέμβαση των ξένων συμφερόντων που αποπροσανατόλισαν τη διαδικασία ανάπτυξης της χώρας από την εκβιομηχάνιση και την έστρεψαν σε αντιπαραγωγικούς τομείς για τη διατήρηση της χώρας σε καθεστώς εξάρτησης. Το χαρακτηριστικό είναι ότι η στροφή της οικονομίας στην οικοδομή φαίνεται να αποδίδεται από την Αριστερά, σε ένα οργανωμένο σχέδιο του ξένου καπιταλιστικού κεφαλαίου που

³⁷⁵ Ο ρυθμός αύξησης των επενδύσεων σε κατοικίες ήταν ταχύς και επιταχύνθηκε περαιτέρω στο διάστημα 1963-73 φθάνοντας στο 10,4% ετησίως βλ. Ρόκκος Δ., «Η πολιτική γης της περιόδου 1945- 1967»

³⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά: *Το Βήμα*, 12.7.1963, σ.6· *Το Βήμα*, 15.7.1963,σ. 6· *Το Βήμα*, 21.7.1963,σ. 6· *Το Βήμα*, 28.7.1963,σ. 6· *Το Βήμα*, 31.8.1963,σ.6.

³⁷⁷ Για τον τρόπο αυτοχρηματοδότησης των οικοδομών με αντιπαροχή βλ. Αντωνοπούλου Σ., *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό Φαινόμενο*, 1950-80, ό.π.σ.212-230

³⁷⁸ *Η Αυγή*, 3/7/1952 σ.2, 4/5/1961 και 5/5/1961 σ. 3, 2/11/1962 σ.2 κ.ά.

³⁷⁹ *Η Αυγή*, 29/11/1962 σ.3, κ.ά.

στόχευε στην παρεμπόδιση της εκβιομηχάνισης της χώρας και της διατήρησης της σε καθεστώς καθυστερημένης αγροτικής οικονομίας, υποτέλειας και υπανάπτυξης.³⁸⁰

Την ίδια περίοδο άλλες ευρωπαϊκές χώρες εφάρμοζαν εκτεταμένα προγράμματα κοινωνικής κατοικίας, ρυθμιστικά σχέδια πόλεων και πραγματοποιούνταν τεράστιες επενδύσεις του δημοσίου για τη δημιουργία κοινωφελών εγκαταστάσεων.³⁸¹ Παρ' όλη όμως την έντονη κριτική η πραγματοποίηση προγραμμάτων λαϊκής κατοικίας στα αστικά κέντρα ήταν σχεδόν μηδαμινή. Εξαίρεση μόνο αποτελεί ο «Πειραματικός Οικισμός Αγίου Γεωργίου» στο Κερατσίνι που ολοκληρώθηκε μετά το 1950³⁸² και τα προγράμματα στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων της προηγούμενης περιόδου που συνέχιζαν να ζουν σε παράγκες και παραπήγματα. Παραμονές των εκλογών του 1963 η ΕΡΕ ανακοινώνει νέο λαϊκό στεγαστικό πρόγραμμα που φυσικά δε θα υλοποιηθεί.

Ειδικά το θέμα της ύπαρξης «παραγκουπόλεων» και «τρογλωδητών» σε πολλά σημεία της πόλης επικρίνεται δριμύτατα από το Τύπο. Η προσπάθεια στεγαστικής αποκατάστασης αυτών των ομάδων ξεκινά ως εξαγγελία το 1953 (κυβέρνηση Παπάγου)³⁸³ και θα συνεχιστεί όλη τη δεκαετία του 50. Είναι χαρακτηριστικό ότι την αποκατάσταση δυσχεραίνει ότι στα παραπήγματα δε διαβιούν μόνο πρόσφυγες αλλά και γηγενείς- εσωτερικοί μετανάστες. Το 1960 υπήρχαν ακόμα 10. 500 παραπήγματα στα οποία κατοικούσαν 13.356 οικογένειες. Το 1960 εξαγγέλλεται από την ΕΡΕ πρόγραμμα δημιουργίας 3.500 κατοικιών (1.100 στην Αθήνα, 1.200 στον Πειραιά και 1.200 στη Θεσσαλονίκη) εντός διετίας για τη μετεγκατάσταση προσφύγων και την ταυτόχρονη κατεδάφιση και εκκαθάριση των προσφυγικών συνοικισμών στο Πολύγωνο, στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας, στο Γηροκομείο,

³⁸⁰ Για την γενικότερη αντίληψη της αριστεράς σχετικά με την αντιπαραγωγική διάσταση της οικοδομής βλ. Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991

³⁸¹ Βαΐου Ντίνα , Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου , «Η μεταπολεμική ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας», ό.π.

³⁸² Η μελέτη και κατασκευή του οικισμού ήταν αρμοδιότητα του Υφυπουργείου Ανοικοδόμησης. Η αρχική μελέτη προέβλεπε την κατασκευή 460 νέων κατοικιών και επισκευή ή επέκταση 560 ήδη υπάρχουσών κατοικιών. Συνολικός στόχος της μελέτης ήταν η δημιουργία ενός πρότυπου συγκροτήματος κατοικιών για τη στέγαση 5000 ατόμων βλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» ό.π.σ. 157

³⁸³ Κυραμαργιού Ελένη, *Δραπετσώνα οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο 1922-1967*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2015 σ. 340-341

στον Ασύρματο ,στην Κοκκινιά και στους συνοικισμούς Κιουτάχεια, Τριών Ιεραρχών και Άνω Τούμπας στη Θεσσαλονίκη.³⁸⁴

Το θέμα θα απασχολήσει τον Τύπου και θα αναδείξει για άλλη μια φορά το ζήτημα των συνθηκών ζωής σε αυτές τις περιοχές και το ζήτημα της στέγασης ως κύριο μέσο ελέγχου «των επικίνδυνων τάξεων» .Ο αστικός Τύπος επικροτεί την εκκαθάριση των περιοχών από τα παραπήγματα³⁸⁵, ενώ η *Αυγή* με καθημερινά σχεδόν δημοσιεύματα και ανταποκρίσεις , θα στηρίζει τις κινητοποιήσεις των κατοίκων της Δραπετσώνας και άλλων συνοικισμών και θα υπεραμυνθεί μαχητικά του αιτήματος των προσφύγων να τους παραχωρηθούν δάνεια για αυτοστέγαση και να μην μετακινηθούν σε πολυκατοικίες.³⁸⁶ Η μετακίνηση των κατοίκων στη Δραπετσώνα και το γκρέμισμα των παραπηγμάτων θα προκαλέσει τη σύγκρουση των κατοίκων με τις αστυνομικές αρχές ,την περίφημη «μάχη της παράγκας»³⁸⁷, ενώ η δημιουργία του οικισμού του Αγ. Σώστη θα προκαλέσει πλήθος καταγγελιών για αυθαιρεσίες. Το 1962 πάντως η κυβέρνηση παραδέχεται ότι το πρόγραμμα μετεγκατάστασης καθυστερεί καθώς οι κωλυσιεργίες στην κατασκευή , η δυσπιστία του προσφυγικού κόσμου και οι συνεχείς ενστάσεις για τους πραγματικούς δικαιούχους (εντάχθηκαν και άτομα που δεν ήταν πρόσφυγες) δυσχεραίνουν την υλοποίηση του.

Χαρακτηριστικά είναι επίσης αυτήν την περίοδο τα ρεπορτάζ και οι μαρτυρίες για τον τρόπο που χτίζονταν τα αυθαίρετα και η διαρκής μάχη με τις αρχές που επιχειρούσαν την κατεδάφιση τους και συχνά οδηγούσαν σε συμπλοκές και συλλήψεις.³⁸⁸ Γενικότερα το δίλημμα κατεδάφιση ή νομιμοποίηση των αυθαιρέτων αποτυπώνεται συχνά σε δημοσιεύματα του τύπου.³⁸⁹ Το ζήτημα των αυθαιρέτων υπήρξε ένα πεδίο έντονης κομματικής αντιπαράθεσης γύρω από το οποίο παίχτηκε ένα πολιτικό παιχνίδι προσεταιρισμού ψηφοφόρων και οπαδών. Το 1955 παραμονές εκλογών, γίνεται και η πρώτη νομιμοποίηση

³⁸⁴ βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π. σ. 259 και 366-367

³⁸⁵ *Εμπρός*, 28/8/1954 σ.3.

³⁸⁶ *Η Αυγή* (ενδεικτικά):5/7/1960, 14/8/1960, 17/8/1960, 3/9/1960, 6/9/1960,11/9/1960, 18/10/1960. 9/11/1960, 12/11/1960, 13/11/1960, 14/11/196, 15/11/1960,16/11/1960 κ.α. Οι αστικές εφημερίδες σε αντίθεση με την *Αυγή* δεν προέβαλαν έντονα τις συγκρούσεις με τους παραπηγματούχους.

³⁸⁷ Μάχη της παράγκας ονομάστηκε εκ των υστέρων η σύγκρουση ο Νοέμβριο του 1960 των κατοίκων των παραπηγμάτων της Δραπετσώνας με τις αστυνομικές αρχές όταν οι πρώτοι αρνήθηκαν να φύγουν από τα σπίτια τους. βλ. Κυραμαργιού Ελένη, ό.π. σ. 337-367. Το τραγούδι του Μ.Θεοδωράκη σε στίχους Τ. Λειβαδίτη «Δραπετσώνα» αποτύπωσε το κλίμα της εποχής.

³⁸⁸ *Η Αυγή*, 27/1/1963 σ.5, 22/11/1963 σ.7

³⁸⁹ *Ελευθερία*, 22/11/1963 σ.3

και ένταξη στο Σχέδιο Πόλεως (Νόμος 3275/1955) περιοχών αυθαιρέτων,³⁹⁰ ενώ με το Ν.Δ. 30/8/1955, που καθόριζε νέους τομείς υψών της Αθήνας, πολυκατοικιοποιήθηκαν όλες οι κεντρικές συνοικίες. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν και άλλες ρυθμίσεις που όρισαν τον τρόπο ανάπτυξης της πόλης και την οικοδομική δραστηριότητα με τη συνεχή αύξηση, με άμεσα ή έμμεσα μέτρα, της εκμετάλλευσης των εντός σχεδίου οικοπέδων και με διαδοχικές εντάξεις στο Σχέδιο Πόλης περιοχών αυθαιρέτων. Με την άνοδο της Ε.Κ. πάντως στην εξουσία οι κατεδαφίσεις θα σταματήσουν³⁹¹ και θα εκπονηθεί νέο πρόγραμμα μετεγκατάστασης των προσφύγων που είχαν εναπομείνει σε παράγκες. Η πολιτική πάντως του κράτους να νομιμοποιεί τα αυθαίρετα, εκτός από τη διάσταση της μικροπολιτικής πελατειακής αντίληψης των κυβερνήσεων, ενόψει εκλογών συνήθως, εμπεριέχει και τη διάσταση της αναπαραγωγής της εξάρτησης και του ελέγχου των λαϊκών τάξεων μέσω της μικροϊδιοκτησίας.

Καθώς η συγκέντρωση δραστηριοτήτων στην Αθήνα τις δεκαετίες του 50 και 60 μεγιστοποιείται, οι υποδομές της αποδεικνύονται ανεπαρκείς για να παραλάβουν και να ενσωματώσουν το τεράστιο ρεύμα αστυφιλίας. Ρυθμιστικά σχέδια εκπονούνται, συνέδρια διενεργούνται και ο τύπος κάνει συνεχείς αναφορές στο «χάος» των μεγαλουπόλεων και ειδικά της Αθήνας. Βουλευτές και Τύπος επικρίνουν την αισθητική της πόλης, τη διασπάθιση χρημάτων για έργα βιτρίνας, την καταστρατήγηση κάθε πολεοδομικού σχεδιασμού, την συνεχή επέκταση της και την κερδοσκοπία στην εμπορία γης.

Παρά τις έντονες και δικαιολογημένες ενστάσεις για τις πολεοδομικές και χωρικές επιπτώσεις της άναρχης οικοδομικής ανάπτυξης, εκτιμάται ότι η οικονομική ανάπτυξη που επιτυγχάνεται αυτή την περίοδο, βασίζεται σε μεγάλο ποσοστό στη ραγδαία αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, «στο οικοδομικό θαύμα» που συντελείται στα αστικά και περιαστικά κέντρα. Η κίνηση των ανθρώπων, σχημάτισε μια εξαιρετική δυναμική που οδήγησε στην άνθιση του κατασκευαστικού τομέα με αντανάκλαση στην οικονομία. Το γεγονός ότι πρόκειται για δραστηριότητα εντάσεως εργασίας, είχε ως συνέπεια ότι απορρόφησε αξιόλογες ποσότητες εργασιακής δύναμης, και αυτό σε μια περίοδο που υπήρχαν υψηλά ποσοστά υποαπασχόλησης και ανεργίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο συνέβαλε στη μείωση της οξύτητας ενός κρίσιμου προβλήματος εκείνης της περιόδου. Από τη άλλη πλευρά, το γεγονός ότι η οικοδομή στην περίοδο αυτή λειτουργούσε στο πλαίσιο μιας αγοράς

³⁹⁰ Δελατσίκας Π. «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50» ό.π.σ.562-563

³⁹¹ *Ελευθερία*, 12/11/1963 σ. 3

εργασίας με πλεονάζουσα προσφορά, υπήρξε παράγοντας συγκράτησης των μισθών. Επιπλέον η οικοδομή στρατολόγησε εργατικό δυναμικό, αφενός από τους χαμένους του εμφυλίου και αφετέρου από τους εσωτερικούς μετανάστες, δύο κοινωνικές κατηγορίες με δομικά μειωμένη διαπραγματευτική ισχύ κατά τη δεκαετία του '50. Εξάλλου, η άνοδος του οικιστικού τομέα συνέβαλε και στην ανάπτυξη της μεταποίησης, αφού για κλάδους, όπως τα τσιμέντα, το ξύλο και μέρος της μεταλλουργίας, η «οικοδομή» ήταν ο μεγάλος τους πελάτης. Αλλά και κλάδοι όπως οι ηλεκτρικές μηχανές, τα χημικά και πλαστικά είδη επηρεάζονταν από αυτήν.³⁹²

Στη δεκαετία του 60 το ποσοστό στο ΑΕΠ των επενδύσεων σε κατοικίες ήταν το υψηλότερο και, σύντομα, το ποσοστό ιδιοκατοίκησης έγινε ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Η υψηλή ζήτηση για κατοικίες θα πρέπει να συνδεθεί και με δυο επιπρόσθετους παράγοντες, που αποτελούσαν ελληνική ιδιαιτερότητα. Πρώτον, ένα μεγάλο τμήμα του μεταναστευτικού και ναυτιλιακού συναλλάγματος προοριζόταν για αγορά κατοικίας. Δεύτερο, οι εναλλακτικές λύσεις που προσφέρονταν, την εποχή αυτή, για την τοποθέτηση των αποταμιεύσεων (όπως μετοχές, ομόλογα κ.τ.λ.) ήταν περιορισμένες. Τα ακίνητα πρόσφεραν μια διέξοδο που συνδύαζε ασφάλεια και υψηλές αποδόσεις. Σύμφωνα με υπολογισμούς, μεταξύ 1960 και 1973, η μέση τιμή των διαμερισμάτων αυξήθηκε κατά 190%, άρα τα κέρδη από την υπεραξία και μόνο υπερέβαιναν την απόδοση των τραπεζικών καταθέσεων.³⁹³

Συμπερασματικά το κράτος βρέθηκε απροετοίμαστο και ανίκανο να καλύψει τις τεράστιες στεγαστικές ανάγκες που η εσωτερική μετανάστευση δημιούργησε. Οι λύσεις που οι ίδιοι οι άνθρωποι έδωσαν, άναρχες και σε πολλές περιπτώσεις καταστροφικές για την πόλη, έγιναν δεκτές ή υιοθετήθηκαν από το κράτος, αρχικά ελλείψει εναλλακτικής λύσης και στη συνέχεια για την αναπαραγωγή της εξουσίας του. Μέσω των πρακτικών στέγασης δημιουργούνταν ένα στρώμα μικροϊδιοκτητών εξαρτημένων πελατειακά από το ίδιο στην προοπτική της νομιμοποίησης και που δε θα ήταν επιρρεπές στη ριζοσπαστικοποίηση. Επιπλέον μέσω της κατοικίας κατόρθωνε να ενσωματώσει τους νέους κατοίκους και να ασκήσει μια μορφή κοινωνικής πολιτικής αναπαράγοντας ταυτόχρονα την εξουσία του πάνω σε αυτούς τους πληθυσμούς. Έτσι εξηγείται η ανοχή του απέναντι στην αυθαίρετη δόμηση, η

³⁹² Για το ρόλο της οικοδομής στην οικονομική ανάπτυξη βλ. Γετίμης ό.π. σ.596-597, Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1947-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», ό.π. και Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, ό.π.

³⁹³ Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1947-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», ό.π.σ.80

υποχωρητικότητα του στην ένταξη αυθαιρέτων στο σχέδιο πόλης, η ανεκτικότητα του στις παραβιάσεις του πολεοδομικού κανονισμού, η ελαστικότητα του σχετικά με τους συντελεστές δόμησης κλπ.

Παράλληλα μέσω της ανεκτικότητας του στο θέμα της στέγασης υποκατέστησε την άσκηση πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας και οργανωμένης στεγαστικής πολιτικής πράγμα που απέτρεψε τη δημιουργία περιθωριακών εξαθλιωμένων μαζών και ακραίων κοινωνικών εντάσεων. Η ένταξη περιοχών εντός σχεδίου πόλης επέτρεψε στις περιοχές αυτές να μετατραπούν σε αστικές συνοικίες και στους κατοίκους τους, πρώην εσωτερικούς μετανάστες συχνά στα όρια της εξαθλίωσης, να ενσωματωθούν στη ζωή της πόλης. Δεν είναι επομένως τυχαία η εξιδανίκευση της απόκτησης ενός σπιτιού, που κυριάρχησε στη μέση συνείδηση την περίοδο αυτή. Η απόκτηση ιδιόκτητης στέγης και οι αγώνες για την νομιμοποίηση των αυθαιρέτων, από τη μεριά των νέων κατοίκων των πόλεων, μπορούν να θεωρηθούν αγώνες ένταξης και ενσωμάτωσης καθώς η κατοχή στέγης αποτέλεσε μεταπολεμικά τον πυρήνα της ασφάλειας για αυτούς τους πληθυσμούς. Η άναρχη αστική ανάπτυξη όμως και οι συνέπειες της, υπήρξαν το τίμημα για την ενσωμάτωση χιλιάδων ανθρώπων στον κοινωνικό ιστό και τη διαμόρφωση μιας ευρύτατης κοινωνικής συναίνεσης, ή καλύτερα της αποφυγής νέων αποκλεισμών, σε μια χώρα βαθύτατα διαιρεμένη και χωρίς πόρους.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Προκαλεί εντύπωση ότι παρά την έντονη, συγκροτημένη και ενορχηστρωμένη αποδοκιμασία του φαινομένου και την σύμπνοια δεξιών και αριστερών ,διανοουμένων, πολιτικών και δημοσιογράφων ,ειδικών και λιγότερο ειδικών, το ρεύμα της αστυφιλίας όχι μόνο δεν περιορίστηκε αλλά διογκώθηκε στη δεκαετία του 50,έφτασε σε μια έξαρση της δυναμικής του στα τέλη της δεκαετίας του 60 αρχές της δεκαετίας του 70 οπότε και σταθεροποιήθηκε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 80 για να ανακοπεί η ένταση του έκτοτε αλλά χωρίς να σταματήσει ποτέ μέχρι τις μέρες μας. Φαίνεται επομένως ότι οι αποφάσεις των ανθρώπων επηρεάζονται αλλά δεν καθορίζονται πάντα από την αντίληψη και τη ρητορική των ελίτ. Η δυναμική της μετακίνησης προς τα αστικά κέντρα ήταν τόσο ισχυρή που κανένα δημοσίευμα που διεκτραγωδούσε την άθλια ζωή στις παραγκουπόλεις , την άχαρη εργασία στα εργοστάσια και τη σκληρή δουλειά της οικοδομής, δεν μπορούσε να την ανακόψει. Δεν ήταν μόνο ότι η ζωή και οι συνθήκες στην ύπαιθρο ήταν το ίδιο και περισσότερο σκληρές αλλά το ότι η ελπίδα ταυτιζόνταν με τη μεγάλη πόλη, άσχετα αν η διάψευση ήταν πολύ συχνή. Το αλυσιδωτό φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης άλλωστε αποτελεί ένα παγκόσμιο φαινόμενο που εκτυλίσσεται με διαφοροποιήσεις σε όλο σχεδόν τον μεταπολεμικό κόσμο.

Οι πολιτικές του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους, αποσπασματικές και ανεπαρκείς ,δεν μπόρεσαν να ανακόψουν το ρεύμα της αστικοποίησης. Άλλωστε στην αρχή του το φαινόμενο δεν αντιμετωπίστηκε με αρνητισμό από τις οικονομικές και πολιτικές ελίτ. Στην πορεία η έκταση του και ο κίνδυνος απορρύθμισης της αγροτικής οικονομίας που ενείχε, προκάλεσε παρεμβάσεις αλλά σε καμιά περίπτωση τόσο ισχυρές και συγκροτημένες ώστε να το ανακόψουν ή να το κατευθύνουν σε μια περισσότερο οργανωμένη και ισορροπημένη διαδικασία. Διαμορφώθηκε έτσι ένα μοντέλο ανάπτυξης με έντονες περιφερειακές ανισότητες και ανισόρροπη ανάπτυξη κέντρου περιφέρειας. Το γεγονός βέβαια είναι ότι το ίδιο μοντέλο εμφανίζεται στις περισσότερες περιφερειακές χώρες του μεταπολεμικού καπιταλισμού. Στην Ελλάδα πάντως οι πολιτικές που ασκήθηκαν από το 1974 και ύστερα ανέκοψαν το φαινόμενο αλλά δεν μπόρεσαν ποτέ να αντιστρέψουν.

Φαίνεται πάντως ότι η μετανάστευση ,εσωτερική και εξωτερική , αν και στη συγχρονία της αντιμετωπίστηκε με έκδηλη ανησυχία, τουλάχιστον μέσα από τον Τύπο της εποχής, ωφέλησε τη χώρα. Είναι δύσκολο να αποτιμηθεί με νούμερα η ευεργετική της συνεισφορά. Η μείωση

πάντως της ανεργίας, τα εμβάσματα των μεταναστών, η βελτίωση των υλικών συνθηκών ζωής για τους περισσότερους μετανάστες, οι οποίοι ανήκαν στις πιο στερημένες κοινωνικές ομάδες, η δυναμική που επέδειξαν τομείς της οικονομίας των πόλεων, αποδεικνύουν ότι η μετανάστευση προήγαγε την οικονομική ζωή τόσο των υποκειμένων της μετανάστευσης, όσο και του κράτους. Πραγματικά, κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1960 οι ελληνικές μεγαλουπόλεις ανέλαβαν σαφή εξισορροπητικό ρόλο στα πλαίσια της μεταπολεμικής αγροτικής αποδιοργάνωσης και της μαζικής εξωτερικής μετανάστευσης. Αναζωογόνησαν τον κοινωνικό σχηματισμό διατηρώντας πολλούς από τους πιθανούς μετανάστες μέσα στον εθνικό χώρο και αναπτύσσοντας ενεργό πληθυσμό και εσωτερική αγορά. Αν αυτή η προοπτική ήταν κλειστή, η εξωτερική μετανάστευση θα είχε κυριολεκτικά ερημώσει τη χώρα.³⁹⁴

Η ενσωμάτωση στη ζωή της πόλης όλων αυτών των ανθρώπων με τους μηχανισμούς που περιγράψαμε παραπάνω, μια ενσωμάτωση που δεν ήταν επιφανειακή, αλλά λειτουργική, καθώς οι περισσότεροι εσωτερικοί μετανάστες εντάχθηκαν οργανικά στον αστικό ιστό και διαμόρφωσαν ένα πλαίσιο ζωής και μια ταυτότητα που δεν ερχόταν σε σύγκρουση με την προηγούμενη, τελικά πιστοποιούν την τεράστια αφομοιωτική δύναμη που έχει η Αθήνα και δικαιώνουν την επιλογή των υποκειμένων τουλάχιστον σε ατομικό επίπεδο.³⁹⁵ Η τοποθέτηση των εσωτερικών μεταναστών στην κοινωνική ιεραρχία και η κοινωνική κινητικότητα που πέτυχε στη συγκεκριμένη συγκυρία είναι επίσης μια πολύ ενδιαφέρουσα πτυχή του φαινομένου που υπερβαίνει όμως τα όρια αυτής της εργασίας.

Η πολιτιστική διάδραση που προκάλεσε τέλος η εσωτερική μετανάστευση είναι ένα πολύ ενδιαφέρον σημείο του φαινομένου. Διαφορετικές τοπικές κουλτούρες, πολιτιστικές παραδόσεις, γαστρονομικές συνήθειες από όλη την Ελλάδα συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα. Τοπικοί σύλλογοι και αδελφότητες γίνονται οχήματα διατήρησης της ιδιαίτερης ταυτότητας, αλλά και διάδοσης της τοπικής κουλτούρας στον αστικό χώρο. Η πολιτισμική

³⁹⁴ Λεοντίδου Α. « Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1986, σ. 89.

³⁹⁵ Σε συνεντεύξεις εσωτερικών μεταναστών διακρίνεται η λειτουργική ένταξη στη ζωή της πόλης παρά το γεγονός ότι οι δεσμοί με την ιδιαίτερη πατρίδα παραμένουν ισχυροί. βλ. Κυδωνιάκης Θ. (παραγωγός), Μπινιαδάκη Ν. (σκηνοθέτης), *Παρασκήνιο: Στην Αθήνα με το όνειρο*. ΕΡΤ, 2001. διαθέσιμο στο <https://archive.ert.gr/6607/> (ημερ. ανάκτησης 22/3/1920)

αλληλεπίδραση όλων αυτών των ομάδων σε συνδυασμό με τα στοιχεία που ήδη υπήρχαν στην Αθήνα (προσφυγική παράδοση, αστική κουλτούρα) σίγουρα συνέτειναν στη διαμόρφωση του νεοελληνικού πολιτισμού. Εσωτερικοί μετανάστες και παιδιά των εσωτερικών μεταναστών της δεκαετίας του 50 και του 60 αποτελούν ένα πολύ σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού της Αθήνας και άλλων μεγάλων πόλεων. Οι άνθρωποι αυτοί διαμόρφωσαν τη μεταπολεμική Ελλάδα.

Πηγές- Βιβλιογραφία

Πηγές- Βιβλιογραφία

Πηγές

A. Τύπος

Ακρόπολις, 1954, 1961

Η Αυγή, 1952, 1953, 1954, 1958, 1961, 1962, 1963.

Ελευθερία, 1944-1967

Εμπρός, 1945-1967

Η Καθημερινή, 1956, 1961, 1999

Τα Νέα, 1961,

Το Βήμα, 1961, 1963

Μεσημβρινή, 1966

Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1963

B. Δημοσιευμένες πηγές

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), *Φρουροί της Ειρήνης*, (κωδικός τεκμηρίων 6378.001-6378.0020)

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Δικαστική απόφαση για την άρση της κυκλοφορίας των εφημερίδων "Φρουροί της ειρήνης" και "Δημοκρατική", (κωδικός τεκμηρίου 1022.01.01.11.00002)

Βιβλιοθήκη της Βουλής, *Ευρετήριο Συζητήσεων του Κοινοβουλίου*, μέρος Δ (1946-1967), τόμοι 1, 2 και 7, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1984

ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1962, 1972

ΕΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1955*

ΕΣΥΕ, *Εκθεσις δοκιμαστικής ερεύνης επί των κινήτρων και των συνθηκών μεταναστεύσεως του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών*, Αθήνα 1961

ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού - κατοικιών της 19 Μαρτίου 1961, Δειγματοληπτική επεξεργασία τ. V: Εσωτερική Μετανάστευσις*, Αθήνα 1961

ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού - Κατοικιών*, 1971, Τόμος 1, Αθήνα 1973

ΕΣΥΕ, *Η μετανάστευσις προς την περιφέρειαν πρωτευούσης*, Αθήνα 1964

Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, *Οικιστική Πολιτική για την ανοικοδόμηση της χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιο*, Αθήνα 1947

Γ.Ηλεκτρονικές πηγές

Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως Α.Ε., *Βιομηχανικές περιοχές της ΕΤΒΑ Α.Ε. Συμβολή στην περιφερειακή ανάπτυξη και αποκέντρωση*, Αθήνα 1984, διαθέσιμο στο http://library.tee.gr/digital/m751_800/m783/m783_pagoulakis.pdf (ημερ. ανάκτησης 30/2/2020)

Κυδωνιάκης Θ. (παραγωγός), Μπινιαδάκη Ν. (σκηνοθέτης), *Παρασκήνιο: Στην Αθήνα με το όνειρο*. ΕΡΤ, 2001. διαθέσιμο στο <https://archive.ert.gr/6607/> (ημερ. ανάκτησης 22/3/1920)

Τεχνικόν Επιμελητήριον Ελλάδος, *Μετανάστευσις και απασχόλησις, Πρώτη Δημόσια Συζήτηση : Επιπτώσεις επί της ελληνικής οικονομίας - Ενδεικνύμενα μέτρα*, Αθήνα, 1966. διαθέσιμο στο http://library.tee.gr/digital/m1_50/m26_1.pdf (ημερ, ανάκτησης 18.8.2020)

Τεχνικόν Επιμελητήριον Ελλάδος, *Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση- δημοσιεύματα και κρίσεις του τύπου*, http://library.tee.gr/digital/m1_50/m26_2.pdf (ημερ, ανάκτησης 18.8.2020)

UNESCO, *Participation of UNESCO experts in the United Nations Urbanization Survey Mission in the Mediterranean Region*, May-December, 1959 <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001270/127013EB.pdf> (ημερ. ανάκτησης 20.4.2020)

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβδελά Έφη , « ‘Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις’ : Ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα θέματα*, τχ.90, 2005 σ.30-43

Αβδελά Έφη, *Διά λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5ος , Αθήνα 2003, σελ. 55-70.

Αλιβιζάτος Νίκος, *Πολιτικοί θεσμοί σε κρίση(1922-1974). Όψεις της Ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983

Αντωνοπούλου Σοφία, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της Ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991

Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία , «Η μεταπολεμική ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας». *Πρακτικά 2ο Συνέδριο Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949-1974»*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2000

Βαλτινός Θανάσης. *Στοιχεία για τα δεκαετία του 60*, Εστία, Αθήνα 2006

Βεντούρα Λίνα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη , Αθήνα 1999

Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976.

Γεωργούλας Αντώνης, *Τροχιές σε Σύμπτωση, Αγροτική έξοδος, κράτος, αστεακός χώρος εργασίας 1950-1985*, Gutenberg, Αθήνα 1997

Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984

Δελατσίμας Παύλος, « Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994

Δρούλια Λουκία – Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.) *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1874-1974, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τ. Α΄, Αθήνα 2008

Δρούλια Λουκία (Επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005.

Έμκε-Πουλοπούλου Έρα, *Προβλήματα Μετανάστευσης και Παλιννόστησης*, ΙΜΕΟ και ΕΔΗΜ, Αθήνα 1986

Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994

Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1947-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.59-86

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τομ.ΙΕ

Κανελλόπουλους Κωνσταντίνος, *Εσωτερική μετανάστευση*, ΚΕΠΕ, Εκθέσεις Νο 21, Αθήνα 1995

Καπώλη Παρασκευή, *Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1949-1967)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014.

Καραγιάννη Στέλλα, «Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα 1994, σελ87-114

Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και πολεοδομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.

Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, Πόλεις και ύπαιθρος» στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.59-105

Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας» στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 131-175

Κατσάπης Κώστας, *Το “Πρόβλημα Νεολαία”. Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964 – 1974*, Απρόβλεπτες, Αθήνα 2008

Κάτσικας Ηλ., Λαμπριανίδης Λ., «Πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό της υπαίθρου και η τάση για δημιουργία μεσαίου μεγέθους αστικών κέντρων» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σ.490-501

Kayzer Bernard, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Ε,Κ,Κ,Ε, Αθήνα 1968

Κιτρόεφ Αλέξανδρος «Υπερατλαντική μετανάστευση» στο Χατζιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σελ.123-172

Close D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Θύραθεν, Αθήνα 2007,

Κοτζαμάνης Βύρων, « Αθήνα 1848-1991. Η δημογραφική ανάδυση μιας Μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 92 ,1997, σελ. 3-30.

Κοτζαμάνης Βύρων, « Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-1950 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικού και δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύχος 77,1990, σ. 97-126

Κουντούρη Φανή, *Ο μετανάστης στον ελληνικό τύπο : 1950-2005 η περίπτωση της εφημερίδας τα Νέα*, (έρευνα –μελέτη) Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2008

Κυραμαργιού Ελένη, *Δραπετσώνα οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο 1922-1967*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2015

Κυριαζή-Άλισον Ελισάβετ, *Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης*, Έκθεση αποτελεσμάτων στα πλαίσια του προγράμματος αριστείας «Τάσεις

κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα των αρχών του 21^{ου} αι», ΙΑΑΚ/ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007

Κυριαζή-Άλισον Ελισάβετ, «Εσωτερική μετανάστευση και χώρος στην Ελλάδα» στο Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων*, Εργαστήριο δημογραφικών και κοινωνικών αναλύσεων, Βόλος 2000 διαθέσιμο στο <http://www.demography-lab.prd.uth.gr/ddaog/article/cont/ergasies/kiriazi-allison.htm> (ημ. ανάκτησης 8/10/2020)

Λαίου Αγγελική, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», στο Baerentzen I., Ιατρίδης Ο., Smith Ο. (επιμ.) *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992

Λαμπίρη-Δημάκη Ι., «Κοινωνική αλλαγή 1949-1974: Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.182-183.

Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Λεοντίδου Λίλα, «Διαπολιτισμικότητα και Ετεροτοπία στο Μεσογειακό Τοπίο: Από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην Επιχειρηματική Πόλη» στο Γασπογίνη Α., Μπεράτος Η. (επιμ.), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Κριτική, Αθήνα, 2006

Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989

Λεοντίδου Λίλα «Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τομ.60, 1986, σ.71-109

Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Νεφέλη, Αθήνα, 2016,

Λούκος Χρήστος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1: 1922-1940, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 133-155.

Μαλούτας Θωμάς (επιμ.), *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, ΕΚΚΕ–Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα– Βόλος 2000.

Μαλούτας Θωμάς, *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια αντιευρωπαϊκή μητρόπολη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018.

Μαλούτας Θωμάς & Οικονόμου Δημήτρης, *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Παρατηρητής, Αθήνα 1992.

Mazower Mark, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001

Μαχαιρά Άννα , «Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: η προσέγγιση της κεντροαριστεράς», *Μνήμων*, τχ. 25, 2003, σ.79-110

Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών» στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ). *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος* , Αθήνα, Πλέθρον 2008, σ. 95 – 114

Μπαστέα, Ελένη, *Αθήνα 1834-1896.Νεοκλασική πολεοδομία & ελληνική εθνική συνείδηση*, Libro, Αθήνα2008

Μπίρης Κώστας, *Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, Μέλισσα (Α έκδ. 1966) Αθήνα 1999.

Μπουρνόβα Ευγενία , *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900–1960,Η δημογραφία*, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2016

Μπουρνόβα Ευγενία, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20ό αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 2002.

Νιάκας Δ. «Αίτια μη υλοποίησης του Ν.Δ.2592/53 για την υγεία» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994

Νικολακόπουλος Ηλίας, « Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη δικτατορία» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ) *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.9-46

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη» στο *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Εταιρία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σελ.521-531

Παπαδημητρίου Δέσποινα , *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-67*, Σαββάλας, Αθήνα 2006

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ό αιώνα : Συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974» στο Δρούλια Λουκία (Επιμ) , *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, ,Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σ. 71-80

Παπαθανασίου, Ιωάννα , *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ, Αθήνα 2008

Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα* (18ος-20ός αιώνας), Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα Κάλλιπος, διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1707> (ανάκτηση 14/3/2020)

Ρήγος, Α., Σεφεριάδης, Σ. Ι., Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.), *Η 'σύντομη' δεκαετία του '60, θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις ,πολιτισμικές διεργασίες* , Καστανιώτης, Αθήνα 2007

Ρόκκος Δημήτρης, «Η πολιτική γης της περιόδου 1945- 1967. Κοινωνικοπολιτικά αίτια και αναπτυξιακές- και περιβαλλοντικές προεκβολές», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σ.533-560

Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008

Ριζάς Σωτήρης, *Απ' την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011

Σακελλαρόπουλος Τ. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η εποχή του*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2007

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992

Στασινόπουλος Γιώργος, *Η ρητορική ανάπτυξης. Οικονομικές ιδέες και οικονομική πολιτική την περίοδο της ανασυγκρότησης 1944-1952*, Gutenberg, Αθήνα 2010

Τριανταφυλλοπούλου Αναστασία, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και τοπική αυτοδιοίκηση στο Περιστέρι 1934-2000*, (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2005

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1975

Φραγγουδάκη Άννα «Η εκπαίδευση στη μεταπολεμική Ελλάδα» στο Μαλούτας Θωμάς, Σπυρέλλης Σταύρος (επιμ.), *Κοινωνικός Ατλαντας της Αθήνας*. Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού, 2015, διαθέσιμο στο <https://www.athenssocialatlas.gr> (ανάκτηση 13/9/2020)

Χατζιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος-Παλινόρθωση*, τόμ. Α1,Β1, Δ1 και Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

Χατζιωσήφ Χρήστος, « Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου» στο Χατζιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

Χατζής Δημήτρης, *Το διπλό βιβλίο*, Ροδακίό, Αθήνα 1999

Χατζής Δημήτρης, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Ροδακίό 2009

Hobsbawm E. 1995, *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995

Ξενόγλωσση

Baxevanis Jean, «Population, internal migration and urbanization in Greece», *Balkan Studies*, vol. 6, number 1, Thessaloniki 1965, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, p.83-98

Croteau, D. and Hoynes, W. “Media and ideology”. In: Croteau, D. and Hoynes, W. *Media/society: industries, images, and audiences*. Pine Forge Press (Sage).1997, Pp.163-195

Massey D. S., J. Arango, G. Hugo, A. Kovaouci, A. Pellegrino, J. E. Taylor, “Theories of international migration: A review and appraisal”, *Population and Development Review* 19, 1993, p. 431-466.

E. Morawska, «International migration: its various mechanisms and different theories that try to explain it», Willy Brandt Series of Working Papers *in International Migration and Ethnic Relations* 1/2007.

Wagstaff, J. M. «rural migration in Greece», *Geography*, vol. 53, no. 2, 1968, pp. 175–179.

Παράρτημα πινάκων και εικόνων

Πίνακας 1. Μεταβολές στη κατανομή του πληθυσμού στις πόλεις και την ύπαιθρο

Έτος απογραφής	Σύνολο πληθυσμού	Πληθυσμός κατά κατηγορία			Κατανομή του πληθυσμού%		
		ΑΣΤΙΚΟΣ	ΗΜΙΑΣΤΙΚΟΣ	ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ	ΑΣΤΙΚΟΣ	ΗΜΙΑΣΤΙΚΟΣ	ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ
1928	6.210.323	1.931.937	899.366	3.373.281	31,1	14,5	54,4
1940	7.318.915	2.411.647	1.086.079	3.847.134	32,8	14,8	52,4
1951	7.632.801	2.879.994	1.130.188	3.622.619	37,7	14,7	47,5
1961	8.388.553	3.628.105	1.085.856	3.674.592	43,3	12,9	43,8
1971	8.768.372	4.667.489	1.019.421	3.081.731	53,2	11,6	35,2

Πηγή: ΕΣΥΕ, Συνοπτική στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος 1962 και 1972.

Σημ: ως αστικοί ορίζονται σύμφωνα με την ΕΣΥΕ οικισμοί με πάνω από 10.000 κατοίκους, ημιαστικοί με 2.000-9.999 κατοίκους και αγροτικοί ως 2.000 κατοίκους

Πίνακας 2:Συνθεση πληθυσμού πόλεων 20.000 κατοίκων και ανά κατά το 1928

	Γηγενείς	Πρόσφυγες	Μετανάστες	Σύνολο	Γηγενείς%	Πρόσφ.%	Μεταν.%
Αθήναι	131.810	129.380	198.021	459.211	28,7	28,2	43,1
Πειραιάς	68.859	101.185	81.615	251.659	27,6	40,0	32,4
Θεσσαλονίκη	88.050	117.041	39.590	244.680	36,1	47,8	16,1
Καβάλα	10.598	28.927	11.327	50.852	20,9	56,9	22,2
Πάτρα	32.376	6.967	25.293	64.636	50,1	10,8	39,1
Βόλος	14.901	13.773	19.218	47.892	31,2	28,7	40,1
Ξάνθη	13.257	14.867	7.788	35.912	37,0	41,4	21,6
Ηράκλειο	15.421	14.069	9.741	39.231	39,3	35,9	24,8
Κέρκυρα	22.582	1.064	9.547	34.193	66,1	60,3	27,9
Κομοτηνή	14.134	10.745	6.672	31.551	44,8	34,1	21,1
Δράμα	6.161	22.601	3.424	32.186	19,2	70,2	10,6
Καλαμάτα	12.905	3.587	12.469	28.961	44,6	12,4	43,0
Σέρρες	10.708	14.950	3.982	29.640	36,2	50,4	13,4
Μυτιλήνη	12.485	14.820	4.356	31.661	39,5	46,8	13,7
Χανιά	14.945	6.925	10.369	32.239	46,4	21,5	32,1
Λάρισα	9.427	4.400	12.034	25.861	36,5	17,0	46,5
Χίος	13.651	9.357	3.159	26.167	52,3	35,7	12,0
Ερμούπολη	11.978	3.032	6.406	21.416	55,9	14,2	29,9
Ιωάννινα	10.251	3.117	8.131	21.503	47,7	14,5	37,8
Πύργος	11.414	772	8.310	20.496	55,7	3,8	40,5
Τρίκαλα	13.548	632	7.937	22.117	61,4	2,8	35,8

Πηγή: Β. Kayser , *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος* ,Ε.Κ.Κ.Ε. Αθήνα 1968, σελ. 33.

Πίνακας 3: Ποσοστιαία σύνθεση μετανάστευσης προς Αθήνα κατά γεωγραφικό διαμέρισμα προέλευσης για την περίοδο 1956-1961

Πελοπόννησος	30,0	Θράκη	0,8
Στερεά Ελλάδα	19,2	Νήσοι Αιγαίου	13,2
Θεσσαλία	6,9	Κρήτη	9,3
Μακεδονία	8,0	Ιόνιοι Νήσοι	5,6
Ήπειρος	7,0		

Πηγή : Kayser Β ,*Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Ε,Κ,Κ,Ε, Αθήνα 1968 (σελ. 109 Πίνακας 36).

Πίνακας 4: Εσωτερική μετανάστευση πληθυσμού 1965-1971 (Χιλιάδες άτομα)

	Αστικές	Περιφέρεια Πρωτεύουσας- Θεσσαλονίκης	Ημιαστικές	Αγροτικές
Εγκατασταθέντες	521,9	341,0 88,8	98,3	144,3
Αναχωρήσαντες	258,3	88,8	113,4	392,8
Καθαρή αύξηση ή Μείωση	+263,6	+252,2	— 15,1	— 248,5

Πηγή : ΕΣΥΕ ,*Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού - Κατοικιών*, 1971, Τόμος 1, Αθήνα 1973, σελ. 127

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 .Εξέλιξη του πληθυσμού των Δήμων Αθηναίων και Πειραιώς (1848-1920)

Έτη	Αθήνα (1)	Πειραιάς (2)	Σύνολο	(2)/(1)
1848	26256	5279	31.535	0,20
1849	26197	5328	31.525	0,20
1850	25331	5286	30.617	0,21
1851	24754	5247	30001	0,21
1852	24345	5252	29.597	0,22
1853	30559	5472	36.031	0,18
1854	30520	5354	35.874	0,18
1855	31298	5389	36.687	0,17
1856	33136	6057	39.193	0,18
1861	42972	6452	49.424	0,15
1870	48107	11047	59.154	0,23
1879	68677	21618	90.295	0,31
1889	114355	34569	148.924	0,30
1896	128735	51020	179.755	0,40
1907	175430	74580	250.010	0,43
1920	292876	133482	426.358	0,46

Πηγή: Κοτζαμάνης Β. «Αθήνα 1848-1991. Η δημογραφική ανάπτυξη μιας Μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 92 , Αθήνα, 1997 ,σ.5

Πίνακας 6. Πληθυσμιακή εξέλιξη της Αθήνας σε σχέση με τον εθνικό πληθυσμό

Έτος	Εθνικός πληθυσμός	Πληθυσμός Αθήνας	Ποσοστό % επί του εθνικού πληθυσμού
1920	5.007.500	453.042	9%
1928	6.210.323	802.000	13%
1940	7.318.915	1.124.109	15,3%
1951	7.632.801	1.378. 856	19,85%
1961	8.388.553	1.852.709	24,06%
1971	8.768.372	2.530.207	31,57%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1952, 1962 και 1972 (προσωπική επεξεργασία)

Πίνακας 7. Πυκνότητα δημοσιευμάτων κατά έτος για την αστυφιλία

ΕΤΟΣ	Ελευθερία σύνολο δημοσιευμάτων 165	Εμπρός σύνολο δημοσιευμάτων 84
1945	0	1
1946	0	9
1947	0	4
1948	1	9
1949	3	8
1950	2	4
1951	1	4
1952	3	5
1953	2	4
1954	3	3
1955	2	2
1956	7	1
1957	7	4
1958	17	0
1959	10	3
1960	10	1
1961	22	3
1962	10	3
1963	15	5
1964	10	6
1965	20	2
1966	17	2
1697	3	1

Πηγή: Τα στοιχεία προέρχονται από επεξεργασία 165 δημοσιευμάτων κάθε είδους των εφημερίδων *Ελευθερία* και 84 του *Εμπρός* για το λήμμα αστυφιλία στην Ψηφιακή βιβλιοθήκη εφημερίδων και περιοδικού τύπου

Σημ. Το *Εμπρός* από τις 19/12/1953 γίνεται εβδομαδιαίο

350 ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΕΠΑΡΧΙΩΤΑΙ ΣΥΝΕΡΡΕΥΣΑΝ ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ ΕΝΤΟΣ ΜΙΑΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ

**ΜΑΚΡΑ ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ ΤΟΥ
Ο.Ε.Α. ΚΑΙ ΤΟ ΑΔΙΑΒΛΗΤΟΝ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ**

πρόβλημα όμως είναι τι έργα έγιναν και τι άπομένουν. Διότι και μετά το έκτακτο έργο, τα έργα, τα είσοδομα είνι εν πάσει διαρκώς μειούμενα από το άρι-
στον, από το πρώτο, από τον αρχαιολόγο
έξω, από το ποί. Η κυβέρνηση έλα-
ζεσαι τίς έγιναν τα έργα του Μενδοβί-
α, του Αδριανού, του Αδωνάσου και άλλα. Βε-
βαιώς, θν και δέν έπρουραμιαμίσθησαν
έπί των ημερών της σημερινής κυβέρνη-
σεως τα έργα ταύτην. εν ταύτοις εξέτα-
σαν είναι όχι από κατασκευαστήσαν τα
έργα, αλλά από κατασκευαστή τα πα-
ρωχημένα έλθοντα εν έργοντι. Το μέγι-
στον ποσοστόν της έλθοντις έλθοντις
κατασκευαστήσαν είνι από το ποί, και
έλθοντων μόνον είνι τα έσοδα.

Πρώτος έλαβε τόν λόγον ο βουλευτής του Δημοκρατικού Κέντρου κ. Γ. Μαύρος, ο οποίος υπεργάρμιστο έν άρχη τήν σημασίαν πού δών είχαν ο περιοχών τής χώρας. Συνεχίζων ο ρήτωρ υπεστήριξε ότι υπάρχουν έν-τός τής Έλλάδος περιοχαί τελού-σαι εις άπίθανον άπαθλήσιαν, υπερ-βαινούσαν κατά πολύ και έκείνων των χωρών τής Αφρικής και τής Α-σίας. Ή κατάσταση τής επαρχίας, ένόσση, χαρακτηρίζεται από τήν συ-νεχή έλλάττωσιν του πληθυσμού της.

κινήτων ύψους 3.700.000.000 δραχμῶν, ἐξ ὧστων εἰς τὴν περιφέρειαν Ἀθηνῶν ἐγένετο συναλλαγή ὕψους 2.835.000.000 δραχμῶν. Ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ἡ ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότης τῆς χώρας, συνέχισεν ὁ Κ. Μαυρός, εἶναι συγκεντρωμένη εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Πέραν τοῦ συνόλου σχεδόν τῆς ἰδιωτικῆς ἐκπαίδευσεως, εἰς τὰς Ἀθῆνας οὐράσονται ὅλαι αἱ ἀνώτεραι δημόσιαι σχολαί, ἡ σχολὴ τῶν τριῶν ὅπλων, ἡ Σχολὴ Χωροφυλακῆς, ἡ Ἀνωτάτη Γαλπονική, καὶ ἄλλαι.

Η κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι άσπαι πολιτική επιδιώκει να αναπτύξει τις εξαγωγές ούρα θοοού αλλά ποτέ να εξετασθεί η δυνατότητα να αγοράσουν εισοδήματα ή εάν τουλάχιστον όπως υποστηρίζουν ημεζι βλαπτική και διαρκώς λαττοποίηση. Απο λήτωση στοιχεία προκύπτει ότι κατά το έτη 1937 έως 1960 το άγροτικό εισο- δόμα φέρτοιας λαττοποίησης κατ' έτος. Η δε άπαροχήσας όχι μόνον δεν πόλωση αλλά και τουλάχιστον είναι ταπεινή ώστε να μην είναι φημική η άγροτική άγροτική Η μεταμόρφωση της αγροτικής άγροτικής παραγωγής εις την άγροτική άγροτική παραγωγή έλαβου

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΜΕ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΗΜΕΡΙΝ

Κατά τόν τελευταίον καιρόν καί
ιδίως από ἐνός καί ἡμισέου ἔτους,
παριστάμεθα μάρτυρες ἐνός ἀνση-
χητικοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου: Ἐ-
ξαρσις τῆς ἐγκληματικότητος, ἰδίως
ἐν τὸν τομέα τῶν ἐγκλημάτων κατὰ
τῆς ζωῆς καί τῶν ἡθῶν, μέ ἀκριβ-
εῖα ἀσυνθήκη μέχρι τοῦδε, τοιαύτα
στον ὥς πρὸς τὴν συχνότητά της,
εἰς τὰ ἑλλήνων ἐγκληματολογικά
χρονικά ταυτοχρόνως δέ, σιερά ἀ-
ποφάσεων τῶν κακουργηδικῶν αἰ-
δηποῖα ἐρχονται εἰς ἑκδοχὴν ἀντίθε-
ση πρὸς τὸ δημόσιον καὶ δικαίον.

Ἐν συνεχείᾳ δὲ κ. Μαῦρος ὑπε-
γράφησε τοὺς κινδύνους ἐκ τῆς δ-
λογισμοῦ ἐπικτατοῦς τῆς πρωτευού-
σης καὶ ἀνεφέρθη εἰς τὴν γνώμην
τοῦ κ. Δοξιάδη κατὰ τὴν ὁποίαν,
ἐάν συνεκρίσθῃ ὁ σκεπτικὸς ρυθμὸς
τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς
πρωτευούσης μετὰ 40 ἔτη θὰ ἀνέλθῃ
εἰς 7.000.000.

“Υποστηρίζω άπολογώτως ότι ή συν-
κέντρωση τόσου μεγάλου πληθυσμού
εις τήν πρωτεύουσάν δημοθυμεί
πολλά δημογραφικά και κοινωνικά
προβλήματα, εύνοιεί δέ και τήν με-
ταναστεύσιν. “Υπάρχουν περιοχές, ή-
τόνισεν ο ρήτωρ, οι οποίαι υπώλ-
ισαν τό ήμισυ του πληθυσμού των,
κατά τό έτος 1958—59 ο άρι-
θμός των μεταναστών έφθασε τάς
120.000. “Εν εξακομμίον κοίτοι-
κον άναγκάζον έργασίαν, εάν δέ ή-
πλκον δυνατόν ήτες μεταναστεύσασθαι
εξ αυτών. Ας είναι μεσομαρτύρησι

ὅλοι αυτοὶ θὰ εἶχον μεταναστεύσει.
 Ἀνέφερον ἐν συνεχείᾳ τὸ παρά-
 δεῖγμα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ Ἰσραὴλ,
 χώρας με δυνατότητας πολὺ περιω-
 ρισμέναν ἔναντι τῆς Ἑλλάδος καὶ
 συλλήγοι τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ τοι-
 σὺτη καθυστέρησις τῆς χώρας ὀφεί-
 λεται εἰς τὴν ἑλλειψὶν προγραμμα-
 τιστοῦ.

*Η κυβέρνηση ισχυρίζεται, έπαισεν δ
ε. Μαύρος, ότι εξέτασεν Έργα. Τά

170

Αθήνα, Ιανουάριος 1956

Πηγή: Σακελλαρόπουλος Τ. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η εποχή του*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2007, σ.101

Τετραώροφο συγκρότημα κατοικιών η «Χαρά», στο αριθμό 337 της οδού Πατησίων, 1959-1961.

Πηγή: *Η Καθημερινή* -Επτά Ημέρες, Οδός Πατησίων, 28.3.1999, σ.25.